

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XII. évfolyam 1. szám

Kolozsvár

2014

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XII. évfolyam 1. szám

Kolozsvár
2014

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók

Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő

Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztők

Geambaşu Réka, Szalma Ivett

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor, Csepeli György, Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György,
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre, Szabó Béla, Tamás Pál

Olvasószerkesztő

Kocsis Tünde

Borítóterv

Módi István-Hunor

DTP

Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et@socasis.ubbcluj.ro

A folyóiratban közölt írások letölthetők a CEEOL (www.ceeol.com) adatbázisból.
A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

Communitas Alapítvány

Tartalom

1. Összpont: Tanulmányok a család és társadalmi nemek szociológiájának témaköréből	
TAKÁCS Judit – SZALMA Ivett: A homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdök vizsgálata Magyarországon és Romániában	9
PILINSZKI Attila: A háztartási munkamegosztás, a kapcsolattal való elégedettség és a párkapcsolati instabilitás összefüggései	31
VITA Emese: Párkapcsolati formák és a családi életre vonatkozó elképzelések az erdélyi társadalomban, a demográfiai mutatók és értékrend tükrében	45
GEAMBAŞU Réka: Részidős: félmunkás? A női részmunkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában	73
BIRÓ Emese: Az alárendelt helyzettől az önmegvalósításig? Oscar-díjas filmek női karaktereinek elemzése a magánszféra és a nyilvános sféra viszonylatában	103
NAGY Lilla: A „lakhatatlan” Kelet-Közép-Európa reprezentációi kortárs magyar és román filmekben	129
2. Mezőny	
HARBULA Hajnalka: „Hát mi flakonyozunk...” Beszámoló egy terepmunka eredményeiről	151
3. Szempont: recenziók	
OLÁH Sándor: Kutatás női módra. Recenzió Gergely Orsolya <i>Vállalkozás női módra</i> c. könyvéről	165
SZALMA Ivett: A gyermekvállalás meghatározó tényezői Nyugat-Európában. Recenzió Anne Lise Ellingsaeter – An-Magritt Jensen – Merete Lie (szerk.) <i>The social meaning of children and fertility change in Europe</i> c. kötetéről	169
VITA Emese: Családi dilemma. Hogy jutottunk ideig? Recenzió Somlai Péter <i>Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig</i> c. könyvéről	173
English Abstracts	177
Rezumate în limba română	181
A szerzőkről	185
A tanulmányok bírálói	187

ET

ÖSSZPONT: TANULMÁNYOK
A CSALÁD ÉS TÁRSADALMI NEMEK
SZOCIOLÓGIÁJÁNAK TÉMAKÖRÉBŐL

1

Takács Judit – Szalma Ivett

A homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdök vizsgálata Magyarországon és Romániában

Tanulmányunkban a homoszexualitás, illetve a melegek és leszbikusok társadalmi elfogadottságával, valamint az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos társadalmi attitűdöket vizsgáljuk a European Social Survey (ESS) és a European Values Study (EVS) longitudinális survey-kutatások romániai és magyarországi adatainak összehasonlítása alapján. A két vizsgált ország számos tekintetben nagyon hasonlít egymásra: mindkettő „verbálisan” családcentrikus társadalomnak tekinthető, azaz az emberek a családot tartják a legfontosabbnak az életükben és a válaszadók többsége azzal is egyetért, hogy gyermek nélkül sem a nők, sem a férfiak nem élhetnek teljes életet. Ugyanakkor egyik országban sincs lehetőség az azonos nemű párok általi közös örökbefogadásra és a társadalmi elfogadás is korlátozott mértékű e kérdés vonatkozásában. A homoszexualitással kapcsolatos attitűdök tekintetében azonban jelentős különbséget várunk a két ország között, mivel Magyarországon 2009 óta létezik a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézménye azonos nemű partnerek számára, miközben Romániában semmilyen jogi lehetőség nem áll az azonos nemű párok rendelkezésére, mely által intézményesíthetnék párkapcsolatukat.

Elemzésünk során először a homoszexualitás, illetve a melegek és leszbikusok, majd pedig az azonos nemű párok általi örökbefogadás társadalmi elfogadottságát vizsgáljuk leíró statisztikák (átlagok és keresztábra-elemzések) áttekintésével. Végül lineáris regressziós modellek segítségével azt vizsgáljuk, hogy milyen tényezők magyarázhatják a homofóbiát és az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök alakulását a két országban.

Kulcsszavak: homoszexualitás, örökbefogadás, gyermekvállalási attitűdök, European Values Study, European Social Survey.

I. BEVEZETÉS

Tanulmányunkban homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdöket vizsgálunk két közép-kelet-európai országban: Magyarországon és Romániában; azaz arra vállalkozunk, hogy egy régió belül két szomszédos ország empirikus adatait hasonlítsuk össze, amire viszonylag ritkán kerül sor. Vizsgálatainkat két nagymintás, többlépcsős valószínűségi mintavételt alkalmazó longitudinális survey-kutatás, a European Social Survey (ESS) és a European Values Study (EVS) romániai és magyarországi adatainak összehasonlítása alapján végeztük.

Elemzésünk során az EVS-ben szereplő kérdések közül először a homoszexualitás „megengedhetőségét” tekintjük át a szexuális moralitással kapcsolatba hozható további tényezők – abortusz, prostitúció, alkalmi szexuális kapcsolat, házasságon kívüli viszony – megítélésével összefüggésben, majd a homoszexuális szomszédválasztási preferenciákat más társadalmi csoportokkal összehasonlítva vizsgáljuk és röviden áttekintjük a homoszexuális párok általi örök-

befogadás társadalmi megítélését a két országban. Ezután bemutatjuk a meleg és leszbikusok társadalmi elfogadottságának mérésére szolgáló ESS-változó eredményeit. Végül lineáris és logisztikus regressziós modellek segítségével vizsgáljuk, hogy milyen tényezők magyarázhatják a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök alakulását a két országban.

E kérdések vizsgálata több szempontból is aktuális: már számos európai országban lehetővé vált az azonos nemű párok házasságkötése és az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás, de Romániában és Magyarországon hiányoznak ezek a jogintézmények. Ugyanakkor gyakran válik vitakérdéssé, különösen a volt államszocialista országok tekintetében, hogy vajon érdemes-e egyáltalán gondolkodni a különböző és az azonos nemű párok számára a család- és szociálpolitika területein egyenlő bánásmódot biztosító jogintézmények bevezetésén, ha az adott országokban homofób a közhangulat. Ebben az összefüggésben szoktak elhangzani azok az érvek, melyek szerint e kérdések (egyelőre) nem kerülhetnek napirendre, hiszen „nem érett még meg a társadalom a meleg és a leszbikus állampolgárok egyenjogúsítására”. Tanulmányunkban arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a homoszexualitással összefüggésbe hozható attitűdkérdések megítélése közel sem statikus és egységes: a vélemények időben és különböző társadalmi-demográfiai tényezőktől függően is változhatnak.

2. A HOMOSZEXUALITÁS TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSÉNEK HÁTTERE

A leszbikusok és a meleg általános társadalmi elfogadottságával kapcsolatban több nemzetközi kutatásról lehet beszámolni, melyek a válaszadók nemével, korával, vallásosságával, tradicionális nemiszerep-felfogásával és heteroszexizmusával,¹ a nemek közötti egyenlőségről és az abortuszról alkotott nézeteivel, valamint erkölcsi és politikai beállítódásaival összefüggésben tárgyalták a kérdéskört (a források áttekintését ld. Takács–Szalma 2013: 9). Emellett rendelkezésre állnak olyan összehasonlító európai vizsgálati eredmények is, melyek szerint a homoszexualitással kapcsolatos attitűdöket az is nagymértékben befolyásolja, hogy az adott országban milyen jogi szabályozás működik: ahol már bevezették az adott területet szabályozó törvényt, ott a közvélemény is támogatóbbnak tűnt, mint máshol. Például, 20 európai ország 2002 és 2008 közötti vizsgálata azt mutatta, hogy a homoszexualitás társadalmi megítélése ott a legkedvezőbb, ahol a törvények lehetővé tették a homoszexuális párok házasságát és örökbefogadását (Akker et alii 2013). Ezeket a megközelítéseket abból a szempontból szokták kritizálni, hogy fordított oksági viszonyt feltételeznek. Kétségtelen, hogy ott, ahol elfogadóbb a társadalom, nagyobb eséllyel vezetnek be „melegbarát” jogintézményeket, azonban az a feltételezés

1 A heteroszexizmus a heteronormativitás szinonimája abban az értelemben, hogy mindkét fogalom a heteroszexualitásnak előjogokat parancsoló normák következményeire utal (Fraser 1997) és egyaránt értelmezhető azon *kulturális imperializmus* megnyilvánulásaiként, melynek keretében a domináns heteroszexuális többségi csoport egyetemes emberként tételezett tapasztalatai és kultúrája olyan normaként tűnnek föl, melytől eltérni csak a deviancia és a kisebbség irányában lehet (Young 1990). Emellett mindkét fogalom értelmezhető a szexuális stigmát – azaz: a nem-heteroszexuális viselkedés-, identitás-, kapcsolat- vagy közösségformák elutasítására vonatkozó társadalmi tudást – továbbörökítő kulturális ideológiaként is (Herek 2004).

sem lehet alaptalan, hogy a jogintézmények is hatnak a társadalmi attitűdök formálódására (ez utóbbi feltételezést vizsgáltuk egy korábbi tanulmányunkban: ld. Takács–Szalma 2012).

Az Európai Unión belül is nagy változatosság tapasztalható abban a tekintetben, hogy hol engedélyezik az azonos nemű párok házasságkötését, élettársi kapcsolatuk hivatalos bejegyzését, illetve az azonos nemű párok általi közös örökbefogadást. Az 1. táblázatban összefoglaltuk, hogy 21 európai országban az 1989 és 2014 közötti időszakban mikor vezették be a jogintézményeket. A meleg és leszbikus párok számára a világon először 2001-ben vált lehetővé a házasságkötés és a közös örökbefogadás, amikor a holland jogalkotók úgy döntöttek, hogy a házasság intézményét egyenlő mértékben kell hozzáférhetővé tenni a különböző és az azonos nemű párok számára Hollandiában. A holland házasság „megnyitása” az azonos nemű párok előtt egyúttal a – házassággal járó – szülői jogok kiterjesztését is jelentette. Ugyanakkor például Portugáliában az azonos nemű házasság jogintézményének 2010-es bevezetése nem járt együtt a szülői jogok kiterjesztésével.

1. táblázat. *Az azonos nemű partnerek házassága, regisztrált élettársi kapcsolata és az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás jogintézményeinek bevezetése 21 európai országban (1989–2014)*

Ország	Azonos nemű partnerek házassága	Azonos nemű partnerek regisztrált élettársi kapcsolata	Azonos nemű párok általi közös örökbefogadás
Ausztria	–	2010	–
Belgium	2003	2000	2006
Csehország	–	2006	–
Dánia	2012	1989	2007/2009
Egyesült Királyság	2013/2014	2005	2002 ²
Finnország	–	2002	2009 ³
Franciaország	2013	1999	2013
Hollandia	2001	1998	2001
Horvátország		2014 ⁴	
Írország	–	2010/2011 ⁵	–
Izland	2010	1996	2006
Luxemburg	2014/2015 ⁶	2004	2014/2015
Magyarország	–	2009 ⁷	–
Málta		2014	2014
Németország	–	2001	2004 ⁸
Norvégia	2008/2009 ⁹	1993	2009
Portugália	2010	–	– ¹⁰
Spanyolország	2005	–	2005

Ország	Azonos nemű partnerek házassága	Azonos nemű partnerek regisztrált élettársi kapcsolata	Azonos nemű párok általi közös örökbefogadás
Svájc	–	2004	–
Svédország	2009	1994	2003
Szlovénia	–	2005	2011 ¹¹

Forrás: A szerzők saját áttekintése

Az általunk vizsgált két ország közül egyikben sincs lehetőség azonos nemű partnerek házasságkötésére vagy közös örökbefogadásra, de Magyarországon 2009-től az azonos nemű párok igénybe vehetik a regisztrált élettársi kapcsolat jogintézményét. A 20. század második feléig visszatekintve elmondható, hogy Magyarország megelőzte Romániát a homoszexualitás dekriminalizációja, valamint a lesbikus és meleg állampolgárokat érintő antidiszkriminációs szabályozás megalkotása tekintetében.

Magyarországon már 1961-ben megszűnt a felnőttek közötti kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális gyakorlatok általános büntethetősége (ami korábban kizárólag a férfiakat sújtotta). Ám a továbbiakban is eltérően határozták meg a beleegyezési korhatárt hetero- és homoszexuális kapcsolatokban: az előbbieken 14 év, az utóbbiaknál 20 év volt a korhatár. Emellett megjelent a „másokat megbotránkoztató módon” elkövetett fajtalanság büntetése; va-

2 Az *Adoption & Children Act* bevezetésével Angliában és Walesben; Skóciában csak 2009-től.

3 Azonos nemű partnerkapcsolat keretein belül csak a másik partner saját (biológiai) gyermekének örökbefogadása engedélyezett.

4 A horvát parlament 2014 júliusában fogadta el az azonos nemű párok élettársi kapcsolatára vonatkozó törvényt, melyben szerepel a partner (biológiai) gyermekének örökbefogadásához hasonló jogokat biztosító partner-gyám intézmény bevezetése is.

5 Írországban a regisztrált élettársi kapcsolat jogintézményének bevezetéséről szóló, 2010-ben elfogadott törvény (*Civil Partnership and Certain Rights and Obligations of Cohabitants Act*) 2011 januárjában lépett hatályba.

6 A luxemburgi parlament 2014 júniusában fogadta el az azonos nemű párok házasságára és közös örökbefogadására vonatkozó törvényt, ami 2015 januárjában lép hatályba.

7 Magyarországon a jogintézményt a bejegyzett élettársi kapcsolatról szóló 2007/CLXXXIV. törvény hozta létre, ám csak a (bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról című) 2009/XXIX. törvény bevezetésével lépett hatályba.

8 Azonos nemű partnerkapcsolat keretein belül csak a másik partner saját (biológiai) gyermekének örökbefogadása engedélyezett.

9 A norvég parlament 2008 júniusában fogadta el az erre vonatkozó törvényt, ami 2009 januárjában lépett hatályba.

10 Portugáliában 2013-ban törvényjavaslatot nyújtottak be az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás engedélyezésére, de 2014. márciusban a parlamenti többség a javaslat ellen szavazott.

11 Szlovénia helyzete különleges, mert itt az eredetileg 1976-ban bevezetett (az örökbefogadó szülők neméről nem rendelkező) szabályozást értelmezték újjá: 2011-ben szlovén jogi szakértők kimutatták, hogy az 1976 óta érvényben lévő törvényi keretek valójában megengedik az azonos nemű partnerkapcsolat keretein belül is a másik partner (biológiai) gyermekének örökbefogadását.

lamint megszüntették a különbségtételt a nők és a férfiak között, azaz ettől kezdve a nők is büntethetővé váltak: amennyiben például azonos nemű partnerükkel zajló kapcsolatukat valaki megbotránkoztatónak ítélte és emiatt őket följelentette (Takács 2007). 1978 és 2002 között a homoszexuális kapcsolatok vonatkozásában 18 évre módosították a beleegyezési korhatárt, míg 2002-ben bevezették az egységes 14 éves beleegyezési korhatárt. 2004. januárban lépett hatályba az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény, melyben a diszkriminációtól védendő kategóriák között egyaránt szerepelt a szexuális irányultság és a nemi identitás. Magyarországon 1996 óta ismerik el az azonos nemű partnerek élettársi kapcsolatát, miután az 1996. évi XLII törvény kiterjesztette a Polgári Törvénykönyv élettársi kapcsolatokat szabályozó rendelkezéseit az azonos nemű párokra is (Farkas 2001). A bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézményét a 2007./CLXXXIV. törvény hozta létre, ám csak a – bejegyzett élettársi kapcsolatáról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról szóló – 2009./XXIX. törvény bevezetésével lépett hatályba. Ma Magyarországon csak házaspárok számára adott a lehetőség közös örökbefogadásra, de a törvény nem tiltja, hogy egyedülállóként leszbikus nők vagy meleg férfiak örökbe fogadhassanak.¹²

Romániát 1996-ig jellemezte a homoszexualitás általános kriminalizációja: ekkoriban a kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális gyakorlatokat nők és férfiak körében egyaránt egytől öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatták (Carstocea 2010). 1996-tól új törvény lépett életbe, mely alapján a nyilvános helyen vagy közbotrányt okozó módon elkövetett homoszexuális gyakorlatokat büntették; emellett a törvény „homoszexuális propaganda” ellenes rendelkezései a meleg és leszbikusok szólás- és egyesülési szabadságát is korlátozták (Long 1999). Ezt a hírhedt 200-as paragrafust csak 2001-ben törölték el, ugyanakkor már 2000-ben életbe lépett egy általános antidiszkriminációs törvény, mely tiltotta többek között a szexuális orientáción alapuló megkülönböztetést is. Ma Romániában az azonos nemű partnerkapcsolatok semmiféle formáját nem ismerik el hivatalosan. A romániai törvények ugyan lehetővé teszik egyedülállók számára is az örökbefogadást, így elvileg lehetőség lenne arra, hogy leszbikus nők vagy meleg férfiak szexuális orientációjukat titokban tartva örökbe fogadhassanak, de kiszámíthatatlan, hogy milyen következményekkel járna, ha egy egyedülálló örökbefogadó szülőről utólag kiderülne, hogy meleg vagy leszbikus (Carstocea 2010).

3. ADATOK, MÓDSZEREK ÉS HIPOTÉZISEK

A homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdökre vonatkozó adataink a European Social Survey (ESS) és a European Values Study (EVS) 2008-as adatállományából származnak. Mindkét adatbázisban több mint 30 európai ország szerepel, azonban jelen tanulmány csak két or-

12 A 2012–2014 között zajló *Halmozott diszkrimináció: egyéni és intézményi percepciók, hatások és cselekvések* című (101468. számú) OTKA-kutatásnak a magyar örökbefogadás rendszerét vizsgáló része alapján elmondható, hogy meleg és leszbikus emberek élnek is azzal a lehetőséggel, hogy – hivatalosan – egyedülállóként örökbe fogadhassanak Magyarországon.

szág, Magyarország és Románia adataira fókuszál. Mivel Románia csak az ESS 3. és 4. hullámban vett részt, így a 2008-as romániai eredmények a legfrissebbek.

Az EVS 1981 óta kilencévente méri fel egységes szempontrendszer alapján a kontinens országaiiban élők értékvalasztásait, attitűdjeit, normáit. Az első három EVS-hullámban (1981, 1990, 1999) két olyan változó szerepelt, mely a homoszexualitással, illetve a homofóbiával kapcsolatos attitűdök mérésére szolgált. Az egyik egy tízes egyetértési skálán megválaszolható kérdés: „*Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat mindig megengedhetőnek tartja-e, vagy soha meg nem engedhetőnek tartja, vagy valami a kettő között: Homoszexualitás*”. Sajnos e változó értelmezése elég problematikus, mivel nehéz eldönteni, hogy a „megengedhetőségről” való nyilatkozás itt pontosan mire vonatkozik.¹³ Ennél jóval konkrétabb tartalmú és ezért könnyebben értelmezhető változó a szomszédpreferenciákat firtató másik EVS-kérdés, mellyel a homoszexuálisoktól és más – többnyire elutasított – csoportoktól való társadalmi távolságtartás válik mérhetővé. E kérdés így hangzott: „*Ezen a listán különböző típusú emberek vannak. [Büntetett előléletűek; Más fajhoz tartozó emberek;¹⁴ Szélsőbaloldaliak; Erősen iszákosak; Szélsőjobboldaliak; Nagycsaládosok; Érzelmileg bizonytalan emberek; Muzulmánok; Bevándorlók, külföldi vendégmunkások; AIDS-esek; Kábítószeresek; Homoszexuálisok; Zsidók; Cigányok; Keresztények] Ki tudná választani azokat, akiket Ön nem szeretne szomszédainak, ha vannak ilyenek?*”

A 2008 és 2010 közötti időszakban lezajlott negyedik EVS-adatfelvételbe bekerült egy új kérdés is, mely a homoszexuális párok örökbe fogadására vonatkozott. Az EVS egy szigorú standardok szerint megtervezett nemzetközi összehasonlító kutatás, amelynek keretében minden résztvevő országnak pontosan olyan formában kell(ene) a változókat lekérdeznie, ahogy azok a központi kérdőívben megtalálhatók. Ennek ellenére az eredeti angol nyelvű változó helyett – ami így szólt: „*Homosexual couples should be able to adopt children*”, azaz: „Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe” – a kérdőív magyar változatába ez, az eredetivel ellentétes értelmű állítás került: „*Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadni*”.¹⁵ Módszertani szempontból ez a két állítás nem összehasonlítható – abban az esetben sem, ha a skálákat megfordítjuk. Ennek következtében a magyar adatokat nem lehet összehasonlítani a felvételben szereplő többi ország adataival. A romániai adatfelvétel során ezt a hibát nem követték el, így a romániai adatok tekintetében lehetőség nyílt európai összehasonlításra is.

Az ESS-ben szereplő, általunk vizsgált változó a „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegeként és lesbikusként úgy, ahogy akarják*” kijelentéssel való

13 Az e változó használhatóságával kapcsolatos fenntartásainkat egy korábbi tanulmányunkban már hangoztattuk: ld. „*nehéz eldönteni, hogy a homoszexualitás fogalma [itt] milyen elméleti megfontolás(ok) ra, viselkedés- és/vagy identitásformákra vonatkozik*” (Takács–Szalma 2012: 65).

14 A nehezen értelmezhető „más fajhoz tartozó” kifejezés az EVS magyar kérdőívében szerepel.

15 Forrás: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/survey-2008/participatingcountries/Q47.C> – letöltve: 2010-11-26. A szerzők nem rendelkeznek arra vonatkozó információval, hogy pontosan kik és miért változtatták meg az eredeti EVS kérdőívben szereplő kérdés tartalmát. Az EVS 2008-as hullámban résztvevő országok közül még egy helyen, Spanyolországban fordult elő, hogy e változóknak az eredetivel ellentétes értelmű változatát használták. Lásd: http://info1.gesis.org/EVS/Translation/EVS_Table_Translation2008.html – letöltve: 2013-03-05.

egyetértés mértékét mérte egy ötfokú skálán (ahol az 1-es érték erős egyet nem értést jelentett, azaz a melegek és a leszbikusok alacsony társadalmi elfogadottságát jelezte, míg az 5-ös erős egyetértést jelzett, azaz a melegek és a leszbikusok magas társadalmi elfogadottságát jelezte).¹⁶ Ez egy ESS alapváltozó: a két évente lekérdezendő ESS kérdőívek állandó része, mely 2002 óta az összes ESS adatgyűjtési hullámban szerepelt. E változó használatának egyik nagy előnye világos megfogalmazása és érthetősége (a homoszexualitás „megengedhetőségére” kérdező EVS-változóval szemben itt például konkrét emberekről van szó), bár itt sem állnak rendelkezésre olyan empirikus adatok, melyek alapján következtetni lehetne az adott kijelentéshez kapcsolódó értelmezési tartomány pontos tartalmaira.

Az adatok elemzéséhez többféle módszert alkalmaztunk: először a leíró statisztikákat értelmeztük kontingenciatáblák készítésével és az átlagértékek összehasonlításával. Ezt követően magyarázó modelleket vizsgáltunk lineáris és logisztikus regresszió segítségével. A regressziós elemzést a STATA 11.1 statisztikai programmal végeztük.

Számos tényező hatással lehet arra, hogy az emberek miként vélekednek a homoszexualitás „megengedhetőségéről”, a melegek és leszbikusok életmódjának elfogadhatóságáról és az azonos nemű párok általi örökbefogadásról. Minden bizonnyal befolyásolja e kérdések megítélését többek között az adott ország kultúrája, demokratikus hagyományai és a nemi szerepekkel kapcsolatos felfogások – de az országos szintű változók hatásainak tanulmányozásától most el kell tekintenünk. Itt csak egyéni szintű változókra koncentrálunk, mivel azt vizsgáljuk, hogy egy-egy országon belül milyen tényezők befolyásolhatják az általunk kiválasztott attitűdkérdések megítélését.

Hipotéziseink megalkotása során a homoszexualitással kapcsolatos különböző attitűdkérdések magyarországi és európai vizsgálataira alapuló korábbi kutatási tapasztalatainkra támaszkodtunk (Takács–Szalma 2011, 2012, 2013). Így jelen tanulmányunkban is az egyének társadalmi háttérét meghatározó demográfiai alapjellemzők mellett az attitűdök funkcionális elméletének alkalmazásával (Herek 1984) a homoszexualitással kapcsolatos attitűdöknek elsősorban azokra a szimbolikus funkcióira koncentráltunk, melyek összefüggésbe hozhatók vallási és politikai szocializációs folyamatokkal, a tradicionális társadalmi nemi szereprendszer működésével és a különféle társadalmi kisebbségi csoportok, például a bevándorlók, ellen irányuló előítéletekkel.

Mindezek alapján a következő hipotéziseket alkottuk:

H.1. *A nők, a fiatalabbak, a magasabb iskolai végzettségűek és a városiasabb környezetben élők „megengedőbbek a homoszexualitás felé” (bármit is jelentsen ez pontosan), nyitottabbak általában a meleg férfiak és a leszbikus nők, valamint a homoszexuális szomszédok irányában, mint a férfiak, az idősebbek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a kisebb településeken élők.*

¹⁶ Az elemzés során a kérdőívben szereplő egyetértési skála eredeti sorrendjét megfordítottuk és újrapodoltuk.

H.2. *A vallásossággal kapcsolatban feltételezzük, hogy mind a felekezethez tartozás, mind a vallási szertartások látogatási gyakorisága tekintetében erősen – és negatívan – hathat a homoszexualitással kapcsolatos attitűdökre.*

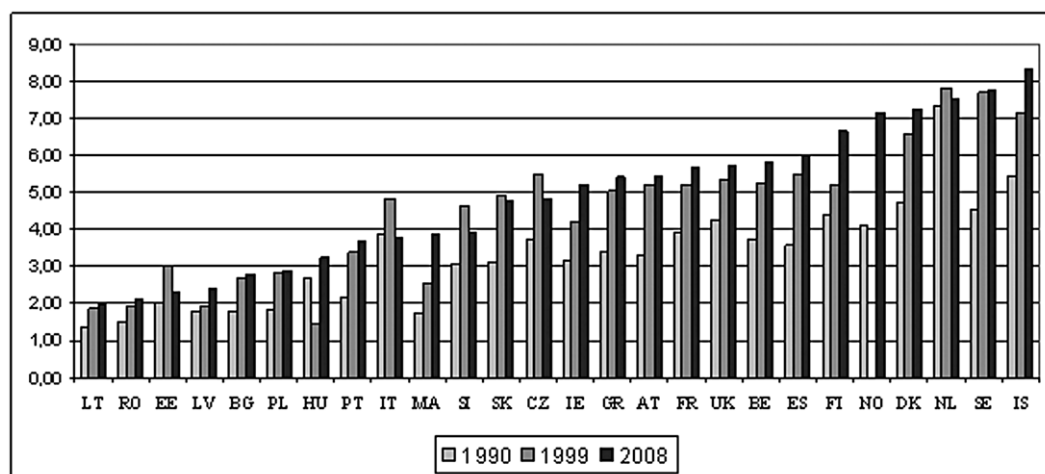
H.3. *A politikai nézetekkel, az idegenellenséggel, a tradicionális női szerepek elfogadásával, a demokrácia működésével és a saját étellel való elégedettséget mérő változókkal kapcsolatban a következő feltevéseket fogalmaztuk meg: A szélsőségesen jobboldali politikai orientáció, a bevándorlók elutasítása, a hagyományos női szerepek elfogadása, valamint a demokrácia működésével és a saját étellel való elégedetlenség szintén együtt járhat a homofób nézetekkel.*

4. EREDMÉNYEK

Az EVS-adatokból arra következtethetünk, hogy a legtöbb európai országban 1990 és 2008 között megengedőbbé váltak a homoszexualitással kapcsolatban a válaszadók. Az 1. ábrán az is látszik, hogy a vizsgált európai mezőnyben Magyarország és – különösen – Románia a kevésbé megengedő társadalmak között szerepelnek. Ugyanakkor, 1990-hez képest 2008-ra mind Romániában, mind Magyarországon a nagyobb mértékű megengedés irányában változott a trend, azaz elfogadóbb lett a társadalom¹⁷ – bár az észak-nyugat-európai országokhoz viszonyítva továbbra is alacsonynak tekinthető a meleg és a leszbikusok társadalmi elfogadottsága mindkét országban.

Az EVS-adatbázis alapján összehasonlítható a homoszexualitás, az abortusz, a prostitúció, az alkalmi szexuális kapcsolatok és a házasságon kívüli viszonyok „megengedhetősége”. Az EVS-kérdőívben ez az öt változó szerepelt – hús negatív vagy legalábbis vitatott megítélésű témakör között, mint például az eutanázia vagy az adócsalás –, melyekkel valószínűsíthetően a szexuális moralitás látens fogalmát próbálták (fel)mérni. A 2. táblázatban látható, hogy az öt vizsgált témakör közül az abortusz iránti attitűdök a leginkább megengedők Magyarországon, ezzel szemben a házasságtörés számít a legkevésbé tolerálható cselekménynek, különösen a női válaszadók körében; ez a különbség a két nem között mindkét országban statisztikailag szignifikáns. A nők a férfiakhoz képest jóval megengedőbbek a homoszexualitással kapcsolatban, azonban csak a román adatok mutatnak szignifikáns különbséget. Ugyanakkor a nők kevésbé megengedők a prostitúcióval szemben – ez az eredmény viszont csak a magyar adatok tekintetében hozott statisztikailag szignifikáns különbséget.

17 Az EVS adatok szerint 1990 és 2008 között a magyar átlagérték 2,7-ről 3,2-re, míg a romániai 1,5-ről 2,1-re változott. A magyar adatok szerint 1990 és 1999 között csökkent, majd 2008-ra mindkét korábbi adathoz képest nőtt a homoszexualitás „megengedhetősége” Magyarországon. Az 1990 és 1999 közötti magyarországi (2,7-ről 1,4-es átlagértékre) csökkenéshez hasonló jelenséget egyetlen más vizsgált országban sem lehetett tapasztalni, ezért talán érdemes némi fenntartással kezelni ezeket a magyar eredményeket.

1. ábra. A homoszexualitás „megengedhetősége” 26 európai országban 1990 és 2008 között
(1 = soha nem megengedhető; 10 = mindig megengedhető)¹⁸

Forrás: European Values Study 1990, 1999, 2008; saját számítás

2. táblázat. A homoszexualitás, az abortusz, a prostitúció, az alkalmi szexuális kapcsolatok és a házasságon kívüli viszonyok „megengedhetősége” Magyarországon és Romániában. Átlagpontszámok (1 = soha meg nem engedhető; 10 = mindig megengedhető)

	Magyarország		Románia	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Házasságként/nőként viszonyt folytatni	1,73	2,21	1,84	2,25
Homoszexualitás	3,47	3,06	2	2,25
Abortusz	4,75	4,9	3,54	3,77
Alkalmi szexuális kapcsolat	2,93	4,04	1,94	2,64
Prostitúció	2,21	3,14	1,76	2,13

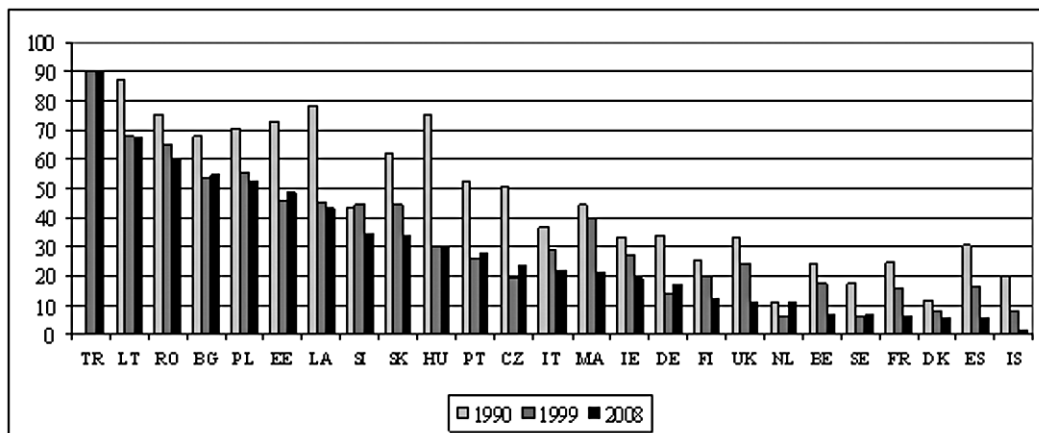
Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

A 2. táblázatban bemutatott eredmények szerint a szexuális moralitással összefüggésbe hozható változók közül a magyarországi válaszokhoz hasonlóan Romániában is az abortusz tűnik a leginkább tolerálható cselekménynek. Azonban míg Magyarországon a legkevésbé elfogadott a

¹⁸ Az EVS adatok szerint 1990 és 2008 között a magyar átlagérték 2,7-ről 3,2-re, míg a romániai 1,5-ről 2,1-re változott. A magyar adatok szerint 1990 és 1999 között csökkent, majd 2008-ra mindkét korábbi adathoz képest nőtt a homoszexualitás „megengedhetősége” Magyarországon. Az 1990 és 1999 közötti magyarországi (2,7-ről 1,4-es átlagértékre) csökkenéshez hasonló jelenséget egyetlen más vizsgált országban sem lehetett tapasztalni, ezért talán érdemes némi fenntartással kezelni ezeket a magyar eredményeket.

házként viszony folytatni, addig a román válaszadók a prostitúciót tartják a legkevésbé megengedhetőnek.

A homoszexualitás „megengedhetőségénél” jóval konkrétabb és ezért könnyebben értelmezhető változó a szomszédpreferenciákat firtató kérdés, mellyel a homoszexuálisoktól és más – többnyire elutasított – csoportoktól való társadalmi távolságtartás válik mérhetővé. Az 2. ábrán látható, hogy a vizsgált országok közül Törökországban, Litvániában, Romániában, Bulgáriában és Lengyelországban a válaszadók többsége arról számolt be az 1990, illetve 1999 és 2008 közötti időszakokban, hogy nem szeretne homoszexuális szomszédot. Magyarországon viszont 1990 és 2008 között nagymértékben (75,3%-ról 29,5%-ra) csökkent a potenciális homoszexuális szomszédok elutasítottsága.

2. ábra. Homoszexuális szomszédpreferenciák Európában 1990 és 2008 között:
Homoszexuális szomszédot elutasítók aránya (%)¹⁹

Forrás: European Values Study 1990, 1999, 2008; saját számítás

A 3. táblázatban összefoglalt eredmények szerint a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberekkel szembeni előítéletesség szemmel láthatóan csökken 1990 és 2008 között Magyarországon és Romániában egyaránt. Magyarországon a legnagyobb mértékben éppen a homoszexuálisok irányában válnak elfogadóbbá a kérdezettek. Romániában 1990 és 1999 között mintegy 10 százalékkal (75,4-ről 65,2 százalékra) esett vissza a homoszexuális szomszédok elutasítása, majd 2008-ban ez az arány csupán 59,3 százalékra módosul. Így 2008-ra a két ország között jelentős különбég alakul ki: míg Romániában továbbra is a lakosság több mint a fele elutasítja a homoszexuális szomszédok gondolatát, addig Magyarországon a megkérdezettek kevesebb, mint az egyharmada számol be ugyanerről. A majdnem húsz éves időszakot tekintve továbbra is a kábítószer-fogyasztók, az erősen iszákosok és a büntetett előéletűek szere-

¹⁹ A táblázatban szereplő országok a következők: TR=Törökország, LT=Litvánia, RO=Románia, BG=Bulgária, PL=Lengyelország, EE=Észtország, LA=Lettország, SI=Szlovénia, SK=Szlovákia, HU=Magyarország, PT=Portugália, CZ=Csehország, IT=Olaszország, M=Málta IE=Írország, DE=Németország, FI=Finnország, UK=Egyesült Királyság, NL=Hollandia, BE=Belgium, SE=Svédország, FR=Franciaország, DK= Dánia, ES=Spanyolország, IS=Izland.

pelnek a leginkább elutasított csoportok között mindkét országban: a kérdezettek több mint fele 2008-ban sem szeretne ilyen csoportokba tartozókat a szomszédjában látni.

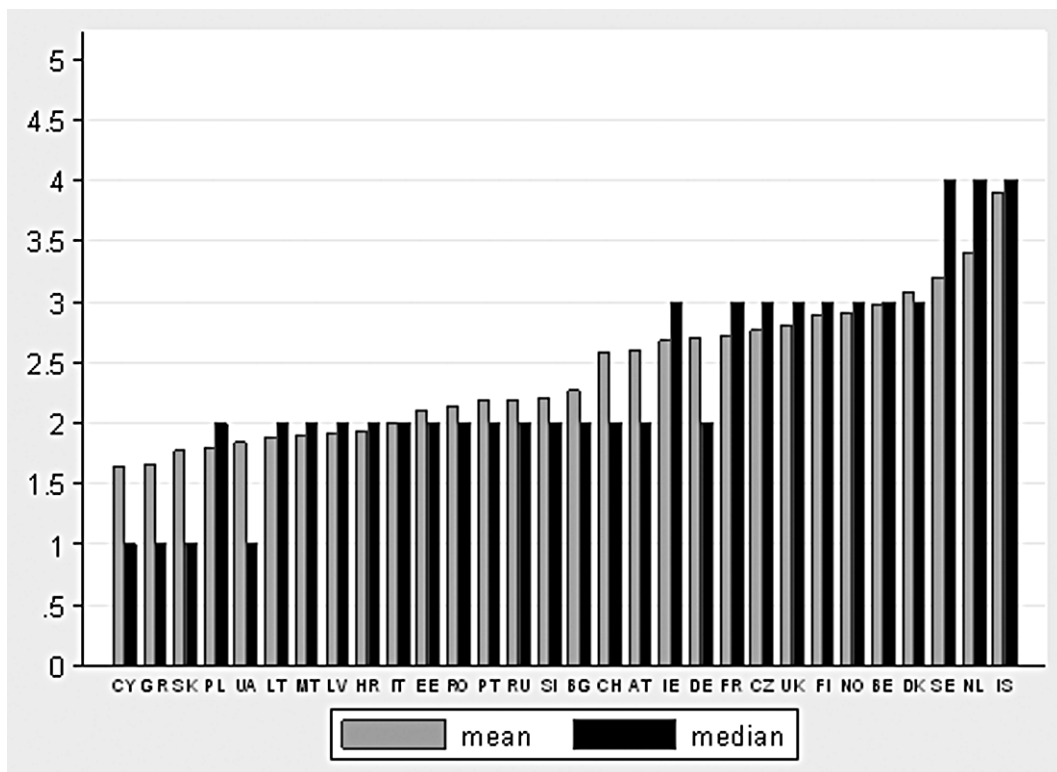
3. táblázat. *Szomszédpreferenciák Magyarországon és Romániában nemek szerinti bontásban (1990 és 2008)*²⁰

Magyarország	1990			2008		
	Átlag (%)	Nők (%)	Férfiak (%)	Átlag (%)	Nők (%)	Férfiak (%)
Büntetett előéletűek	77,3	81,2	73	50	53,5	46,1
Más fajhoz tartozók	22,9	22,7	23,2	9	8,1	9,9
Szélsőbaloldaliak	21	16,9	25,5	11,5	8,4	14,9
Erősen iszákosak	81,5	84,9	77,8	57	59,3	54,5
Szélsőjobboldaliak	20,3	16,3	24,7	12,7	9,1	16,6
Nagycsaládosok	7,4	6,5	8,3	4,7	5,8	3,4
Érzelmileg bizonytalanok	23,4	23	23,9	13,8	13,1	14,7
Muzulmánok	18,3	19,2	17,4	11	10,4	11,7
Bevándorlók, külföldiek	22,2	23	21,3	15,2	15,1	15,4
AIDS-esek	65,9	68,9	62,6	30,6	30,1	31,2
Kábítószeresek	83,6	86,8	80,1	64	64,3	63,7
Homoszexuálisok	75,3	74,1	76,6	29,5	25,1	34,2
Zsidók	10,3	10,8	9,8	6,4	5,2	7,7
Cigányok	-	-	-	38,7	38,6	38,8
Keresztények	-	-	-	2,1	2,4	1,8
Románia	1990			2008		
	Átlag (%)	Nők (%)	Férfiak (%)	Átlag (%)	Nők (%)	Férfiak (%)
Büntetett előéletűek	66,8	71,1	62,3	55,5	54,8	56
Más fajhoz tartozók	27,7	27,7	27,7	21,1	20,7	21,5
Szélsőbaloldaliak	45,1	43,3	46,9	24,6	22,8	26,6
Erősen iszákosak	79,1	84	74,1	62,7	65,4	59,8
Szélsőjobboldaliak	42,2	39,6	45	23	21,5	24,7
Nagycsaládosok	21,6	21,7	21,5	16,5	18	15
Érzelmileg bizonytalanok	64	65,6	62,5	45	44,3	45,7
Muzulmánok	34,4	33,5	35,4	22,7	23,3	22,1
Bevándorlók, külföldiek	30,1	29,9	30,4	20,9	20,9	20,9
AIDS-esek	65,8	68,4	63,1	39,5	39,7	39,2
Kábítószeresek	76	77,8	74,1	60,4	60,5	60,4
Homoszexuálisok	75,4	77,4	73,4	54,1	53	55,3
Zsidók	28,1	28,5	27,8	18	17,3	18,8
Cigányok	-	-	-	43,7	42,1	45,2
Keresztények	-	-	-	14,2	14,4	14

Forrás: European Values Study 1990 és 2008, saját számítás

²⁰ A táblázatban az elutasítók arányát tüntettük föl.

Az EVS utolsó hullámában, azaz a 2008-as adatfelvételen szerepelt először a homoszexuális párok örökbefogadásával kapcsolatos kérdés, amit Magyarországon sajnos nem sikerült a megfelelő módon fölteni, ezért a magyar adatokat ki kellett hagynunk az európai összehasonlításból. Az 3. ábrán, ahol a „Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe” kijelentéssel való egyetértés mértékét mutatjuk be 30 európai országban, az általunk vizsgált két ország közül csak Románia szerepel.

3. ábra. Egyetértés a „Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe” kijelentéssel 30 európai országban (1 – teljes elutasítás; 5 – teljes egyetértés)

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

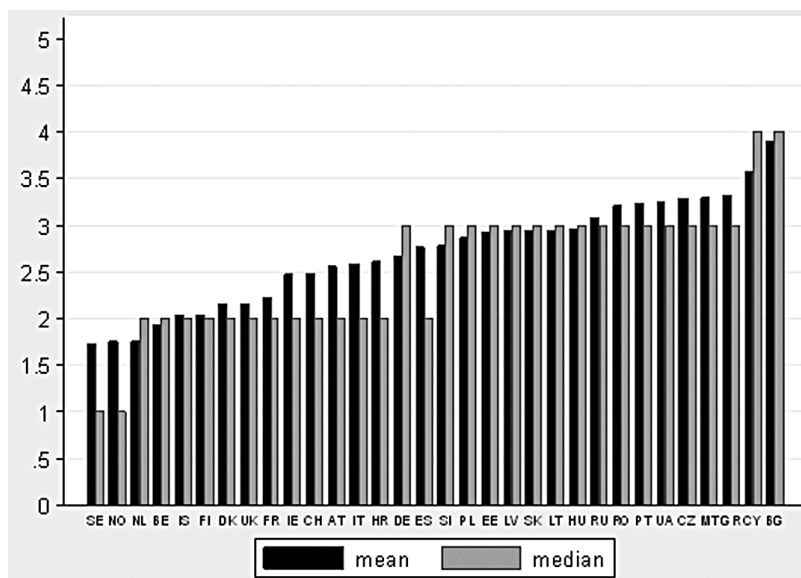
Ugyanebből az okból a 4. táblázatban is csak azt tudjuk bemutatni, hogy Magyarországon közel olyan arányban fogadják teljes egyetértéssel (illetve utasítják el teljesen) a „Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadniuk” kijelentést, mint amilyen arányú Romániában a „Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe” kijelentés teljes elutasítása (illetve teljes támogatása). Arra mindenesetre ezeknek az adatoknak az alapján is következtethetünk, hogy mindkét országban a válaszadók többsége kifejezetten elutasítónak tűnik az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás lehetőségének megteremtése tekintetében.

4. táblázat. *A homoszexuális párok általi örökbefogadás lehetővé tételének megítélése Magyarországon és Romániában (%)*

EVS – 2008	Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadniuk	Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe
	Magyarország	Románia
Teljesen egyetért	39,7	5,5
Egyetért	24,4	10,6
Egyet is ért meg nem is	19,1	15,8
Nem ért egyet	12,0	28,8
Egyáltalán nem ért egyet	4,8	39,4
Összesen	100,0	100,0

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

A 2008-as EVS-adatokat feldolgozó egyik korábbi elemzésünkben (Takács – Szalma 2013) arra az eredményre jutottunk, hogy a gyermekvállalásra a társadalommal szembeni kötelességként tekintő magyar válaszadók elutasítóbbak voltak az azonos nemű párok általi örökbefogadással szemben is. A 4. ábrán bemutatott eredmények azt tükrözik, hogy a magyar és a román válaszadók az itt vizsgált 32 európai ország átlagát meghaladó mértékben értenek egyet a gyermekvállalás társadalommal szembeni kötelességként való értelmezésével. Az ábrán az is jól látható, hogy ebben a kérdésben Európa megosztott: az egyébként a legmagasabb európai termékenységi arányokkal jellemezhető északi országokban, például Norvégiában, Svédországban vagy Hollandiában, értenek legkevésbé egyet ezzel az értelmezéssel, miközben az európai átlagnál általában jóval alacsonyabb termékenységi rátával jellemezhető kelet-, illetve dél-európai országokban gondolják leginkább úgy a kérdezettek, hogy a gyermekvállalás társadalmi kötelesség lenne.

4. ábra. *A gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelesség (1=egyáltalán nem ért egyet; 5=teljesen egyet ért).* Forrás: European Value Study 2008

A 5. táblázatban összefoglalt keresztábra-eredmények szerint mindkét országban szignifikáns a kapcsolat a gyermekvállalásnak a társadalommal szembeni kötelezettségként való értelmezése és az azonos nemű párok általi örökbefogadás megítélése között. Akik kevésbé értenek egyet a gyermekvállalás társadalmi kötelezettség jellegével, azok elfogadóbbak az azonos nemű párok általi örökbefogadás lehetőségének megteremtésével.

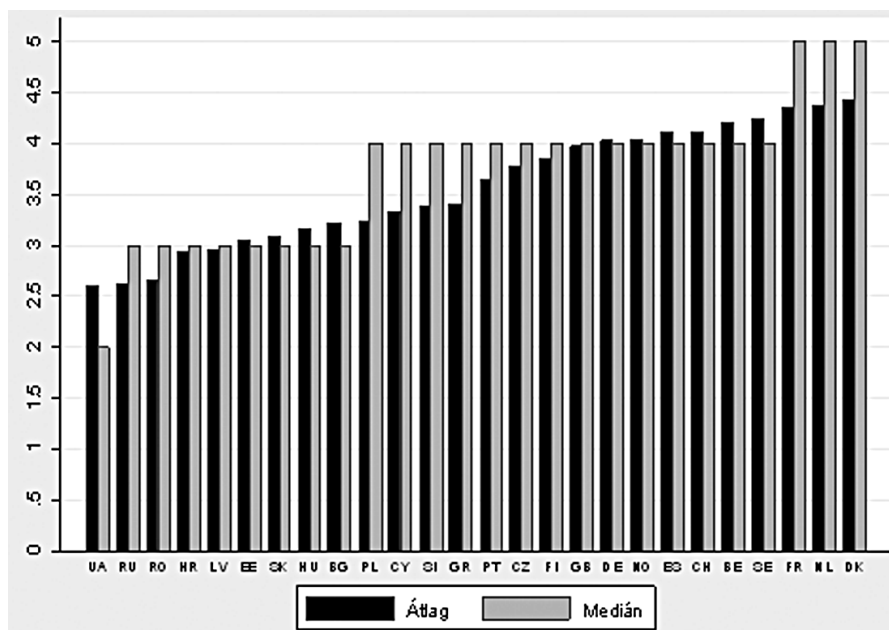
5. táblázat. *A társadalommal szembeni kötelezettségként felfogott gyermekvállalás és az azonos nemű párok általi örökbefogadás megítélése közötti összefüggések (%)*

A gyermekvállalás a társadalommal szembeni kötelezettség	Magyarország: Homoszexuális pároknak nem szabadna gyermekeket örökbe fogadni				
	teljesen egyetért	egyetért	is-is	nem ért egyet	egyáltalán nem ért egyet
teljesen egyetért	13,9	7,3	8,5	4,2	21,2
egyetért	12,5	23,6	20,1	33	16,3
is-is	20,8	20,2	31,8	25,5	25,1
nem ért egyet	13,9	38,2	31,5	31,3	24,1
egyáltalán nem ért egyet	38,9	10,7	8,1	6,1	13,2
Összesen	100	100	100	100	100
Románia: Lehetővé kellene tenni, hogy homoszexuális párok gyermekeket fogadhassanak örökbe					
Sig.=0,000					
teljesen egyetért	38,7	14,3	9,7	11,5	18,4
egyetért	29,3	49,7	24,9	24,3	22,6
is-is	13,3	13,6	43,3	34,5	28,8
nem ért egyet	12	18,4	12,9	22,5	15,2
egyáltalán nem ért egyet	6,7	4,1	9,2	7,2	15
Összesen	100	100	100	100	100
Sig.=0,000					

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

A „Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusoként úgy, ahogy akarják” ESS-változó 2008-as eredményeit az 5. ábrán mutatjuk be. Látható, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadottsága Romániában és Magyarországon egyaránt elmarad a vizsgált európai országok átlagától: különösen néhány észak- és nyugat-európai országhoz viszonyítva tűnik alacsonynak az elfogadás mértéke. Magyarországon 2002 és 2010 között, Romániában pedig 2006 és 2008 között alig mozdultak el e változó átlagértékei,²¹ míg a legtöbb észak- és nyugat-európai országban az átlagértékek növekedési trendje figyelhető meg 2002 óta (erről részletesebben ld. Takács–Szalma 2014).

21 A magyar átlagértékek így alakultak: ESS 1. hullám (2002) – 3,21; ESS 2. hullám – 3,17; ESS 3. hullám – 3,2; ESS 4. hullám – 3,16; ESS 5. hullám – 3,31; a romániai átlagértékek pedig így: ESS 3. hullám – 2,53; ESS 4. hullám – 2,66.

5. ábra. A meleg férfiak és a leszbikus nők társadalmi elfogadottságának átlagértékei 26 európai országban (1=egyáltalán nem ért egyet; 5=teljesen egyet ért)
 Forrás: European Social Survey 2008–2009, saját számítás

Végül a 6. és a 7. táblázatban közöljük a lineáris és logisztikus regressziós modellek keretében vizsgált regressziós együtthatókat, melyek segítségével arra keressük a választ, hogy milyen tényezők magyarázhatják a homoszexualitással kapcsolatos attitűdök alakulását a két országban.

6. táblázat. A meleg és leszbikusok társadalmi elfogadottsága Magyarországon és Romániában: Lineáris regresszióból származó regressziós együtthatók

		A) Független változó: Hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegeként és leszbikusokként úgy, ahogy akarják	
Magyarázó és kontrollváltozók		A) Magyarország	A) Románia
Nem (Nők)		0,12	-0,01
Kor		-0,01***	-0,02***
Településtípus	nagyváros	Ref.	Ref.
	nagyváros elővárosa	-0,33	-0,43
	város/kisváros	-0,13	0,15
	faluközség	-0,9	0,03
	tanya	-0,38	0,06

Iskolai végzettség	alapfokú	-0,14	0,02
	középfokú	Ref.	Ref.
	felsőfokú	-0,17	0,11
Felekezet	római katolikus	-0,07	-0,53**
	protestáns	-0,13	-0,64**
	keleti ortodox	-	-0,26*
	egyéb	-0,27	-0,28
	nem tartozik semmilyen felekezethez	Ref.	Ref.
Szertartásra járás gyakorisága	hetente többször	Ref.	Ref.
	hetente egyszer	0,54*	0,01
	havonta legalább egyszer	0,74**	0,03
	csak nagyobb vallási ünnepeken	0,93***	0,13
	soha	0,91***	0,18
Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban	teljesen egyetért	Ref.	Ref.
	egyetért	0,02	0,49***
	is-is	-0,04	0,3**
	nem ért egyet	0,18	0,25*
	egyáltalán nem ért egyet	0,13	0,37***
	Saját élettel való elégedettség ²²	-0,01	-0,02
Demokrácia működésével való elégedettség	0,01	-0,02	
Politikai nézet ²³	-0,01	0,01	
Az ország kulturális életét inkább gazdagítják a más országból származó emberek, akik idejönnek élni.	0,06***	0,07***	
Megfigyelések száma	1379	1880	
R négyzet	0,088	0,102	

Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

1.: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

22 Az ESS-ben a „Mindent összevetve mennyire elégedett mostani életével?” kérdésre egy tizenegy fokú skálán lehetett válaszolni, ahol a 0 teljes elégedetlenséget, a 10 pedig teljes elégedettséget jelzett.

23 Az ESS-ben a következő változó szerepelt: *A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-” és „jobb-oldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti?*

A 6. táblázatban közölt A) modell függő változója, a „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegeként és leszbikusokként úgy, ahogy akarják*” a 2008-as ESS-adatbázisból származik. E kérdésre Romániában és Magyarországon a megkérdezettek több mint 10 százaléka nem adott érvényes választ: ez a válaszmegtagadási arány magasnak számít, hiszen a kevésbé érzékeny kérdéseknél a nem érvényes válaszok aránya 4-5 százalék között maradt mindkét országban. A demográfiai kontrollváltozók közül sem a nemnek, sem a településtípusnak, sem pedig az iskolai végzettségnek nem volt szignifikáns hatása egyik országban sem, miközben az életkor emelkedésével csökkenni kezd a tolerancia mindkét vizsgált országban. A két dimenzióban mért vallásosság tekintetében a felekezethez tartozásnak csak Romániában, míg a vallási szertartás látogatási gyakoriságának csak Magyarországon volt szignifikáns hatása. Romániában a felekezethez nem tartozókhöz képest a protestánsok, a katolikusok és a keleti ortodoxok is kevésbé elfogadó attitűddel rendelkeztek. Ugyanakkor Magyarországon a vallási szertartások minél ritkább látogatása egyre elfogadóbb attitűddel járt.

A nemi szerepekkel kapcsolatos magyarázó változónak csak Romániában lett szignifikáns hatása: akik kevésbé értenek egyet azzal, hogy a férfiaknak elsőbbséget kell élvezniük a munkaerőpiacon, azok inkább elfogadóak a meleg és leszbikusok irányában. Sem a saját étellel, sem a demokrácia működésével kapcsolatos kérdésnek nem volt szignifikáns hatása egyik országban sem. Szintén nem tudtuk kimutatni a bal-jobboldali politikai orientációs skálán való elhelyezkedés hatását. Ellenben a bevándorlók kultúrára gyakorolt hatásának megítélése mindkét országban szignifikánsan hatott: azaz akik úgy látják, hogy a bevándorlók gazdagítják a kulturális életet, elfogadóbb attitűddel fordultak a meleg és leszbikusok felé is.

A 6. táblázatban közölt B) és C) modellek függő változói közül a homoszexualitás megengedhetőségére vonatkozó kérdésre a romániai és a magyarországi kérdezettek 5 százaléka nem válaszolt. Ugyanakkor a homoszexuális szomszédpreferenciával kapcsolatos kérdés tekintetében a két országban eltérő válaszadási hajlandóság figyelhető meg: Magyarországon a kérdezettek kevesebb, mint 1 százaléka nem válaszolt, Romániában viszont a kérdezettek közel 8 százaléka tagadta meg a válaszadást.

A B) modellben a demográfiai kontrollváltozók közül a nemnek csak Magyarországon lett szignifikáns hatása: a nők inkább elfogadóak, mint a férfiak. Az életkor azonban mindkét országban szignifikánsan hatott: az életkor növekedésével csökkenni látszik a homoszexualitás iránti engedékenység. Az iskolai végzettségnek nem volt szignifikáns hatása, míg településtípus tekintetében egyedül Magyarországon az 500 ezer főnél nagyobb lélekszámú településen, azaz Budapesten szignifikánsan elfogadóbbak a kérdezettek, mint a referenciaként választott 2000 főnél kisebb lélekszámú településeken élők.

7. táblázat. A homoszexualitás „megengedhetősége” és homoszexuális szomszédpreferencia Magyarországon és Romániában Lineáris és logisztikus regresszióból származó standardizált regressziós együtthatók

Magyarázó és kontrollváltozók		B) Független változó: „Megengedhetőnek” tartja a homoszexualitást		C) Független változó: Nem szeretne homoszexuális szomszédot	
		B) Magyarország	B) Románia	C) Magyarország	C) Románia
Nem (Nők)		0,62***	-0,19	-0,52***	-0,05
Kor		-0,03***	-0,01***	0,004	0,01**
Településtípus	kisebb, mint 2000 fős	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
	2000–5000	-0,21	-0,18	-0,15	-0,16
	5000–10000	-0,51	0,4	0,2	-0,73
	10000–20000	-0,49	0,001	-0,82*	-0,56
	20000–50000	-0,03	-0,24	-0,19	-0,91*
	50000–100000	0,41	-0,49	-0,52*	-0,04
	100000–500000	0,29	-0,38	0,13	-0,66
	nagyobb, mint 500 000 fős	0,76**	-0,37	-0,76**	-0,52
Iskolai végzettség	alapfokú	-0,34	-0,07	0,17	0,34
	középfokú	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
	felsőfokú	0,22	0,3	-0,32	-0,03
Felekezete	római katolikus	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
	protestáns	0,06	-0,54	0,31	0,05
	keleti ortodox	-	-0,46	-	0,62*
	egyéb	-0,59	-0,81	0,62	1,02*
	nem tartozik semmilyen felekezethez	0,09	-0,04	0,0001	0,06

Szertartásra járás gyakorisága	hetente többször	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
	hetente	0,85	0,14	0,25	-0,51
	havonta	1,46	0,28	0,23	-0,57
	csak bizonyos ünnepekkor	1,8*	0,08	0,29	-0,5
	évente	1,9*	0,26	-0,09	-0,46
	ritkábban mint évente vagy soha	2,15*	0,36	-0,09	-0,38
Demokrácia működésével való elégedettség	nagyon elégedett	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
	inkább elégedet	0,93	-0,71	0,51	0,85
	nem nagyon elégedett	0,96	-0,68	0,79	1,02
	egyáltalán nem elégedett	1,08	-0,79*	0,9	1,48**
Ha kevés a munkahely, a férfiaknak több joguk van a munkához, mint a nőknek	egyetért	0,86	0,28	1,6*	-0,1
	is-is	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
	nem ért egyet	1,01	0,56****	1,3	-0,55**
Saját életével való elégedettség ²⁴	0,06*	-0,06*	-0,06*	0,06*	
Politikai nézet ²⁵	-0,05	0,05	0,02	-0,05	
Egy ország kulturális életét nem veszélyeztetik a bevándorlók	0,21***	-0,02	-0,08***	0,01	
Megfigyelések száma	1461	1400	1491	1377	
R négyzet	0,159	0,076	0,08	0,057	

Forrás: Saját számítás

1.: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001; Forrás: European Values Study 2008, saját számítás

24 Az EVS-ben a „Mindent egybevetve, összességében mennyire elégedett jelenlegi életével?” kérdésre egy tízfokú skálán lehetett válaszolni, ahol az 1 teljes elégedetlenséget, a 10 pedig teljes elégedettséget jelzett.

25 Az EVS-ben a következő változó szerepelt: *Politikai kérdésekben az emberek beszélnek „bal”, illetve „jobb” oldalról. Ön általában véve hová helyezné el a saját nézeteit ezen a skálán [ahol az „1” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti]?*

A felekezethez tartozásnak itt egyik országban sem volt szignifikáns hatása, ellenben a szer-tartásra járási gyakoriság tekintetében, akárcsak az előző modellben, Magyarországra vonatkozóan szignifikáns hatást találtunk. A demokráciával való elégedettség tekintetében egyedül Romániában találtunk szignifikáns hatást: itt a demokrácia működésével nagyon elégedettekhez képest az egyáltalán nem elégedettek kevésbé engedékenyek a homoszexualitás irányában is. A saját étellel való elégedettséget vizsgálva a két országban ellentétes hatást találtunk: Magyarországon minél elégedettebb valaki a saját étellel, annál elfogadóbb, míg Romániában éppen ellenkező előjelű összefüggés figyelhető meg.

Míg a politikai nézeteknek nem volt szignifikáns hatása egyik országban sem, addig a bevándorlókkal kapcsolatos pozitív attitűdök Magyarországon pozitívan hatnak a meleg és leszbikus elfogadására. A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdnek pedig Romániában volt szignifikáns hatása: akiknek kevésbé tradicionálisak a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjeik, azok nagyobb eséllyel tartják „megengedhetőnek” a homoszexualitást.

A társadalmi távolság mérésére szolgáló C) modellben a nemnek szintén csak Magyarországon volt szignifikáns hatása: a nők ebben a tekintetben is elfogadóbbnak bizonyultak, mint a férfiak. Ellenben az életkornak csak Romániában lett szignifikáns hatása: az életkor növekedésével egyre nagyobb eséllyel említették a válaszadók, hogy nem szeretnék, ha a szomszédjukban homoszexuálisok élnének. Településtípus szerint Magyarországon a nagyobb településeken élők kisebb eséllyel számoltak be arról, hogy nem szeretnének homoszexuális szomszédot, mint a referenciacsoportnak választott legkisebb lélekszámú településeken élők. Romániában a 20 és 50 ezer közötti települések bizonyultak a leginkább elfogadónak. Az iskolai végzettségnek egyik országban sem volt szignifikáns hatása a vizsgált kérdésre.

A vallásossággal kapcsolatos változók tekintetében csak a felekezethez tartozásnak lett hatása, és annak is csak Romániában, ahol a referenciacsoportként választott katolikusokhoz képest az ortodox egyházhoz és az egyéb egyházakhoz tartozók kevésbé szívesen élnének homoszexuálisok szomszédságában.

A B) modell eredményeihez hasonlóan úgy tűnt, hogy akik Romániában kevésbé elégedettek a demokrácia működésével, azok elutasítóbbak a homoszexuális szomszédok irányában is. A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök is csak Romániában bizonyultak fontosnak: azok, akik nem értenek egyet azzal, hogy a férfiaknak elsőbbségük van a munkaerőpiacon, kevésbé elzárkózóak a homoszexuális szomszédoktól. Ugyanakkor, a bevándorlók miatt aggodalmaskodóbb attitűdnek ismét csak Magyarországon lett hatása: úgy tűnt, hogy a bevándorlók felé nyitottabban viszonyulók a homoszexuális szomszéd kérdéskör felé is elfogadóbbak.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

A leíró statisztikai eredmények alapján elmondható, hogy Románia és Magyarország a homoszexualitás „megengedhetősége”, a homoszexuális szomszédválasztás, a homoszexuális párok általi örökbefogadás, valamint a meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadása tekintetében a kevésbé nyitott országok közé tartozik a mai európai mezőnyben. Európa földrajzi és geopolitikai peremén ugyan található még ennél is kevésbé nyitott országok (többek között itt említhető Oroszország vagy Törökország), de valószínűleg bátran állítható, hogy a legtöbb észak- és nyu-

gat-európai országot a magyarországinál és a románianál elfogadóbb légkör jellemez. Emellett empirikusan alátámasztható, hogy a 21. század elején Romániához viszonyítva Magyarország jobban teljesít a homoszexualitás „megengedhetőségét”, a homoszexuális szomszédválasztási preferenciákat, valamint a meleg férfiak és a leszbikus nők elfogadását tekintve, ugyanakkor a homoszexuális párok általi örökbefogadás tekintetében a romániai és a magyarországi válaszadók nyitottsága hasonlóan korlátozott mértékűnek tűnik. Ez utóbbi kérdéskörrel kapcsolatban azért nehéz megalapozott következtetést levonni, mivel a két országban különbözőképpen tették föl a homoszexuális párok örökbefogadási lehetőségének megteremtésével való egyetértést firtató kérdést: Magyarországon sikerült az EVS-ben szereplő eredeti verzióval ellentétes értelmű kijelentést alkotva ellehetetleníteni a további összehasonlító elemzéseket.

A regressziós modellek eredményeit áttekintve be kell vallanunk, hogy a hipotéziseinkben megfogalmazott várt hatások legtöbbje nem működött egyszerre az általunk vizsgált A, B és C modellek mindegyikében. Ugyanakkor a kontrollváltozók közül az életkor és a vallásosság (illetve a vallásosságnak legalább az egyik dimenziója: tehát a felekezeti hovatartozás vagy a vallási szertartások látogatásának gyakorisága), a magyarázó változók közül pedig a nemi szerepekkel és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök mutatkoztak a leghatásosabbnak a két ország összehasonlítása során.

A homoszexualitással kapcsolatos attitűdöket vizsgáló kutatások legtöbbje nemzetközi adatbázisok (ESS EVS, Eurobarometer) alapján számos európai ország összehasonlítását tűzi célul: ám ezekben az összehasonlító elemzésekben esetenként olyan országcsoport-tipológiát alkalmaznak, ami – bizonyos mértékig elkerülhetetlen módon – homogenizálja az egyes országcsoportok alkotóelemeit. Máskor annak lehetünk tanúi, hogy egy-egy tanulmány a helyi sajátosságok behatóbb ismeretére építve egy adott ország jellemzőire fókuszál. E tanulmányban arra vállalkoztunk, hogy egy régió belül két szomszédos országot hasonlítsunk össze, amire viszonylag ritkán kerül sor. Eredményeink rávilágítottak arra, hogy – bár a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szerint mindkét ország kevésbé elfogadó a homoszexualitás, illetve a leszbikusok és a meleg irányában – a két ország között jelentős különbségek fedezhetők fel nem csupán a jogi háttér kialakulásában, de a személyes attitűdök tekintetében is.

Jelen vizsgálatunk során számos korlátozó tényezővel kellett számolnunk. A nagymintás survey-kutatások legtöbbjéhez hasonlóan az egyik legfontosabb korlát abból ered, hogy a mérőeszközök adottak és a készen kapott változók nem mindig mérik azt és úgy, ami iránt a kutatók igazán érdeklődnének. Például a rendelkezésre álló változók nem teszik lehetővé, hogy a társadalmi elfogadottságot és az azonos nemű párok általi örökbefogadás megítélését külön vizsgálhassuk a meleg férfiak és a leszbikus nők tekintetében. A jövőben arra törekszünk (és mindkét országban erre biztatjuk a téma iránt érdeklődő társadalomkutatókat is), hogy e kérdésköröket minél részletesebben és minél szenzitívebb eszközökkel vizsgáljuk tovább – többek között akár kvalitatív adatok gyűjtésével és elemzésével, mely különösen az azonos nemű párok gyermekvállalásának jobb megismeréséhez járulhatna hozzá.

BIBLIOGRÁFIA
REFERENCES

1. Akker, Hanneke van den – Ploeg, Rozemarijn Van Der – Scheepers, Peer (2013). Disapproval of Homosexuality: Comparative Research on Individual and National Determinants of Disapproval of Homosexuality in 20 European Countries. *International Journal of Public Opinion Research* 25(1): 64–86.
2. Carstocea, Sinziana (2010). Romania. In: Stewart, Chuck (ed.): *The Greenwood Encyclopedia of LGBT Issues Worldwide*. Greenwood Press, Santa Barbara, CA – Oxford, 347–356.
3. Farkas Lilla (2001). Nice on Paper: The Aborted Liberalisation of Gay Rights in Hungary. In: Wintemute, Robert – Andenaes, Mads T. (eds.) *Legal Recognition of Same-Sex Partnerships. A Study of National, European and International Law*. Hart Publishing, Oxford, 563–574.
4. Fraser, Nancy (1997). *Justice Interruptus. Critical Reflections on the “Postsocialist” Condition*. Routledge, New York & London
5. Herek, Gregory M. (1984). Beyond “homophobia”: A social psychological perspective on attitudes toward lesbians and gay men. *Journal of Homosexuality*. 10. (1/2). 1–21.
6. Herek, Gregory M. (2004). Beyond “Homophobia”: Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. *Sexuality Research & Social Policy* 1. (2). 6–24.
7. Long, Scott (1999). Gay and Lesbian Movements in Eastern Europe. Romania, Hungary, and the Czech Republic. In: Adam, Barry D. – Duyvendak, Jan Willem – Krouwel, André (eds.): *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National Imprints of a Worldwide Movement*. Temple University Press, Philadelphia, 242–265.
8. Long, Scott (2007). Az egyenlő bánásmód gyakorlatai. Új Mandátum Kiadó, Budapest <http://mek.oszk.hu/06600/06652/06652.pdf>
9. Takács Judit – Szalma Ivett (2011). Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*. 30. (5). 356–378.
10. Takács Judit – Szalma Ivett (2012). Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában. *Szociológiai Szemle*. 22. (1). 61–88. http://www.szociologia.hu/dynamic/szem_tj_szi.PDF
11. Takács Judit – Szalma Ivett (2013). Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *SOCIO.HU*(7). 1–33. http://www.socio.hu/7pdf/1takacs_szalma.pdf
12. Takács Judit – Szalma Ivett (2014). Gays in the Neighborhood? European Attitudes about Homosexuality a Quarter Century after the Fall of the Soviet Union. *Reviews & Critical Commentary (CritCom): A Forum for Research & Commentary on Europe*, May 8:1–8. <http://councilforeuropeanstudies.org/critcom/gays-in-the-neighborhood-european-attitudes-about-homosexuality-a-quarter-century-after-the-fall-of-the-soviet-union/>
13. Young, Iris M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press, Princeton.

Pilinszki Attila

A háztartási munkamegosztás, a kapcsolattal való elégedettség és a párkapcsolati instabilitás összefüggései

A tanulmány a háztartási munkamegosztás és a kapcsolati minőség, stabilitás összefüggéseit vizsgálja egy diádkutatás adataira támaszkodva (N = 175 pár). A kérdőíves kutatás alanyai budapesti és pest megyei családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok igénybevevői. Az adatok így elsősorban az alacsony társadalmi státuszú családokra vonatkoznak. Az elemzés célja annak vizsgálata volt, hogy a családon belüli munkamegosztás hogyan befolyásolja a férfiak, illetve a nők kapcsolattal való elégedettségét és a válás kockázatát. A kimeneti változók (elégedettség, válási hajlandóság) szintén diádikusak, ezért az elemzés az Actor-Partner Interdependence Model keretében, strukturális egyenletek modellezésével került elvégzésre.

Kulcsszavak: diádkutatás, munkamegosztás, nemi szerepek, kapcsolati minőség, válás.

A 20. század során több olyan társadalmi folyamat zajlott le, amely jelentős hatással volt a nemi szerepek átalakulására. A nők iskolázottságának emelkedése és a kétkeresős családmódel elterjedése nagy mértékben hozzájárult a női életút és a családon belüli feladatok és szerepek megváltozásához (Somlai 2013). A női foglalkoztatottság térhódítását látva többen a specializált és differenciált házastársi szerepek – melyekben Parsons (1949) a sikeres kapcsolat kulcsát látta – fellazulására számítottak (Becker 1974; Booth et alii 1984). Fontos azonban megemlíteni, hogy a kétkeresős családmódel elterjedése tekintetében az amerikai és nyugat-európai társadalmakkal éppen ellentétes tendenciák mutatkoznak a posztszocialista országokban, így Magyarországon is. Míg a nyugati társadalmakban az elmúlt 30 év során vált dominánssá a kétkeresős családmódel, Magyarországon a rendszerváltozás után a tömeges munkanélküliség megjelenésével számos háztartás ismét csak egy kereső családtagra támaszkodhatott (Blaskó 2006).

A házastársi szerepek differenciáltsága a hétköznapiakban a munkavállalás mellett a háztartási munkák és a gyermekgondozással, gyermekneveléssel kapcsolatos feladatok felek közötti eloszlásában jelenik meg. Bár vannak, akik a családi munkamegosztás szimmetrikusabbá válására hívják fel a figyelmet (Young–Willmott 1999), számos vizsgálat alapján azt láthatjuk, hogy ez a változás elsősorban a véleményekben jelenik meg, a család mindennapjaiban továbbra is a tradicionális szerepmegosztás uralkodik, és a nők változatlanul több időt töltenek házimunkával és gyermekgondozási feladatokkal, mint a férfiak (Blaskó 2006; Pongrácz 2005; Pongrácz–Murinkó 2009; Shelton–John 1996). Ugyanakkor a magyar időmérleg-vizsgálatok alapján látszik, hogy a nők és férfiak háztartási munkával töltött ideje lassan közelít egymáshoz (Falussy–Harcza 2000; KSH 2012).

Nemzetközi vizsgálatok alapján egyéni szinten három fő tényező emelendő ki, mely befolyásolhatja a házimunka megosztását: az időkorlátok, az egyén rendelkezésére álló relatív erőforrás-

mennyiség és az egyén ideológiai beállítottsága. „Az időkorlátok elmélete szerint az a családtag fordít több időt házimunkákra és gyermekgondozási feladatok ellátására, akinek több idő áll rendelkezésére” (Herche 2010: 78). Az elméletnek a vizsgálatok eredményei ellentmondanak: egyrészt nem változik jelentősen a háztartási munkamegosztása aránya a foglalkoztatott nők esetében (Presser 1994), másrészt a nem foglalkoztatott férfiak szerepvállalása sem növekszik számottevően (Blaskó 2006). A relatív erőforrás-mennyiség elmélete a felek „kapcsolatba vitt” gazdasági- és humántőke mennyiségéből indul ki. Eszerint a partnerüknél magasabb iskolai végzettséggel, nagyobb jövedelemmel rendelkezők jobb tárgyalási helyzetben vannak, ezért kevesebb házimunkát végezhetnek. Gaspar és Klinke (2009) európai párok vizsgálata során azt találták, hogy kiegyenlítettebb a háztartási munkában a felek szerepvállalása, ha jövedelmi pozíciójuk között kisebb a különbség. Az iskolázottsággal kapcsolatos hazai eredmények is alátámasztják a relatív erőforrások hipotézisét: a diplomás nők szignifikánsan eltérnek a többi csoporttól, kevesebb házimunkát végeznek (Blaskó 2006). Harmadik tényezőként a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiai beállítottság egyértelműen meghatározza a háztartási munkavégzés arányát, a liberális attitűd csökkenti a felek által elvégzett házimunka mennyisége közötti különbséget (Davis–Greenstein 2004).

A háztartási munkavégzés és demográfiai, szocioökonómiai háttérváltozók összefüggéseire irányuló vizsgálatok szerint a heteroszexuális kapcsolatokban egyértelműen a nem határozza meg a legerősebben az elvégzett házimunka mennyiségét (Kroska 2004). A teljes házimunkamennyiség közel háromnegyedét a nők végzik (Blaskó 2006). A külföldi kutatásokban (Berardo et alii 1987; Shelton–John 1996) jelentős tényezőként jelent meg továbbá a nők munkavállalása, azonban a hazai eredmények szerint a fizetett munkavégzés és annak formája nem befolyásolja a nők házimunkára fordított idejét (Blaskó 2006). A nőknél a háztartási munkavégzést meghatározó tényezőként említendő a családban lévő kisgyermek, a lakóhely típusa, a családi összjövedelem és az iskolai végzettség. A férfiaknál a falusi lét a nőknél is nagyobb mértékben növeli az elvégzett munkát, valamint a nagyobb családi jövedelem az ő hozzájárulásukat is csökkenti (Blaskó 2006).

A vizsgálatok egy másik iránya azt helyezi a középpontba, hogy a háztartási munkák megosztása hogyan befolyásolja a férfi és a nő kapcsolattal való elégedettségét (Forste–Fox 2012; Greenstein 2009), illetve hogyan változik az életút során a házimunka megosztása és a kapcsolati elégedettség (Keizer–Schenk 2012; Sutor 1991). A háztartási munkamegosztásra vonatkozó kutatások három fő tanulsága emelhető ki (Greenstein 2009). Elsősorban az, hogy – amint fent is utaltam rá – a háztartási munkával töltött idő mennyiségét leginkább meghatározó tényező a nem. Másodsorban a háztartási munkák között is vannak tipikusan női (főzés, mosogatás, takarítás) és férfi feladatok (autómosás, kisebb javítási munkák) (Blaskó 2006; Pongrácz–Murinkó 2009). Harmadsorban több vizsgálat arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemi alapú egyenlőtlenségek a háztartási munkák megosztásában a legtöbb nőnél nem jár együtt az igazságtalanság érzetével (Blaskó 2006; Greenstein 2009; Pongrácz–Murinkó 2009). Blaskó négy tényezőre hívja fel a figyelmet, ami csökkentheti az igazságtalanság-érzetet: a nők nemi szerepekről alkotott döntően tradicionális nézete; ha úgy látják, hogy valamiért indokolt partnere alacsonyabb szerepvállalása; viszonyítási keret (ha nem a partnerükhöz, hanem más nők hasonlítják a maguk szerepét); valamint a társ elismerése (Blaskó 2006). Becker szerint a dolgozó feleségekben, akik úgy érzik, hogy egyenlően kellene megosztani a házimunkát a férjükkel, de

mégis a nagyobb részét ők csinálják, gyakrabban merül fel a válás gondolata (Becker et alii 1977).

Tanulmányomban egyrészt a háztartási munkák megoszlását, valamint a demográfiai háttérváltozókkal való kapcsolatát, másrészt a háztartási munkák megosztása és a felek kapcsolattal való elégedettségének és instabilitásának összefüggéseit vizsgálom.

HIPOTÉZISEK

A háztartási munkamegosztásra vonatkozó elméletek és a korábbi kutatási tapasztalatok alapján a következő feltevések alapján vizsgálom a háztartási munkamegosztással kapcsolatos tényezőket.

1. Azokban a családban, melyek hat év alatti gyermeket nevelnek, a házimunka nemek közötti elosztásában mutatkozó különbségek nagyobbak, mint az idősebb gyermeket nevelőknél, illetve a gyermeket nem nevelőknél.

2. A magasabb iskolai végzettségű nők kisebb szerepet vállalnak a háztartási munkák elvégzésében.

3. A házimunkák egyenlőbb elosztása mindkét félnél növeli a kapcsolattal való elégedettséget és a stabilitást is.

3a Ez az összefüggés a dolgozó nőknél erősebb.

3b A nők kapcsolati jellemzőivel (elégedettség, stabilitás) szorosabb összefüggést mutat a háztartási munkák megosztása, mint a férfiakéval.

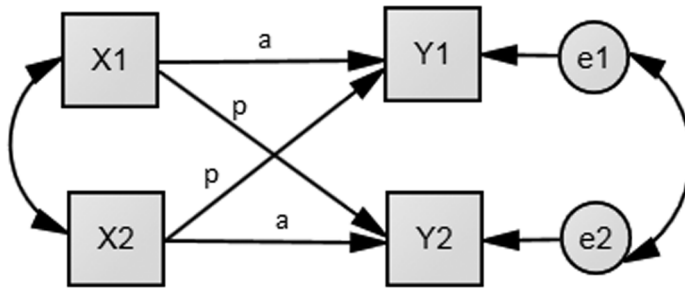
A DIÁDIKUS ELEMZÉS MÓDSZERTANI DILEMMÁI

Annak ellenére, hogy a diádok jellemzőiről és a társas kapcsolatokban betöltött speciális szerepéről viszonylag hamar megindult a társadalomtudományi diskurzus, a legtöbb családi témájú empirikus vizsgálat csak az egyik családtag megkérdezésére épült. Bár a családi kapcsolatok komplexitása közhelynek számít, a statisztikai modellek gyakran nem ragadják meg ezt az összetettséget. A felek egy-egy kérdés kapcsán tapasztalható eltérő percepciója nehézséget okozhat az adatok értékelésénél. A kettős realitás problémájának kezelésekor nem szerencsés ennek a komplexitásnak a redukálása és az egyik szubjektív realitás „kinevezése” objektív realitássá. A háztartási munkamegosztás kérdéskörére különösen jellemző, hogy a felek felülbecslik saját hozzájárulásukat (Marini–Shelton 1993). A felek válaszai közötti eltérések magyarázata lehet a két realitás elfogadása: mindkét fél ugyanazokat a történéseket és szituációkat éli át, azonban a saját értékeik, szükségleteik, attitűdjük szűrőjén keresztül látják, és aszerint reagálnak (Safilios-Rothschild 1969). Olyan eszközzel kell ezért dolgoznunk, mely egyszerre kezeli a két realitást.

A diád adatok elemzésének alapvető fogalma továbbá a függőség (nonindependence), azaz a diádok tagjai értelemszerűen nem egymástól független individuumok, hanem az egyik fél érzelme/viselkedése hatással van a másik fél érzelmére/viselkedésére. Azzal, hogy a diádoktól származó adatok nem tekinthetők független megfigyelésnek, mindenképp sérül a hagyományos sta-

tisztítási módszerek (pl.: ANOVA, lineáris regresszió) alapvető feltétele. Ha egyszerűen nem vesszük figyelembe az adatok függőségét, a statisztikai próba torz eredményeket hozhat. A diádikus adatok elemzésére egyik stratégia, hogy két különböző mintába soroljuk a diádok tagjait (Kenny 2011). Az elemzést következetesen két mintán végezzük, például férfiak és feleségek csoportjain. Bár ezzel a módszerrel kikerüljük a függőség problémáját, de az adatok kettesítésével csökken a tesztelhető hipotézisek köre. A függőség kezelésének egy alternatív eszköze az Actor-Partner Interdependence Model (APIM), mely a diádikus kapcsolatok modellje, ami két válaszadó kapcsolatának konceptuális megközelítését a megfelelő statisztikai eszközökkel teszteli és értékeli. A modell részletesebb leírását nyújtja Kenny diádkutatásokról szóló kézikönyve (Kenny et alii 2006). Az elemzési módszer néhány fontos jellemzőjére magam is kitértem egy korábbi tanulmányomban (Pilinszki 2013). A következőkben a modell alapvető elemeit mutatom be, melyek szükségesek az elemzésben leírtak megértéséhez.

Az 1. ábrán látható az Actor-Partner Interdependence Model vázlata, mely négy változót tartalmaz: két függő vagy kimeneti változót (Y1 – a nő kapcsolati instabilitása és Y2 – a férfi kapcsolati instabilitása), és két független vagy prediktor változót (X1 – munkamegosztás a nő szerint és X2 – munkamegosztás a férfi szerint). Így a mostani példában azt kívánjuk mérni, hogy a diád tagjainál mért munkamegosztás milyen hatással van a kapcsolati instabilitás változó értékére.¹

1. ábra. Actor-Partner Interdependence Model (APIM)

A modell két központi eleme az *aktor hatás* és a *partner hatás*. Az aktor hatás azt mutatja meg, hogy a megkérdezett személy munkamegosztás-percepciója hogyan hat a saját kapcsolati instabilitására. Az ábrán az aktor hatást ábrázolják a vízszintes nyilak (a). A partner hatás méri, hogy mennyire befolyásolja a személy érzelmét/viselkedését a partner. Az ábrán a partner hatást az átlós nyilak ábrázolják (p). A partner hatás a felek közötti interdependencia mérésének egyik formája (Kenny 1996).

1 A vizsgált változók közötti összefüggések hatásként való értelmezése keresztmetszeti kutatás esetén körülményekért igényel – főként a családi élet területén, ahol a változók közötti hatás kölcsönös (pl.: az elégedettséget meghatározza a munkamegosztás, illetve fordítva). A használt modell terminológiáját követve azonban az előbb leírtak tudatában mégis a „hatás” kifejezéssel élek.

A KUTATÁS ÉS A MINTA BEMUTATÁSA

A 2012-ben lezajlott felmérés során családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok házastársként vagy élettársként együtt élő igénybevevőit (N=175 pár) kérdeztük kapcsolatukról. A forgalmi adatok figyelembe vételével 4 budapesti és 5 Pest megyei intézmény került kiválasztásra. Mindegyik szolgálatnál életkor szerint rétegzett lista készült a párkapcsolatban élő párokról. A szisztematikus mintavétellel kiválasztott kliensekkel és partnerükkel került kitöltésre a kérdőív, tehát kutatási dizájn tekintetében standard diádikus adatfelvétel történt.

1. táblázat. *A minta szociodemográfiai jellemzői*

	Nők	Férfiak
	N=175	
Életkor (átlag, szórás)	39,7 ± 10,5 év	43,2 ± 11,1 év
Iskolai végzettség (%)		
8 általános vagy alatta	52,8	41
szakiskola	16,9	32,4
érettségi	22,7	17,4
főiskola, egyetem	7,6	9,2
összesen	100	100
Dolgozik-e? (igen, %)	31,8	58,0
Mióta élnek együtt? (átlag, szórás)	14,4 ± 10,2 év	
Kapcsolat formája (házasság, %)	57,0	
Van-e a háztartásban gyermek? (van, %)	76,0	

A mintába 18 és 60 év közötti személyek kerültek kiválasztásra, azonban előfordult, hogy a partnerük fiatalabb vagy idősebb volt: a férfiaknál a legfiatalabb 17 éves, a legidősebb 68 éves, a nőknél a legfiatalabb 17 éves, a legidősebb pedig 63 éves volt. A megkérdezettek iskolai végzettsége és munkaerő-piaci státusza jól mutatja, hogy egy alacsony társadalmi státuszú csoportról van szó.

MÉRŐESZKÖZÖK

A párkapcsolat instabilitása

A házasságok minőségéről és instabilitásáról szóló munkájában Gödri (2001) javaslatot tesz a válási hajlam mérésére, mely támaszkodik a Nebraska Scale of Marital Instability (Booth et alii 1983) kérdéseire is – kérdőívemben apróbb változtatással eszerint vizsgáltam a kérdéskört. Így a válási hajlamot egyrészt egy 5 itemből álló kérdésblokk (amiben megjelenik a kognitív és viselkedési szint), másrészt a válás valószínűségére vonatkozó direkt kérdéssel mértem (1. sz. melléklet). A felek instabilitását ezen kérdések alapján alkotott mutatószám fejezte ki. Az instabilitás-mutatót a férfiaknál és nőknél egymástól függetlenül, CATPCA (categorical principal

analysis) módszerrel képeztem. A férfiaknál a főkomponens a változók varianciájának 59 százalékát, a nőknél 62 százalékát magyarázza.

A párkapcsolat minősége

A kérdőívben több kérdés is vonatkozott a kapcsolat minőségére, ebben a tanulmányban a kapcsolattal való elégedettséget (0–10) használok a minőség indikátoraként.

A háztartási munkák megosztása

A munkamegosztás egyenlőtlenségének mérése kapcsán 7 háztartási feladatról (főzés, mosogatás, bevásárlás, takarítás, kisebb javítások a ház körül, kiadások és bevételek követése, közös programok szervezése) kellett nyilatkozni arról, hogy ki szokta végezni ezeket a feladatokat. Az elemzésekben ezen tevékenységekre adott pontszámok átlagával számoltam. Mivel a válaszkategóriák a megkérdezettekhez viszonyultak („Mindig én”; „Általában én”; „A partnerem és én megosztva”; „Általában a partnerem”; „Mindig a partnerem”), szükséges volt átkódolni a kategóriákat (1. „Mindig a nő”; 2. „Általában a nő”; 3. „Megosztva”; 4. „Általában a férfi”; 5. „Mindig a férfi”).

A kérdéskörrel kapcsolatban vizsgáltam még a munkamegosztással való elégedettséget (0–10), ami közvetetten a munkamegosztással összefüggő igazságérzetre is vonatkozik.

Az adatok elemzésénél az Actor-Partner Interdependece Modelt (Kenny 1996) használtam. Az elemzést Strukturális Egyenletek Modellezésével, SPSS 21.0 és Amos 21.0 szoftverekkel végeztem.

EREDMÉNYEK

Leíró statisztikák

A különböző háztartási munkák közül a főzés, a mosogatás és a takarítás az, melyet legnagyobb arányban a nők végeznek (2. táblázat). Mindháromnál megfigyelhető a felek értékelése közötti különbség: a férfiak nagyobb mértékűnek vélik hozzájárulásukat a háztartási munkákhoz, mint ahogyan a nők látják. A rendszeres tevékenységek közül a bevásárlást osztják meg leginkább a felek egymás között. Ennek a tevékenység típusnak a megosztását a felek közel azonosan látják. A férfiak szerepvállalása legnagyobb a ház körüli javításoknál és kiemelkedő még a kiadások-bevételek követésénél.

2. táblázat. *A házimunkák megosztása a férfiak és nők szerint (%) és a vélemények közötti eltérés*

	Mindig vagy általában a nő végzi		Mindig vagy általában a férfi végzi		Páros t-próba
	Nők szerint	Férfiak szerint	Nők szerint	Férfiak szerint	
főzés	77,2	64,7	0,6	5,4	6,33**
mosogatás	71,0	66,1	2,4	4,2	3,35**
bevásárlás	31,2	30,6	11,2	13,3	1,54
takarítás	66,9	62,5	2,9	3,6	2,77**

	Mindig vagy általában a nő végzi		Mindig vagy általában a férfi végzi		Páros t-próba
	Nők szerint	Férfiak szerint	Nők szerint	Férfiak szerint	
kisebb javítások a ház körül	6,0	1,8	70,6	78,0	5,53**
kiadások-bevételek követése	34,1	22,7	10,6	16,3	4,44**
közös programok szervezése	23,1	15,7	3,2	5,6	2,67**
Összes (átlag)	44,2	37,7	14,5	18,1	6,76**

Megi.: ** $p < 0,01$

A férfiak és nők által jelzett munkamegosztás mértékét páros t-próbával összevetve szignifikáns különbséget tapasztalunk a bevásárlás kivételével mindegyik tevékenységnél. A férfiak nagyobbak ítélik meg saját szerepüket a házimunkában (átlag = 2,76; szórás = 0,48), mint ahogyan a nők látják (átlag = 2,50; szórás = 0,51); $t(172) = 6,76$; $p < 0,01$.

Az elégedettség általánosabb dimenziójában (mennyire elégedett a párkapcsolatával) a férfiak pontszáma magasabb, azonban ez a különbség a munkamegosztással való elégedettségnél még szembetűnőbb (2. táblázat). Az instabilitás tekintetében pedig azt láthatjuk, hogy a férfiakban valamivel gyakrabban merült fel a válás/különválás gondolata. Az országos adatokkal összehasonlítva ez többszörös értéket jelent – az *Életünk Fordulópontjai* kutatássorozat 2008-as adatai alapján a férfiaknál 5,3, a nőknél 9,1 százalék azok aránya, akikben felmerült a válás gondolata (Pilinszki 2012). Ennek hátterében elsődlegesen az állhat, hogy a kliensek többsége valamilyen életvezetési problémával kereste fel a szolgáltatókat.

3. táblázat. *Az elégedettségben és instabilitásban mutatkozó különbségek nők és férfiak között, $N=174$*

	Nők	Férfiak	Páros t-próba
Elégedettség a munkamegosztással (0–10)	7,04	8,21	5,86**
Elégedettség a kapcsolattal (0–10)	7,51	8,02	3,65**
Felmerült-e Önben a válás gondolata az elmúlt egy év során? (%)	21,4	24,3	1,06

Megi.: ** $p < 0,01$

Demográfiai háttérváltozók kapcsolata a munkamegosztással

A különböző tényezők hatását vizsgálva sem a párkapcsolat formája, sem a válaszadók életkora nem befolyásolja a háztartási munkamegosztást. Nem hat a munkamegosztásra, hogy a családban nevelnek-e gyermeket és hogy a gyermek milyen idős. A vizsgált változók közül csak az iskolai végzettség és a foglalkoztatottság esetében figyelhetünk meg szignifikáns hatásokat. A magasabb iskolai végzettségű férfiak partnereik úgy ítélik meg, hogy kevesebb házimunkát vé-

geznek ($\beta = ,212$; $p < 0,01$). Az iskolai végzettség tekintetében azonban csak a partnerhatás szignifikáns, azaz a férfiak véleménye nincs összefüggésben saját iskolázottságukkal.

A munkavállalást kétértékű változókként építettem a modellbe, referenciacsoporthoz azok a párok szolgáltak, ahol egyik fél sem dolgozik. Így elmondható, hogy a férfi munkavállalása (amennyiben csak ő dolgozik) nincs hatással a munkamegosztásra. Ha mindketten dolgoznak, akkor a férfiak ($\beta = ,187$; $p < ,05$) és a nők ($\beta = ,173$; $p < ,05$) perspektívájából nézve is növekszik a férfiak szerepe a házimunkák elvégzésében. Ha a családban csak a nő dolgozik, szintén mindkét fél szerint emelkedik a férfi hozzájárulása a háztartási feladatokhoz (nők szerint: $\beta = ,161$; $p < ,05$; férfiak szerint: $\beta = ,193$; $p < ,05$).

Korrelációk

A diádikus elemzés első lépéseként a felek pontszámai közötti kapcsolatot szükséges megvizsgálni. A 4. táblázatban az elemzés során használt változók (átló alatt és felett), illetve a felek egy adott kérdésre adott válaszai közötti korrelációt tüntettem fel (átlón). Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a párkapcsolatban élő férfiak és nők pontszámai erősen korrelálnak, ami azt jelzi, hogy nem független megfigyelésekről van szó. Ezért az analízis során mindenképp a diádot kell elemzési egységként használnunk. A korrelációkból kitűnik, hogy a nőknél a kapcsolattal és a munkamegosztással való elégedettség pozitívan korrelál a munkamegosztással, míg a férfiaknál negatív kapcsolatot láthatunk a házimunka megosztása és az ezzel való elégedettség között. Egyik nemnél sem mutatkozik azonban szignifikáns kapcsolat a munkamegosztás és a kapcsolati instabilitás között, továbbá a férfiaknál a kapcsolattal való elégedettség sem függ össze a házimunkák megosztásával.

4. táblázat. *A vizsgált változók Pearson-féle korrelációi (nők - átló felett, férfiak - átló alatt, férfiak és nők közötti korreláció - átlón)*

	1	2	3	4
Instabilitás-főkomponens (1)	,722**	-,594**	-,411**	-,104
Elégedettség a kapcsolattal (2)	-,709**	,697**	,724**	,307**
Elégedettség a munkamegosztással (3)	-,429**	,644**	,470**	,382**
Háztartási munkamegosztás (4)	,028	-,081	-,228**	,508**

Megj.: ** $p < 0,01$

A munkamegosztás és a párkapcsolati jellemzők összefüggései

Mindhárom kapcsolati jellemző esetén elmondható, hogy a nők munkamegosztást illető percepciója erősebb összefüggést jelez a felek mutatóival (5. táblázat). Az elégedettséget jelző változóknál jelentős különbség mutatkozik a férfiak és nők között: a háztartási munkákra vonatkozó értékeléseik ellentétes előjelű összefüggésben állnak mind a kapcsolattal való elégedettséggel, mind a munkamegosztással való elégedettséggel. Ha a nő úgy látja, hogy a partnere részt vállal a háztartási munkákból, mindkét fél elégedettsége növekszik, azonban ha a férfi jelzi ezt, akkor csökken a felek elégedettsége. Kiemelendő továbbá, hogy a nő munkamegosztással kapcsolatos elégedettségét tekintve csak a saját percepciójának hatása szignifikáns. Az instabilitást vizsgálva is ellentétes hatásokat láthatunk, azonban a férfiak értékelése nem muta-

tott szignifikáns összefüggést. Amennyiben a nő úgy ítéli, hogy a férfi szerepet vállal a házimunkából, mindkét félnél csökkenti a válási hajlamot, sőt a férfiaknál az összefüggés erősebb.

5. táblázat. *A munkamegosztás kapcsolata az elégedettséggel és az instabilitással (APIM)*

		Munkamegosztás	
		(nők szerint) β	(férfiak szerint) β
Elégedettség a munkamegosztással	nők	,461**	-,152
	férfiak	,258**	-,358**
Elégedettség a kapcsolattal	nők	,432**	-,243**
	férfiak	,292**	-,229**
Instabilitás-főkomponens	nők	-,177*	,141
	férfiak	-,227**	,143

Megi.: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

A nők munkavállalása mentén végzett többszoportos elemzés (multigroup analysis) rámutatott néhány fontos különbségre. Azokban a családokban, ahol a nő dolgozik, a férfi munkamegosztást illető percepciója meghatározóbb, míg ahol a nő nem dolgozik, a nő értékelése befolyásolja inkább a felek elégedettségét. A dolgozó nőknél egy szignifikáns kapcsolatot találunk csak: a nő elégedettségét emeli a férfiak szerepvállalása ($\beta = ,343$; $p < ,01$). A férfi percepciója összefüggést mutat a saját munkamegosztással kapcsolatos elégedettségével ($\beta = -,497$; $p < ,01$); a kapcsolattal való elégedettséggel: nőknél: ($\beta = -,423$; $p < ,01$); férfiaknál: ($\beta = -,366$; $p < ,01$), és az instabilitással is: nőknél: ($\beta = ,283$; $p < ,01$); férfiaknál: ($\beta = ,305$; $p < ,01$). Ezzel szemben azokban a családokban, ahol a nő nem végez keresőtevékenységet a nő értékelése összefüggést mutat a munkamegosztással való elégedettségével ($\beta = ,579$; $p < ,01$), mindkét fél kapcsolattal való elégedettségével. Nőknél: ($\beta = ,388$; $p < ,01$); Férfiaknál: ($\beta = ,296$; $p < ,01$). A férfiak percepciója azonban csak a nők munkamegosztással kapcsolatos elégedettségét befolyásolja ($\beta = -,255$; $p < ,05$).

MEGBESZÉLÉS

Az elemzés során a háztartási munka nemek közötti megoszlásának sajátosságait vizsgáltam. A témával foglalkozó tanulmányok (Blaskó 2006; Pongrácz–Murinkó 2009; Shelton–John 1996) felhívják arra a figyelmet, hogy a felek máshogy (saját szerepüket hangsúlyozva) ítélik meg a háztartási munkák megosztását a párkapcsolatban. A korábbi vizsgálatokkal összhangban ezen a mintán is érvényesült ez. A bevásárlás az a tevékenység, melynél a leginkább kiegyenlítettebb a felek között a feladatmegosztás, és ez az egyetlen, ahol nincs különbség a megítélésben. Jelen kutatásban nincs más lehetőség, mint elfogadni ezt a kettős realitást. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a másként megítélt feladatok potenciális konfliktusforrást rejtenek.

A demográfiai és életútváltozókkal kapcsolatban egyrészt azt feltételeztem, hogy a kisgyermekes családokban nagyobb különbségeket találunk a munkamegosztás tekintetében. Az ada-

tok alapján ezt nem tudjuk megerősíteni, hiszen a családban lévő gyermek és a legfiatalabb gyermek életkora sem befolyásolja a házimunka eloszlását. Bár korábbi vizsgálatok (Blaskó 2006; Sutor 1991) során arra jutottak, hogy a 0-6 éves gyermekeket nevelő családokban még inkább hangsúlyossá válik a nők szerepvállalása a házimunkák terén, ezen a populáción úgy tűnik, ez nem játszik szerepet. Nem csupán arról van szó, hogy az anyák „szerepben maradnak” gyermekük óvodáskora elérése után is, hiszen a gyermektelen családokhoz viszonyítva sem mutatkozik különbség.

Az iskolai végzettségre vonatkozó hipotézisem – miszerint az iskolázottság emelkedésével csökken a nők szerepe a háztartási munkák elvégzésében – igazolódni látszik, legalábbis a férfiak iskolai végzettségét tekintve. Az összefüggés kimutatható, de nem teljesen egyértelmű, hiszen a férfiak munkamegosztást illető értékelésében nem jelenik meg.

A vizsgált háttérváltozók közül a leginkább meghatározó szerepe a női munkavállalásnak mutatkozott. A házimunka megosztása a vizsgált mintán független a férfi munkaerő-piaci státuszától, azonban a nő foglalkoztatottsága esetén emelkedik a férfi háztartási feladatokhoz való hozzájárulása. Fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy abban az esetben, ha csak a nő dolgozik, nem növekedik fokozott mértékben a férfi szerepvállalása. A korábbi vizsgálatokhoz (Blaskó 2006; Presser 1994) hasonlóan ezek az adatok is ellentmondanak az időkorlát-hipotézisnek, hiszen a férfi felszabaduló idejével nem változik jelentősen a házimunka megosztása. A női munkavállalás hatása (függetlenül a férfi státuszától) arra utal, hogy a relatív-erőforrás elmélet igazolódik inkább, amint Gaspar és Klinke (2009) is rámutattak erre vizsgálatukban.

Láthattuk, hogy a kapcsolattal való elégedettségben és az instabilitásban megjelennek nemi különbségek. Fontos kérdés, hogy a háztartási munkák megosztása hozzájárul-e – és ha igen, milyen mértékben – az elégedettségben megjelenő eltéréshez. A házimunkák elosztása és a kapcsolati jellemzők összefüggéseiről azt feltételeztem, hogy a nagyobb egyenlőség mindkét félnél magasabb elégedettséggel és stabilitással jár. Ez a hipotézis mindenképp pontosításra szorul, hiszen nem mondható ki egyértelműen, hogy a férfi nagyobb szerepvállalásával növekszik a nő elégedettsége, illetve csökken a férfié. Attól függ, hogy melyik fél percepcióját vesszük alapul. A nők értékelése emeli mindkét fél elégedettségét, a férfiaké azonban csökkenti a saját és partnerük elégedettségét is. Az instabilitás kérdését vizsgálva is hasonló irányokat láthattunk, azonban csak a nők percepciójával mutatott szignifikáns összefüggést. A sajátos mintázat mögött talán nem is annyira a munkamegosztás különböző percepciója, hanem annak kommunikálása állhat. Ha a nő érzékeli és el is ismeri társa szerepvállalását, nem csak az elégedettséget, de a kapcsolat stabilitását is növeli, míg a férfiaknál saját szerepükkel kapcsolatban inkább elégedetlenségüket fejezik ki (annak ellenére, hogy a nők még így is több időt fordítanak a háztartási feladatok ellátására). Ennek hátterében a nemi szerepek tradicionális meghatározottsága lehet, miszerint a nő otthoni munkavégzése természetes, a férfiaké áldozatvállalás. A dolgozó és a nem dolgozó nőknél hasonló irányokat látunk, mint az eredeti összefüggésben, a különbség, hogy kinek a megítélése meghatározóbb. Ez is az előbb leírtakat támasztja alá, mivel a nő munkába állásával nagyobb szerep jut a férfiaknak és nagyobb szerepvállalásra kényszerülnek.

Következetesként elmondhatjuk, hogy a kapcsolattal való elégedettség és az instabilitás tekintetében a háztartási munkák megosztásán túl fontos szerep jut annak, ahogyan ezt a felek sajátosan érzékelik és kommunikálják partnerük felé.

Korlátok

Az eredmények értelmezésekor mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy egy speciális mintáról van szó, ahol az országos átlaghoz képest jelentős különbség mutatkozik az iskolai végzettségben, a munkaerő-piaci státuszban és jövedelmi viszonyokban is.

Az összefüggések elemzésekor szerencsés lenne egy modellben vizsgálni a munkamegosztás hatását az elégedettségre, illetve az instabilitásra több kontrollváltozóval együtt, azonban ez a minta elemszáma miatt nem lehetséges. Bár a diádkutatások jellemző elemszámához viszonyítva átlagosnak (vagy inkább átlag felettinek) mondható a minta elemszáma, komplexebb modellek elemzésére nem alkalmas.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet. Az instabilitás mérésére használt kérdéssor (Gödrö 2001 alapján)

Az elmúlt egy év alatt érezte Ön, hogy a párkapcsolatuk „bajban van” ?

Jelenleg érzi ezt?

Az elmúlt egy év során felmerült Önben a válás/különválás gondolata?

Az elmúlt egy év során Ön vagy a partnere felvetette-e komolyan a válás/különválás gondolatát?

Az elmúlt egy év során beszélgetett-e valakivel válási/különválási szándékáról? (1– igen, 2 – nem)

Természetesen nehéz előre megmondani, hogy mi fog történni egy kapcsolatban, de Ön szerint mekkora az esély arra, hogy Önök elváljanak/különváljanak? (1 – nagyon kevés, 5 – nagyon nagy)

BIBLIOGRÁFIA

REFERENCES

1. Becker, Gary S. (1974). A theory of marriage. In: Schultz, Theodore W. (ed.): *Economics of the family: Marriage, children, and human capital*. UMI, 299–351.
2. Becker, Gary S. – Landes, Elisabeth M. – Michael, Robert T. (1977). An economic analysis of marital instability. *The Journal of Political Economy* 6. (85) 1141–1187.
3. Berardo, Donna Hodgkins – Shehan, Constance L. – Leslie, Gerald R. (1987). A residue of tradition: jobs, careers, and spouses' time in housework. *Journal of Marriage & Family* 2. (49) 381–390.
4. Blaskó Zsuzsa (2006). *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka*. KSH-NKI, Budapest
5. Booth, Alan – Johnson, David – Edwards, John (1983). Measuring marital instability. *Journal of Marriage & the Family* 2. (45) 387–394.
6. Booth, Alan – Johnson, David – White, Lynn – Edwards, John (1984). Women, Outside Employment, and Marital Instability. *American Journal of Sociology* 3. (90) 567–583.
7. Davis, Shannon N. – Greenstein, Theodore (2004). Cross-national variations in the division of household labor. *Journal of Marriage & Family* 5. (66) 1260–1271.

8. Falussy Béla – Harcsa István (2000). Háztartás és háztartásgazdaság az időfelhasználás tükrében. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI, Budapest. 158–176.
9. Forste, Renata – Fox, Kiira (2012). Household Labor, Gender Roles, and Family Satisfaction: A Cross-National Comparison. *Journal of Comparative Family Studies* 5. (43) 613–631.
10. Gaspar, Sofia – Klinke, Marie (2009). Household division of labour among European mixed partnerships, *CIES e-Working Papers*. Lisboa: Av. das Forças Armadas, Edifício ISCTE. <http://www.cies.iscte.pt/destaques/documents/CIES-WP78GaspareKlinke.pdf> Letöltve: 2014. július 4.
11. Gödri Irén (2001). *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása – Elméleti támpontok és mérési lehetőségek*. KSH-NKI, Budapest
12. Greenstein, Theodore N. (2009). National Context, Family Satisfaction, and Fairness in the Division of Household Labor. *Journal of Marriage & Family* 4. (71) 1039–1051.
13. Herche Veronika (2010). Háztartási munkamegosztás - azonosságok és különbségek Európában: Szakirodalmi áttekintés. *Demográfia* 1. (53) 67–90.
14. Keizer, Renske – Schenk, Niels (2012). Becoming a Parent and Relationship Satisfaction: A Longitudinal Dyadic Perspective. *Journal of Marriage & Family* 4. (74) 759–773.
15. Kenny, David A. (1996). Models of non-independence in dyadic research. *Journal of Social and Personal Relationships* 2. (13) 279–294.
16. Kenny, David A. (2011). Commentary: Dyadic analyses of family data. *Journal of pediatric psychology* 5. (36) 630–633.
17. Kenny, David A. – Kashy, Deborah A. – Cook, William L. (2006). *Dyadic data analysis*. Guilford Press, New York
18. Kroska, Amy (2004). Divisions of domestic work: revising and expanding the theoretical explanations. *Journal of Family Issues* 7. (25) 900–932.
19. KSH (2012). *Időmérleg 2009/2010 Összefoglaló Adattár*. KSH, Budapest
20. Marini, M. M. – Shelton, B. A. (1993). Measuring household work: recent experience in the United States. *Social Science Research* 4. (22) 361–382.
21. Parsons, Talcott (1949). The social structure of the family. In: Anshen, Ruth Nanda (ed.), *The family: its function and destiny*. Harper & Brothers, New York, 173–201.
22. Pilinszki Attila (2012). Párkapcsolati stabilitás és minőség egy országos kutatás tükrében. *Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle* 1. (5) 161–170.
23. Pilinszki Attila (2013). Konfliktusok hatása a párkapcsolati instabilitásra. *Demográfia* 2–3. (56) 144–170.
24. Pongrácz Tiborné (2005). Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. TÁRKI, Budapest, 73–86.
25. Pongrácz Tiborné – Murinkó, Livia (2009). Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2009*. TÁRKI, Budapest. 95–116.

26. Presser, Harriet B. (1994). Employment schedules among dual-earner spouses and the division of household labor by gender. *American Sociological Review* 3. (59) 348–364.
27. Safilios-Rothschild, Constantina (1969). Family sociology or wives' family sociology? A cross-cultural examination of decision-making. *Journal of Marriage and the Family* 2. (31) 290–301.
28. Shelton, Beth Anne – John, Daphne (1996). The division of household labor. *Annual review of sociology* 1. (22) 299–322.
29. Somlai Péter (2013). *Család 2.0*. Napvilág Kiadó, Budapest
30. Suitor, J. Jill (1991). Marital Quality and Satisfaction with the Division of Household Labor across the Family Life Cycle. *Journal of Marriage & Family* 1. (53) 221–230.
31. Young, Michael – Willmott, Peter (1999). *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Új Mandátum, Budapest.

Vita Emese

Párkapcsolati formák és a családi életre vonatkozó elképzelések az erdélyi társadalomban, a demográfiai mutatók és értékrend tükrében

Tanulmányunkban két területre összpontosítunk, egyrészt a különböző párkapcsolati formáknak az erdélyi társadalom szociodemográfiai mutatóival és értékseleléletével kapcsolatos összefüggéseire, másrészt a családról és nemi szerepfelfogásról alkotott elképzelésekre. Célkitűzésünk annak feltárása, hogy létezik-e kapcsolat a stabil, hagyományos párkapcsolati forma és a különböző strukturális és kulturális tényezők között, mint például az értékek vagy attitűdök. Hipotézisünk, hogy az eltérő párkapcsolati formákban élők különböznek egymástól mind szociodemográfiai jellemzőkben, mind pedig értékorientációik és családdal kapcsolatos beállítódásaik terén. Kulturális megközelítésben mind a családról, családon belüli szerepmegosztásról szóló percepciók, mind pedig a különböző párkapcsolattípusok melletti döntések mögött társadalmilag beágyazott érték- és normarendszert feltételezünk, értékvezérelt cselekvésnek tekintjük őket. Azt feltételezzük, hogy a hagyományos, stabilabbnak tekintett házastársi kapcsolat fenntartására irányuló döntés és bizonyos tradicionális értékek szoros összefüggést mutatnak egymással, továbbá a nem hagyományos párkapcsolatok más, inkább az individualizáció irányába elmozduló értékekkel mutatnak összefüggést. Előfeltevéseink ellenőrzésére az Országos Statisztikai Hivatal természetes népmozgalmi statisztikájának 1990–2011 közötti adatait és a Kárpát Panel kutatási program adatrendszerének 2007-es és 2010-es hullámát használtuk.

Kulcsfogalmak: második demográfiai átmenet, párkapcsolati stabilitás, párkapcsolati pluralizáció, vallásosság, tradicionalizmus, deszakralizáció, családon belüli munkamegosztás, nemi egyenlőtlenség

A TÉMA SZAKIRODALMÁNAK ÁTTEKINTÉSE

Szociológiai és demográfiai tanulmányok (Pongrácz 2011) egyaránt a párkapcsolati stabilitás legjellegzetesebb – bár nem egyetlen és kizárólagos – mutatóinak, a házasságot kötők számának erőteljes csökkenéséről számolnak be: a hatvanas évektől, amikor majdnem minden nő életében legalább egyszer férjzetté vált, napjainkra várhatóan 40 százalékra csökken a házasságot kötő nők száma. Somlai–Tóth (2002) szerzőpáros ennek hátterében több tényező együttes hatását látta, mint a házasságkötés időpontjának későbbre időzítése összefüggésben az oktatásban eltöltött hosszabb idővel, ugyanis a tanulói szerep kevésbé egyeztethető össze a házasságban elvárt szerepekkel. Ezen kívül az elmúlt évtizedekben a család társadalmi megítélése is sokat változott, a házasság korábban ki nem mondott negatívumai előtérbe kerültek és erodálták a házasságot, mint a kizárólagosan elfogadott párkapcsolati formát. Eközben folyamatosan váltak népszerűvé és a közvélemény által elfogadottá olyan alternatív párkapcsolati formák, mint az élettársi kapcsolat, látogató párkapcsolat, szingliség, tehát a párkapcsolatok pluralizálódtak.

Az új párkapcsolati formák elterjedése

A kutatók egybehangzó véleménye, hogy a párkapcsolati felfogásokkal kapcsolatos szemléletváltás valamikor a hatvanas évek végén, a hetvenes években kezdődött, nagyjából egy időben a szexuális forradalommal. Természetesen ez nem jelenti, hogy korábban nemléteztek a dominánstól eltérő életformák, párkapcsolattípusok, és azt sem, hogy az alternatív kapcsolatok a jövőben kiszorítják a hagyományos, házastársi kapcsolatokat. Ami változott és mindenképpen említést érdemel e kapcsolatok számszerűségén túl, az jellegük és társadalmi jelentéseik, értelmezési módjaik, hogy tudniillik korábban deviánsnak minősülő életformák széles körben elfogadottá váltak, és az ezeket megjelölő pejoratív nyelvi terminusok, mint vadházasság vagy potyagyerek, kikopni látszanak a nyelvhasználatból (Somlai 2013). Több szerző (Knox 1988; Lévai 2000; Somlai–Tóth 2002; Somlai 2013) egyetért abban, hogy az alternatív párkapcsolati formák kibontakozásában fontos szerepet játszott a fogamzásgátló szerekhez való hozzájutás a legszélesebb rétegek számára.

Házasságok

A modern család kialakulását megelőzően a házasság alapvetően egy olyan intézmény, amely keretet biztosít a szexuális viselkedés szabályozhatóságára, stabilizáló, társadalmi reprodukciós funkcióval bír és inkább érzelemmentes (Shorter 1975). A párválasztásban és a házasságkötés során az érzelmek fontossága a családok korábbi fő funkcióinak – a termelés és fogyasztás családon belüli szerepének – visszaszorulásával értékelődött fel. Knox (1988) a házasságok kétféle típusát különbözteti meg: a tradicionális házasságban a rítusok és szabályok szerinti házáséletet hangsúlyozza, ellentétben a modern házassággal, amelyet leginkább a barátsághoz hasonlít, ahol az ún. (baj)társ-szerep a hangsúlyosabb. A tradicionális házasságot megelőzően a partnerek nem éltek együtt, a feleség rendszerint felvette a férje nevét, és a férj töltötte be a domináns szerepet a házasságban, felesége pedig inkább engedelmeskedett. Mindkét félre merev házasságra vonatkozó erkölcsi szabályok voltak érvényesek, a szexuális együttélést a férfi kezdeményezte, míg a nő kötelességszerűen eleget tett e kezdeményezésnek. A női feladatok rendszerint a gyermekvigyázásban és a háztartási feladatok ellátásában merültek ki, a család jövedelmét egy kereketből, a férfiéből biztosították. Az iskolázottság csak a férfi számára bírt jelentőséggel, akárcsak a karrier, amelynek döntő szerepe a lakóhely megválasztásában is megfigyelhető volt. Ellenben a modern házasságokban a felek a házasság előtt is már gyakran együtt élnek, a nők megtarthatják nevüket, a házastársak egyike sem tölt be domináns szerepet, a házasságra vonatkozó szabályok rugalmasabbak, az intim együttélést is mindkét fél kezdeményez(het)i. A modern házasságra a kétkeresős családmódel jellemző, az iskolázottsági egyenlőség mindkét fél számára fontos, a szülők pedig együtt gondoskodnak a gyerekeknévelésről és a lakóhelyválasztásról.

A hagyományos polgári értékrendű családi és házassági együttélési formák megítélése eltérő a különböző diskurzusokban, hiszen a fentebb összefoglaltak mellett könnyen elevenednek fel olyan negatív jellemzők, mint a (házas) nőket és férfiakat eltérően ítélő kettős erkölcs vagy a házasságon kívül született gyermekek sorskérdései. Másrészt a társadalmi emlékezet fölöttébb szelektív, amennyiben az eszményi polgári család fölötti nosztalgizálások irányából közelítünk a kérdés felé, ezt támasztja alá Somlai (2013) a családszervezetekben végbement változásokat nyugati kultúrtörténeti kontextusban áttekintő munkája.

A legtöbb szerző egyetért a gazdasági okok és a házasságok dinamikájának összefüggésével. A nők kereső tevékenységének elterjedése – Veres (2006) szerint – kevésbé ösztönzi a házasságkötést, ha a nők képesek egy „normálisnak” tekintett életszínvonal fenntartására, számukra a házasság nyújtotta anyagi biztonság mellékes. A gazdasági tényezők tárgyalásánál Somlai-Tóth (2002) e mellett kitérnek arra a rétegre is, amely éppen hátrányos helyzetéből fakadóan nem tud a házasság mellett elköteleződni, a házasság előtt vagy helyett inkább élettársi kapcsolatot köt (pl. a pályakezdő munkanélküliek).

Élettársi kapcsolatok

Knox (1988: 188–189) összegzései alapján az (amerikai) élettársi kapcsolatok általános jellemzői a következők (voltak): az együtt élő párok 25 év feletti, kevésbé vallásosak, felekezeti szempontból pedig a katolikusok hajlottak leginkább az együttélésre, a fundamentalista protestánsok a legkevésbé. Magasabb volt közöttük a droghasználók aránya (marihuána), a háztartási munkamegosztás szempontjából beállítódásuk tradicionális, fele a pároknak már élt házasságban. Az élettársi kapcsolatban élők kapcsolatuk jellegének pozitívumaként említették, hogy (különösen a férfiak) kevésbé hajlamosak idealizálni a partnerükről kialakított képet, mely szerint partnerüknek mindig vidámnak, jókedvűnek, higgadtnak, ésszerűnek és boldognak kell lenni. Brown–Booth (1996) szerzőpáros meglátása az, hogy a házások és élettársi viszonyban élők kapcsolatának jellege több ponton hasonló, például a felek együtt élnek, megosztják személyes erőforrásaikat, nem folytatnak másokkal intim kapcsolatot, számos esetben nevelnek közös, vagy előző kapcsolatból született gyereket. Az élettársi kapcsolatok fele a hivatkozott kutatás szerint két éven belül felbomlott, és általánosságban elmondható az élettársi kapcsolatokról, hogy nagyobb arányban bomlanak fel a házasságoknál, még a közös gyerekekkel rendelkező párok esetében is (Wu–Musick 2008). További vizsgálatok is rámutattak az élettársi viszonyokból létrejövő házasságok instabilitására, például azokkal a házasságokkal szemben, amelyek esetében a felek korábban nem éltek együtt (Lyngstad–Jalovaara 2010), aminek okát a tradicionális házassághoz ragaszkodók konzervatív, tehát válást elutasító, vallásos szemléletével magyaráznak, ellentétben az alternatív kapcsolatokat előnyben részesítő liberális szemléletével szemben.

Elterjedt nézet a párkapcsolati formák térbeli különbözősége is. A városok anonimitásából és az ott élő emberek liberálisabb gondolkodásmódjából fakadóan, az urbánus környezetben élők között gyakoribbak az élettársi – általában gyerekek nélkül élő – kapcsolatok. Európában, az élettársi kapcsolatban élők népességén belüli részaránya Észak- és Nyugat-Európában a legmagasabb, ahol főként az iskolázottabb, értelmiségi középréteg részesíti előnyben a párkapcsolat e formáját a házassággal szemben. Közép- és Kelet-Európában az élettársi kapcsolatok többsége inkább a kényszerűség okán létesül, a bizonytalan munkaerő-piaci és lakáshelyzettel rendelkező, nagyobb szegénységi kockázatnak kitett párok házasság helyetti együttélési alternatívája (Somlai 2013; Hiekel et alii 2012), vagy a szegények házassága (*poor man's marriage*).

Szingliség

A házassággal szembeállított szingliség felfogható életmód- és mintegy várakozási fázisként (Knox 1988, Somlai 2013) a különböző típusú párkapcsolatok (házasság, élettársi kapcsolat, látogató párkapcsolat stb.) melletti döntéshozatalok között, viszont már a nyolcvanas évek

Amerikájában növekvőben volt a soha házasságra nem lépő egyedülállók száma. Magyarországon a tartósan egyedül élők egyötöde választja tudatosan ezt a fajta életformát, azonban a népesség mindössze 5 százaléka tartja ideálisnak a tartós párkapcsolattól és egyben kötöttségektől mentes életet (Pongrácz 2011), a szinglik többsége ellenben (Somlai 2013) kényszerűségeként éli meg ezt az életmódot.

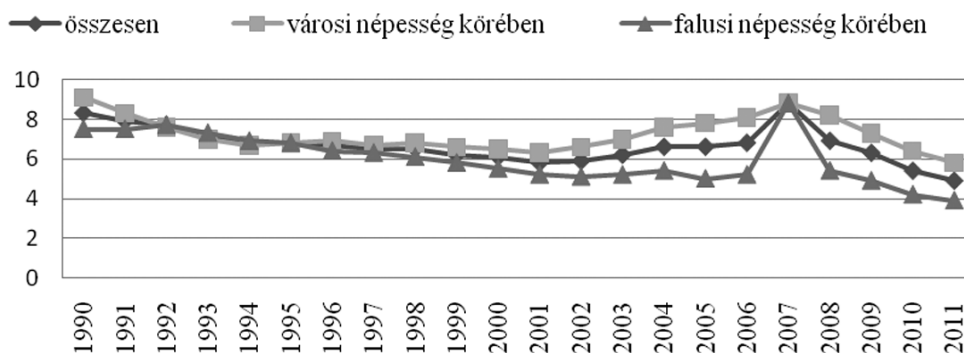
A szingli életvitel a köztudatban gyakran összekapcsolódik a karrierista törekvésekkel, és ennek a gyermektelenségre gyakorolt hatásával, mely felfogást részben alátámasztanak erdélyi kvalitatív elemzések. Gergely (2009) székelyföldi női vállalkozók körében végzett kutatási eredményei szerint a fiatal női vállalkozók közt egyetlen kivétellel mindegyik interjúalany párkapcsolatban, azaz élettársi vagy házasságban élt, jellemzően gyermekek nélkül. Érdemes megjegyezni, hogy e nők esetében a vezető, vállalkozói szerep nem fonódott össze a térségben dominánstól eltérő életformával, nő-szereppel, melyről Gergely (2010: 55.) úgy véli, „a székelyföldi nők körében (össztársadalmi mentalitásbeli sajátosságokból eredően) kortól és vállalkozástól függetlenül magas a tradicionális társadalmi szerep dominanciája, a női szerephez csatolt elvárások halmaza”. Egy Kolozsváron végzett, a szingliség és gyermektelenség egyéni és társadalmi okait feltáró kutatásból (Szabó 2013) az derült ki, hogy egyéni szinten elsősorban a megfelelő partner megtalálásának hiánya, másrészt a tanulmányok kitolódása mellett a karrierépítési célok miatt maradt el a családalapítás, viszont az egyedülállók többségének jövőképeben ott található az ideális pár és/vagy gyermek utáni vágyakozás.

Leginkább a szingli életforma példáján keresztül látható, mennyire sokfélék nemcsak a párkapcsolati formák, hanem egy-egy életforma tartalma belsőleg is differenciált, gondoljunk csak arra, hogy a szinglik közt vannak, akik rövid vagy tartósabb ideig élnek egyedül, esetleg partnertől távol, vannak köztük nőtlenek, hajadonok, elváltak (Somlai 2013) vannak továbbá fiatal, munka tekintetében önállósulásra törekvő nők, akik nem feltétlenül szinglik. Az alternatív kapcsolatokat tehát leginkább a sokszínűség jellemzi.

A PÁRKAPCSOLATOK STABILITÁSNAK ROMÁNIAI HELYZETE

Romániai szinten elmondható, hogy a rendszerváltást követő első év után, amikor még viszonylag magas volt a házasságkötési arányszám (8 ezrelék körüli), csökkenő tendencia állt be leglátványosabban a városi népesség körében. Veres (2006) meglátásában a házasságkötések alakulását nagymértékben befolyásolják a térségben végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok: a gazdaságilag válságos dezindusztrializáció évtizedében a házasságkötések jelentős zuhanása tapasztalható, mélypontja a millenniumot követő első esztendő, amikor az ezer főre eső legalacsonyabb házasságkötési arányszámot jegyezték (5,9 ezrelék),¹ amint az 1. ábrán látható:

1 A házasságkötési arányszám ebben az időszakban falun még alacsonyabb, 5,1 ezrelék volt.

1. ábra. Ezer főre jutó házasságkötési arányszámok alakulása, Románia (fő/ezrelék)

Forrás: TEMPO Online. Elektronikus adatbázis, <https://statistici.INSSE.ro>, a szerző szerkesztése

Ilyen szempontból Románia gazdasági krízisei jól tetten érhetőek a házassági tendenciákban. Az 1990 és 2002 közötti recessziós időszakot felváltó gazdasági és politikai stabilizálódás és az EU-csatlakozásért tett gazdaságpolitikai lépések kedveztek a házasságkötéseknek.² 2007-ben a házasságkötési arányszám nagy valószínűséggel a 396/2006-os törvénynek köszönhetően emelkedett jelentősen, leglátványosabban a falun élők házassodási kedvét serkentette, melynek értelmében 200 eurónak megfelelő állami támogatásban részesültek az első házasságukat kötő, romániai állandó vagy ideiglenes lakhellyel rendelkező párok.³ A törvény 2007. január 1-jétől 2010. július 3-ig volt hatályban, visszavonásáról a 118/2010-es törvény 15 cikkely 1 bekezdésének i) pontjában rendelkeztek.⁴

A kormány támogató politikája a 2008-as gazdasági válság beköszöntével véget ért, a következő esztendőktől a házasságkötési arányok visszaálltak jellemző ciklusukba, folyamatos csökke-

2 A gazdasági stabilizáció időszaka nemcsak a házasságkötési kedvet befolyásolta pozitívan, a válások is emelkedtek főleg városban, enyhébben falun is. Míg az urbánus népesség körében már 2002-ben a házasságkötési arányszámok emelkedése észlelhető, addig a rurális népesség körében ez az arány még alább süllyedt, ami az országos tendenciát jelentősen befolyásolta, tekintve, hogy Románia lakosságának majdnem fele vidéken él (2012-ben a falusi népesség aránya 45 százalék az Országos Statisztikai Hivatal adatai szerint).

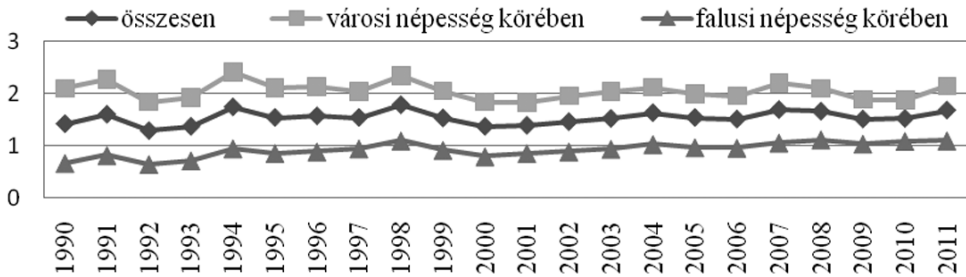
3 A támogatás igénylése a házasságkötésnek megfelelő lakosság-nyilvántartó hivatalnál kérvényezés és egy saját felelősségre kiállított nyilatkozat alapján történt, amelyben a házaspár tanúsítja, hogy mindkét tag először köt házasságot. Az állam „nászajándékát” a házasságkötést követő 30 napon belül lehetett kérvényezni és az összeget abban az esetben folyósították, ha a házasságkötés és a pénzösszeg átutalása között eltelt időszakban a pár nem bontotta fel a házasságot. A támogatást helyi költségvetésből fedezték, viszont a Munkaügyi Minisztérium erre a célra elkülönített alapjából utalták ki a helyi önkormányzatoknak.

4 A törvényeket részletesen lásd a <http://lege5.ro/Gratuit/geydamjrgi/legea-nr-396-2006-privind-acordarea-unui-sprrijn-financiar-la-constituirea-familiei> és a <http://lege5.ro/Gratuit/geztkmrygq/legea-nr-118-2010-privind-unele-masuri-necesare-in-vederea-restabilirii-echilibrului-bugetar> címen. (Letöltve: 2014. szeptember 14-én.)

nő tendenciát mutatva továbbra is. 2011-ben regisztrálták az elmúlt évtized legalacsonyabb házasságkötési arányát (3,9 ezrelék) a rurális népesség körében.

A fenti adatok alapján elmondható, hogy Románia esetében az egyéni gazdasági helyzetet jelentős mértékben befolyásoló makrogazdasági változásokra érzékenyen reagálnak a házassági ráták, továbbá, a vidéki népesség körében nagy valószínűséggel a hagyományos és szövetség típusú házasságmodell⁵ (Roussel 1980 in. Veres, 2006: 133.) dominál, mely szerint a házasság létrejöttében elsődlegesen az anyagi, gazdasági megfontolások érvényesülnek, és kevésbé az érzelmek, egyéni elvárások.

A válási arányszámokban nagyobb különbség van a falun és városon élők közt, még akkor is, ha a párkapcsolatok instabilitásának mintázata konvergál (ugyanazokban az években tapasztalható csökkenés vagy növekedés mind a városi, mind a falusi házasságok esetében). Városon 2 ezrelék körüli a válási arányszám, majdnem 1 ezrelékkal magasabb, mint falun. A gazdasági válság óta főként a városiak körében csökkent a válások arányszáma (2. ábra).

2. ábra. Válási arányszámok alakulása, Románia (fő/ezrelék)

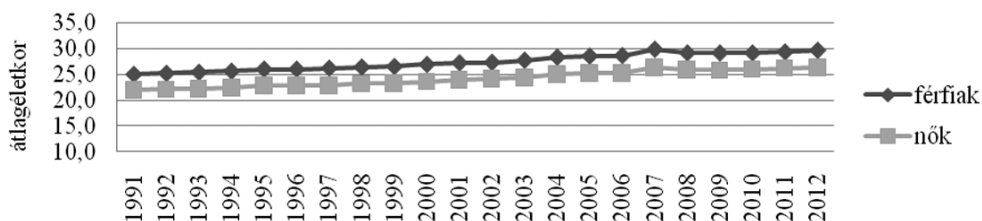
Forrás: TEMPO Online. Elektronikus adatbázis <https://statistici.insse.ro/shop/>, a szerző szerkesztése

Erdélyi viszonylatban, Szatmár megyében rendkívül magasak a válási arányszámok, ugyanakkor a házasságkötési arányszámok is magasak, akárcsak Kolozs megyében. Ezekben a megyékben a két jelenség együttvéve a házasságok magas instabilitását mutatja, aminek oka lehet egyrészt a házasság intézményével kapcsolatos liberális percepció, másrészt a gazdasági fejlettség, amely ösztönzőleg hat a válásokra – ez főleg Kolozs megye esetében releváns –, harmadrészt a vegyes házasságok jelenléte. Utóbbiról Földházi (2009) azt állította, hogy nagyobb eséllyel növelik a válás bekövetkeztét az etnikailag homogám házasságoknál. A 2007-es támogató politika, amelyről fentebb szoltunk, valamennyi erdélyi megyében kedvezően befolyásolta a házassági kedvet, a legszembetűnőbb eredmény a tömbmagyarság esetében Kovászna megyében volt tapasztalható, ahol az amúgy alacsony házassági ráta közel a kétszeresére növekedett, hasonlóan Maros megyéhez. Az elsősorban gazdasági megfontolásból kötött házasságok meghatározták a következő évek válási tendenciájának alakulását, ugyanakkor 2008 óta minden

5 A házasságkötések dinamikájának elméleti megközelítéseiről részletesen tájékozódhatunk Veres (2006) népelemszociológiával foglalkozó könyvében.

erdélyi megyében folyamatosan csökken a házasságkötési arányszám. Az első házasság stabilitása szempontjából, még ha az elsősorban gazdasági megalapozottságú is, Erdélyben a házasságban eltöltött harmadik, valamint negyedik év számít kritikusknak, országos szinten pedig a házasságkötéstől számított negyedik évben kezdtek jelentősen emelkedni a válások.

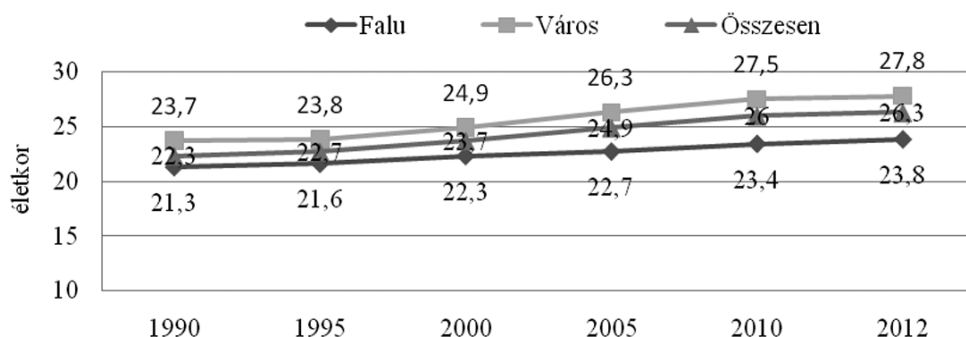
Az Országos Statisztikai Hivatal természetes népmozgalmi statisztikáit vizsgálva a házasulók átlagos életkorának fokozatos növekedése állapítható meg (3. ábra).

3. ábra. *Férfiak és nők átlagéletkora az első házasság idején 1991–2012 között, Románia*

Forrás: TEMPO Online. Elektronikus adatbázis <https://statistici.insse.ro/shop/>, a szerző szerkesztése

Míg 1991-ben az első házasságukat kötő nők átlagéletkora 22 év volt, tíz évvel később 24 év lett és két évtized alatt átlagosan 4,4 évvel idősebben kötötték meg első házasságukat a nők. A férfiak esetében is hasonló változás tapasztalható: míg a kilencvenes években a férfiak átlagosan 25 éves korban kötötték első házasságukat, 2012-ben már 29,6 év volt a férfiak átlagéletkora első házasságuk idején. Az egyének nemcsak a házasságkötést, a gyermekvállalás időpontját is későbbre halasztják. Hasonlóan a legtöbb nyugat-európai országhoz Romániában is a rendszer váltás óta évről évre későbbre tolik az első gyermeküket szülő anyák átlagéletkora. A 4. ábrán látható, hogy a tendencia inkább érvényes a városi népességre, ahol az anyák átlagéletkora első gyermekük születésekor 2012-ben 27,8 év volt, a falun élő nők pedig még mindig átlagosan négy évvel korábban szülik meg első gyermeküket, mit a városban élők.

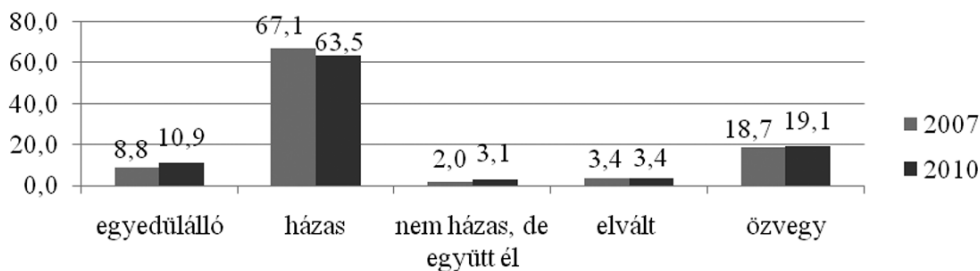
4. ábra. *Az anyák átlagéletkora az első gyermek születésekor Romániában*

Forrás: TEMPO Online. Elektronikus adatbázis <https://statistici.insse.ro/shop/>, a szerző szerkesztése

Összegezve, a romániai népesség körében lezajló demográfiai folyamatok közül a párkapcsolatok stabilitására vonatkozó jellemzők bizonyos mértékben egyeznek, a Van de Kaa (1987) által második demográfiai átmenetként összefoglalt fontosabb sajátosságokkal. Ezek közé tartozik a fiatalok *házasságkötési időpontjának kitolódása*, ugyanakkor a *házasságkötések számának folyamatos csökkenése* – szemben a *válások számának növekedésével*, *alternatív együttélési formák* elterjedésével, az *egyedülálló, egyszemélyes háztartások számának növekedésével* és az *első gyermeket vállaló nők átlagéletkorának kitolódásával*. A válási arányszámok folyamatos növekedésének kivételével – amelyek a válás időszakában inkább csökkentek –, e jellemzők az erdélyi társadalomra is.

A PÁRKAPCSOLATOK SZOCIODEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

A Kárpát Panel⁶ kérdőíves kutatás két hullámát összehasonlítva inkább csökkenés látszik az egyszemélyes háztartások arányában, semmint növekedés. Erdélyben még jellemzően az egyszemélyes háztartások (17 százalék) háromnegyedében özvegyek élnek. 2007-ben az egyszemélyes háztartásokban élő, 27 évesnél idősebb egyedülállók részaránya 15,1 százalék, 2010-ben pedig 12,7 százalék volt. Az elváltak relatív többsége (38,5 százaléka) 2007-ben egyszemélyes háztartásban, míg a következő vizsgált évben az elváltak leginkább kétszemélyes háztartásban éltek (35 százalék) és 5 százalékponttal kevesebben tartottak fenn egyszemélyes háztartást. 2010-ben a népesség relatív többsége (29 százalék) kétszemélyes háztartásban élt, további 23, valamint 22 százalékot tettek ki a három, illetve négyzemélyes háztartásban élők, és 11 százalék volt az öt vagy ennél több személyes háztartások száma. A kérdőívben szereplő hivatalos családi állapotra vonatkozó válaszlehetőségeket az 5. ábra mutatja.

5. ábra. A megkérdezettek hivatalos családi állapotának százalékos megoszlása, Erdélyben (%)

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2007, 2010) alapján a szerző szerkesztése

⁶ Szociológiai, kérdőíves panelkutatás, amely a magyarországi és a határon túli nagyobb magyar közösségek társadalmi struktúráját, munkaerő-piaci viszonyait, jövőtervezését, migrációs potenciálját, iskolázottsági helyzetét, nemzeti identitását hivatott vizsgálni 2007 óta.

Kor, nem, iskolázottság, lakóhely és jövedelem a családi állapot függvényében

A családi állapotok megoszlásánál és a háztartások vizsgálatakor is a 27 évesnél idősebb népesség válaszait abból az elgondolásból vettük – némileg önkényesen – figyelembe, hogy a vizsgált időszakában az első házasság idején 27 év volt az átlagéletkor. Ezzel a megkötéssel azt a torzítást próbáltunk kiküszöbölni, amely elsősorban életkori sajátosságból fakad, és azért tartjuk indokoltnak, mivel bizonyos korig az egyedülállóság, mint családi állapot még életkori sajátosságnak tekinthető (Somlai 2013) és úgy véljük, hogy eme életkori határ hiányában megalapozatlanul lett volna magasabb az egyedülállók kategóriájában szereplők aránya.⁷A 2007 és 2010 közötti időszakban leginkább a házások és egyedülállók csoportjában vehető észre változás, ugyanis 2,1 százalékponttal nőtt az egyedülállók aránya 2010-re, és csökkent a házasságban élők aránya, ugyanakkor nem annyira látványosan, de nőtt a nem házas együttélők és özvegyek aránya.

A 2007-ben készült felmérés alapján az egyedülállók közül magasabb arányban találunk 35–55 éves korcsoportba tartozókat is, 2010-ben viszont az egyedülállók többsége 34 év alatti férfi, nagyobbrészt középfokú végzettséggel. Az élettársi kapcsolatban élők (nem házas együtt élők) aránya bár növekedett a fiatalabbak körében, az ilyen típusú párkapcsolat mellett inkább a középkorúak döntöttek és az utóbbi vizsgált évben jelentősen növekedett a nem házas együtt élők aránya az 55 év fölöttiek korcsoportjában is, 7-ről 21 százalékra. Többségük szakiskolai végzettséggel rendelkezik, és bár az erdélyi élettársi kapcsolatban élők közt kevés felsőfokú végzettségűt találunk, arányuk növekvő⁸ tendenciát jelez. Az elváltak nagy többsége 35–55 év közötti, ugyanakkor a legutóbbi adatok szerint 2007-hez képest 7,7 százalékkal nőtt az elváltak körében az 55 év fölöttiek aránya, továbbá az elváltak közt jóval több nőt találunk, mint férfit. Az elváltak és egyedül állók csoportjában a házásokhoz viszonyítva nagyobb az iskolázottabbak aránya. A lakóhely és a családi állapot között nincs szignifikáns összefüggés, viszont a kereszt-táblánk erre vonatkozó információi sem elhanyagolhatók: az elváltak körében több a városi állandó lakhellyel rendelkező, másrészt a házások kis arányú növekedése figyelhető meg falun és egyben csökkenésük városban. Az egyedülállók közt 2007-ben több volt a vidéki, 2010-ben viszont többségük városi, ellentétben az élettársi kapcsolatban élőkkel, akiknél ez előbbi tendencia fordítottját találjuk. A különböző családi állapotban élők demográfiai jellemzőit, mint a kor, nem, iskolázottság és lakóhely az 1. táblázat foglalja össze.

7 2007-ben a teljes mintában 17, 2010-ben 18,2 százalék az egyedülállók aránya. A 27 év alatti házások 2007-ben 23,1, 2010-ben pedig 18,1 százalékot tettek ki.

8 15 százalékpontos növekedés figyelhető meg a vizsgált periódusok között.

1. táblázat. Kor, nem, végzettség és lakóhely szerinti megoszlás a családi állapot függvényében, Erdélyben (%)

		egyedülálló		házas		nem házas együtt élő		elvált		özvegy		összesen	
vizsgált év		2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Kor	27–34 éves	29,4	47,6	1,9	14,9	26,7	29,2	7,7	3,8	0	0	14	1,7
	35–55 éves	41,2	26,2	46,1	43,2	66,7	0,	7,7	3,8	11,8	4,7	40,1	34,
	55 év fölött	29,4	26,2	38	42	6,7	20,8	34,6	42,3	88,2	9,3	4,9	49,8
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	769	773	769	773	769	773	769	773	769	773	769	773
Nem	férfi	61,2	63,9	49,7	2,4	3,3	47,8	26,9	40	16	24	43,7	47,6
	nő	38,8	36,1	0,3	47,6	46,7	2,2	73,1	60	84	76	6,3	2,4
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	767	762	767	762	767	762	767	762	767	762	767	762
	Végzettség	általános	20	23,8	28,1	27,3	33,3	39,1	23,1	11,1	2,6	66,1	31,8
szakiskola		30,8	21,4	3,3	29,6	46,7	34,8	26,9	33,3	23,4	14,2	32,6	26,3
középfokú		26,2	3,7	24,	31,7	13,3	4,3	26,9	37	1,3	14,2	22,8	28,
felsőfokú		23,1	19	8,2	11,4	6,7	21,7	23,1	18,	12,6	,	12,8	11,8
összesen		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N		74	744	74	744	74	744	74	744	74	744	74	744
Lakóhely	falu	7,4	46,8	49,4	1,9	46,7	2,2	46,2	42,3	47,2	2,9	49,	1,2
	város	42,6	3,2	3,3	48,1	3,3	47,8	3,8	7,7	2,8	47,1	0,	48,8
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	N	769	742	769	742	769	742	769	742	769	742	769	742

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2007, 2010)

A családi állapot és az egyének havi jövedelmének összefüggéseit vizsgálva megállapítható mind az egyedülállók, mind pedig az élettársi kapcsolatban élőkéről, hogy többségük jövedelme 800 lej alatt volt 2007-ben, ugyanakkor az egyedülállók egyötödének havi jövedelme 800 és 1500 lej közötti, az egyéb családi állapotúak esetében a 800–1500 lejes egyéni jövedelemmel rendelkezők aránya ennél jóval alacsonyabb. 2010-ben a korábbi évhez képest 15 százalékkal nőtt a 800–1500 lej között kereső egyedülállók aránya. Az élettársi kapcsolatban élők anyagi helyzete jelentősen nem változott, ennek a csoportnak majdnem fele (48 százaléka) keresett maximum 800 lejt, egyötödük pedig 300 lejes, vagy annál kisebb jövedelemmel rendelkezett.

A párkapcsolati formák társadalmi-gazdasági jellemzői

A megkérdezettek családi állapotára vonatkozó adataiból kialakítottuk a párkapcsolati formák két olyan kategóriáját, amelyek segítségével feltételezésünk szerint további eltérő szocio-demográfiai mintázatok és értékmintázatok mutathatók ki. Az adott évbéli házasságokat és özvegyeket egy csoportba soroltuk, ezt a kategóriát a továbbiakban úgy kezeljük, mint *hagyományos*

párkapcsolati formában élöket. A második csoportba soroltuk a 27 év feletti egyedülállókat, a nem házas együtt élőket és az elváltakat,⁹ ők képezik a *nem hagyományos* kapcsolatban élők csoportját. Hipotézisünk szerint a két különböző párkapcsolattípusban élők eltérnek egymástól szociológiai, demográfiai, gazdasági jellemzőikben, valamint értékkonceptióikban. Elsőként a társadalmi-gazdasági jellemzők mentén vizsgáljuk a két párkapcsolati kategóriát, amelyről összesítést a 2. táblázatban találunk.

2. táblázat. *A hagyományos vs. nem hagyományos párkapcsolati formában élők társadalmi-gazdasági jellemzői, Erdélyben (%)*

	Párkapcsolati forma 2007 N=745			Párkapcsolati forma 2010 N=742		
	hagyományos	nem hagyományos	összes	hagyományos	nem hagyományos	összes
Iskolai végzettség						
általános	33,3	22,6	31,8	35,5	24,1	33,4
szakiskola	32,7	32,1	32,6	26,3	26,3	26,3
érettségi	22,5	24,5	22,8	28,1	30,1	28,4
felsőfokú	11,4	20,8	12,8	10,2	19,5	11,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Átlagéletkor	54,7 év	47,4 év	53,7	56,4 év	45,1 év	54,4
Lakóhely						
város	51,1	46,8	50,5	47,8	53,1	48,7
falu	48,9	53,2	49,5	52,2	46,9	51,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Gazdasági aktivitás						
aktív	52,7	64,2	54,4	37,9	62,9	42,2
inaktív	47,3	35,8	45,6	62,1	37,1	57,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2007, 2010)

A családi állapotok segítségével kialakított összevont kategóriák szerint 2007-ben az erdélyi lakosság 85,8 százaléka hagyományos párkapcsolatban élt és 14,2 százalékuk választotta a párkapcsolatok valamilyen alternatív formáját. A két különböző típusú párkapcsolatban élők között iskolázottság szempontjából a végzettség két szélső kategóriájában (alapfokú és felsőfokú) van a legnagyobb különbség, a hagyományos kapcsolatban élőknel 2007-ben szignifikánsan

9 Mivel nem rendelkezünk információval a megkérdezettek korábbi családi állapotáról, meglehet, hogy olyan személyeket, akiknek korábban volt válásuk, de most házasságban élnek vagy özvegyek, a hagyományos párkapcsolatban élők közé soroltunk, ami az új változónk megbízhatóságát gyengítheti.

nagyobb az általános iskolával rendelkezők aránya, a nem hagyományos kapcsolatban élők között pedig 9,4százaléknál több a felsőfokú végzett.

2010-ben 17,4 százalék az alternatív kapcsolatban élők aránya, ehhez a növekedéshez az egyedülállók és nem házas, de együtt élő párok, valamint az özvegyek számarányának növekedése járult hozzá, a domináns (82,6 százalék által választott) párkapcsolati forma azonban továbbra is hagyományos házastársi kapcsolat.

Iskolai végzettség szempontjából a hagyományos párkapcsolatban élők egyharmada általános iskolába járt, és kevés közöttük a felsőfokú végzettséggel rendelkező (10,2 százalék). A nem hagyományos kapcsolatban élők közt szignifikánsan alacsonyabb az alapfokú (általános) végzettségűek aránya és nagyobb arányban találunk közöttük érettségizetteket és felsőfokú végzettséggel rendelkezőket: míg a nem hagyományos kapcsolatban élők 19,5 százaléka folytatott valamilyen felsőfokú tanulmányokat, a hagyományos párkapcsolatban élők közül csak 10,2 százalék.

Életkor szerinti megoszlás alapján a hagyományos párkapcsolati formában élők idősebbek, mindkét vizsgált évben, azonban ez a különbség nem szignifikáns, akárcsak a térbeli eloszlást is mutató lakhely szerinti különbségek. A hagyományos kapcsolatban élők közt legutóbb picivel magasabb volt a falun élők aránya, szemben a nem hagyományos kapcsolatban élőkkel, ahol a városiak voltak többségben. 2007-ben a nem hagyományos kapcsolatban élők közt a falun élők voltak felülreprezentálva, a településtípus szerinti megoszlás mintázata a párkapcsolat típusának függvényében hasonló a korábban már vizsgált lakóhely és családi állapot szerinti megoszlásokhoz.

Gazdasági aktivitás szempontjából a nem hagyományos párkapcsolatban élők kétharmada gazdaságilag aktív (2010), a hagyományos kapcsolatban élőkkel szemben: utóbbiak esetében csak egyharmaduk aktív és kétharmaduk gazdaságilag inaktív. 2007-ben a hagyományos kapcsolatban élők gazdasági aktivitása jóval magasabb volt, az alternatív életformát választók közt pedig hasonlóan kevesebb az inaktív aránya.

Mivel a vizsgált változók egymással is összefügghetnek és eredményeink némileg ellentmondásosak (a családi állapot és életkor szerinti megoszlásokban szignifikáns különbség mutatható ki, viszont az összevont párkapcsolati formák és az átlagéletkor estében nincs megbízható összefüggés, továbbá valószínűsíthető, hogy a gazdasági aktivitás a kor függvényében változik, ebből következőleg a párkapcsolati forma kialakítására a gazdasági aktivitás nincs közvetlen befolyással), logisztikus regresszió segítségével kontrolláljuk az összefüggéseket.¹⁰A négy független változó (végzettség, életkor, lakhely, gazdasági aktivitás) bevitelkor a 2010-es minta esetében a teljes modell szignifikáns, viszont az összes változó együttes hatását mérve csak az életkor változó hatása szignifikáns. Az eddig leírt különbségek mögött tehát a regressziós modell szerint egyetlen fő hatás található, éspedig a megkérdezettek életkora, vagyis minél idősebb valaki, annál valószínűbb, hogy hagyományos kapcsolatban él és a nem hagyományos, alternatív kapcsolati formákat nagyobb valószínűséggel választják a fiatalabb generáció tagjai. A modell eredménye, valamint az a tény, hogy a hagyományos kapcsolatban élők kategóriájában a házasságban élők, a nem hagyományos kapcsolatban pedig a 27 év fölötti egyedülállók felülreprezentáltak, magyarázata annak is, hogyan alakultak időben a családdal kapcsolatos társadalmi normák.

10 A logisztikus regressziós modellt lásd: Függelék: A1. és A2. táblázat.

A házassággal – mint a domináns kapcsolati formával – szemben támasztott elvárás volt a leg-erőteljesebb, amint az idősebb korosztály példája alátámasztja.

A PÁRKAPCSOLATOK JELLEMZŐI AZ ÉRTÉKRENDSZER ALAPJÁN

A szakirodalom tetemes része vizsgálta már a vallásosságnak az egyének gazdasági és demográfiai viselkedésére gyakorolt hatását, a párkapcsolat-típusoktól a válások, termékenység, iskolai végzettség, munkaerő-piaci helyzet és vallásosság összefüggésein át. A vallásos szemléletmód nemcsak az egyéni cselekvésekben tapasztalható költség-haszondöntésekre gyakorol hatást, hanem a házastársak közös cselekvéseire is (Lehrer 2009). A vallási beállítódás az egyének szigorú értelemben vett vallásos szféráján túl jelen van a gyerekekneveléssel kapcsolatos kérdésekben, az idő és pénz allokációjában, a társadalmi kapcsolatok építésében, sőt egyes esetekben a lakóhely kiválasztásában is, egyszóval minden olyan cselekvésben, amely a pár együttes döntéshozását, bekapcsolódását igényli. A párok homogám vallási beállítódása stabilizáló szerepet tölt be a kapcsolatban, míg a vallási heterogámia destabilizáló lehet, növeli a konfliktusok kialakulását és a válás esélyét (Lehrer 2009). Magyarországi és erdélyi magyarok körében végzett összehasonlító vizsgálata alapján hasonló következtetést von le Földházi (2009) tanulmánya, amely az első házasság felbomlásának kockázati tényezőit összegzi és megállapítja, hogy az erdélyi magyarok tradicionálisabb keretekben gondolkodnak házasságról és válásról egyaránt, ami összefüggésben áll a népesség vallásos szemléletével. Ennek alapján feltételezzük, hogy a hagyományos párkapcsolatban élők vallásosabbak a nem hagyományos kapcsolatban élőkénél.

A VALLÁSOSSÁG VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

A Kárpát Panel több dimenzióban is mérte a vallásosságot, ezek közül a párkapcsolati formák a személyes vallási aktivitással (milyen gyakran szokott imádkozni), az istenhittel és az intézményes vallási aktivitással (templombajárás gyakorisága) mutattak szignifikáns összefüggést, és kevésbé a vallásos identifikációval (mennyire tartja magát vallásosnak valaki).

3. táblázat. *Isten fontossága a párkapcsolati típusának függvényében*

Mennyire fontos Isten az ön életében? (1 – egyáltalán nem fontos, 10 – nagyon fontos)		
Párkapcsolati forma	2007	2010
hagyományos	9,02	8,99
nem hagyományos	8,44	8,46
Összesen	8,94	8,90
Szignifikancia	0,009	0,004

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2007, 2010)

4. táblázat. Az imádkozás gyakorisága a párkapcsolat típusának függvényében (%)

A templomi szertartásokon kívül milyen gyakran szokott imádkozni? (naponta imádkozók aránya)		
Párkapcsolati forma	2007	2010
hagyományos	66,9	64,2
nem hagyományos	55,3	49,2
Összesen	64,8	61,6
Szignifikancia	0,036	0,003

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2007, 2010)

A hagyományos párkapcsolatban élők 2007-ben és 2010-ben egyaránt fontosabbnak tartották Istent, 2010-ben a személyes vallásgyakorlat dimenziójában is a hagyományos párkapcsolatban élők szignifikánsan vallásosabbak voltak, a nem hagyományos párkapcsolat-típusban élők-nél (lásd: 3. és 4. táblázat). Az intézményes vallásgyakorlás 2007-ben szignifikánsan alacsonyabb volt a nem tradicionális kapcsolatban élők-nél, akiknek egyharmada (32,2 százalék) csak ünnepek alkalmával járt templomba és 24,7 százalékuk évente vagy annál is ritkábban, szemben a hagyományos kapcsolatban élőkkel, akiknek több mint fele (65,3 százalék) legalább havonta egyszer eljárt templomba. Ehhez képest 2010-ben mindkét csoportban növekedett az intézményes vallástalanodás, a nem hagyományos kapcsolatban élők közt nőtt azoknak a száma, akik ritkán, vagy soha nem járnak templomba (26,6 százalék), és a hagyományos kapcsolatban élők közt csökkent a legalább havonta templomba járók aránya (58,5 százalék). Az intézményes vallásossági formától való távolodásra vonatkozó eredményeink alátámasztották Gog (2007), a vallásosság sajátos, modern típusáról szóló megállapításait, amelyek szerint az egyének – többek között – életviláguk pluralizálódásának hatására olyan vallási felfogást alakítottak ki, amelyben a vallás személyes, privát formáját előnyben részesítették az intézményes vallással szemben, azaz egyre kevésbé érezték szükségét hitük társadalmi intézményesítésének. Ez a gyakorlat ugyanakkor nem a vallás elhagyását, hanem inkább egy új vallási felfogást, Luckmann (1996) szavaival a „láthatatlan vallás” jelenségét takarja. A modern társadalmakban a vallás de-institucionalizálódása, valamint a vallási eszmék növekvő szinkretizmusa demoralizációs folyamathoz vezet, a vallás és az erkölcs különválnak, mi több hosszútávon a korábban érvényes közösségi erkölcsi normák érvényüket veszítik (Gog 2007: 60). Románia esetében viszont ez a hatás kevésbé érezhető például a hagyományos családi erkölcsi normák szintjén, mivel egyrészt a modernizációs folyamat késve kezdődött, másrészt a kommunista korszakban a vallástalanítás mellett nem erodálódott a párkapcsolatok hagyományos formája, például a házasság.

Az erdélyi magyarok 98,4 százaléka nyilatkozta 2010-ben, hogy hisz Istenben,¹¹ 2007-ben pedig 95,7 százalékuk.¹² Látszólag a vallásosság ilyen szempontú elfogadása párkapcsolattól függetlenül igen nagyarányú. Viszont az egyének önmagukról kialakított vallásos felfogását a

11 Gog (2007: 56) adatai alapján a románok 91 százaléka hiszi Isten létezését.

12 2007-ben szerepeltették a „nem tudom” válaszlehetőséget is, ekkor a népesség 1,6 százaléka választotta ezt az opciót.

párkapcsolat típusának függvényében vizsgálva csak a hagyományos kapcsolatban élők közt találunk jelentősebb arányú intézményes vallásossági formával azonosulót (5. táblázat). A nem hagyományos kapcsolatban élők csaknem háromötöde a vallásosság privát formáját részesíti előnyben, ők a maguk módján vallásosak, és mindkét évben nagyobb arányban voltak köztük nem vallásos egyének, ellentétben a hagyományos kapcsolatban élőkkel. Korábban már láthatuk, hogy a párkapcsolati forma kialakítását leginkább az életkor befolyásolja, így valószínűleg az új típusú vallási felfogás is a fiatalabb korosztályokra inkább jellemző.

5. táblázat. *Vallásos önbesorolás változása a párkapcsolat típusának függvényében (%) (2007: N=762, 2010: N=734)*

Minek tartja magát?	Nem hagyományos kapcsolat		Hagyományos kapcsolat		Összesen	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Vallásos az egyház tanítása szerint	30,6	36	41,9	46,5	40,3	44,7
Vallásos a maga módján	64,8	60,8	56,1	51,7	57,3	53,3
Nem vallásos	4,6	3,2	1,7	1,8	2,1	2,0
Meggyőződéses ateista	0	–	0,3 ¹³	–	0,3	–
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2007, 2010)

Megvizsgáltuk a vallási hagyomány részét képező doktrína elemeinek, mint például a menny, a pokol, a bűn vagy a halál utáni életben való hit és a párkapcsolatok típusainak összefüggését. Feltételezésünk, hogy a hagyományos kapcsolatban élők egyházi világnézete kevésbé erodált, emiatt nagyobb arányban találunk köztük a keresztény alaptanításokban hívőket. A népesség több mint fele nyilatkozta azt, hogy hiszi az alaptanításokat, de nincs szignifikáns különbség a doktrínákat elfogadók és párkapcsolatok típusa között. Bár nem jelentéktelen azoknak az aránya, akik befogadják az új vallási/spirituális eszméket (a telepátában hívők a népesség egynegyedét tették ki 2010-ben), a nagy többség továbbra is a hagyományos, keresztény elveket tartja hite alapjának. Egyetlen esetben szignifikáns összefüggést is találtunk a párkapcsolati forma és halál utáni életben való hit kapcsolatában: a hagyományos kapcsolatban élők kétharmada, és a nem hagyományos kapcsolatban élők fele hitte 2010-ben, hogy létezik élet a halál után. Sorin Gog a már korábban idézett tanulmányában szembeállította a deklarált vallásosság széles körű elterjedését a keresztény tanításokban hívők relatíve alacsony arányával, és úgy vélte, hogy az egyének strukturális helyzete játszik leginkább szerepet a vallással kapcsolatos hagyományos tanítások leépülésében, mivel az urbánus, iskolázott réteg éppen helyzetéből fakadón jobban ki van téve az élet/világ pluralizálódásának (Gog 2007: 56). Tanulmányunkban viszont elsősorban az volt a célunk, hogy a családi állapot és párkapcsolat összefüggésében vizsgáljuk a vallásosságot, magyarázó változóként kezelve. Úgy véljük, hogy a vallásosság bizonyos dimenziói tehát

13 2007-ben 762 személyből 2 vallotta magát meggyőződéses ateistának.

egyikét képezik azoknak az értékrendbeli különbségeknek, amelyek fellelhetők a két párkapcsolati formában élők között.

AZ ÉRTÉKRENDVIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A továbbiakban rátérünk az értékrendvizsgálat eredményeinek bemutatására. Az erre használt huszonhat itemet tartalmazó standard teszt a válaszadók értékpreferenciáit méri, ahol a válaszadóknak 1-től 5-ig terjedő skálán kell megítélniük, mennyire fontosak számukra bizonyos értékek. A két eltérő párkapcsolati formában élők válaszainak átlaga csak a család megítélésében különbözött egymástól szignifikánsan mindkét évben. 2007-ben a hagyományos kapcsolatban élők átlagosan 4,72-re értékelték a család fontosságát, a nem hagyományos kapcsolatban élők ehhez képest mindkét évben ennél alacsonyabbra, az első vizsgált esztendőben 4,37-re, 2010-ben pedig 4,40-re; utoljára 4,63 volt ez az érték a hagyományos kapcsolatban élőknel.

Faktoranalízissel vizsgálva az értékorientációk négy csoportját különítettük el, különválasztva a két típusú kapcsolatban élőket. A hagyományos párkapcsolatban lévőknél a közösségi értékekre fókuszáló tradicionalizmus dominál. A főkomponens-módszert alkalmazva négy faktor esetén 61 százalék az összvariancia. Az első faktor 39,1százalékot magyaráz, és a család, valamint a tágabb közösség iránti felelősségérzet és a vallásosság elemeit tartalmazza, ezért *tradicionalista* faktornak nevezzük. A második, *egyéni cél-érték*faktorban (mely a variancia 11 százalékát magyarázza) lehangsúlyosabban a munka és megbecsülés jelenik meg. A harmadik, *idealizmus* faktor (5,8 százalékos magyarázóerővel) egyrészt magában foglal olyan humanista elemeket, mint a közösség segítése, szerelem, boldogság, szépség világa, másrészt megjelennek egyéni célok is, mint az önmegvalósítás. A negyedik, *teljesítmény-hatalom* faktorban (5 százalékos magyarázóerővel) egyértelműen különválnak az önkitaljesítésre, individualizmusra vonatkozó elemek, társulva a vezetés jogával és a materializmussal.

A nem hagyományos párkapcsolatban élők faktorstruktúrája részben eltérő a hagyományos kapcsolatban élőkétől, fontosabb sorrendbeli változás is megfigyelhető. Esetükben a főkomponens inkább egy *harmonikus-altruista* világképpel írható le, amelyben nagy hangsúllyal van jelen az erkölcsösség és becsület, (az összvariancia 55,6 százalék, az első faktor magyarázóereje ebből 36,6 százalék). A második faktor (9 százalékos magyarázóerővel), ami a hagyományos párkapcsolatban élőknel leginkább a *teljesítmény-hatalom* faktorának felel meg, itt kiegészül a változatos élet, siker és önmegvalósítás elemeivel, továbbá legnagyobb súllyal a vezetésre való jog dominál ebben a faktorban. A harmadik faktorban (magyarázó ereje: 5,2 százalék) különülnek el a *közösségi-tradicionális*, vallási, nemzeti értékek, a negyedik faktor (4,8 százalékos magyarázóerővel) pedig a privát szféra *idealizmusához* szükséges elemeket foglalja magába. Utóbbiban nagy súllyal jelenik meg a pénz fontossága, a család, valamint a munka, és bár ehhez a faktorhoz kapcsolódik a szerelem és boldogság, faktorsúlya nem olyan erőteljes, mint az előző elemeknek.

A két csoport értékrendjének faktorstruktúráját összehasonlítva (9. és 10. táblázat) láthatjuk, hogy az általunk hagyományos kapcsolati formában élőknek tekintettek csoportjában leginkább a tradicionalizmushoz kapcsolható értékek dominálnak, és a nem hagyományos kapcsolatban élőknel jóval kisebb faktorsúllyal jelennek meg olyan tényezők, mint a hit, a vallás és a

magyarság. Feltételezésünk, amely szerint a nem hagyományos kapcsolatban élők értékrendje inkább az individualizáció irányába mutat, nem igazolódott, a két csoport tehát nem helyezhető el egyértelműen az értékrendvizsgálatokban elterjedt szélső világnézeti pólusok mentén, mint a tradicionális-(poszt)modern vagy altruista-individualista világgépek. A nem hagyományos kapcsolatban élőkénél a közösségi szféra kiegyensúlyozottsága, az altruizmus (erkölcsösség, becsület, másokkal való harmonikus viszony) előbbre kerül az individualista törekvéseknél (öncélúság, teljesítmény) és az utóbbi faktor öszsvarianciából magyarázott hányada is jóval kisebb. A nem hagyományos párkapcsolatban élők faktorstruktúrájában továbbá látványosabb a deszakralizált erkölcsiség megjelenése, amelynek elméleti hátterét a párkapcsolat-típusok és válásosság összefüggésének elemzésekor érintettük. A faktorelemzés alapján egyelőre nem igazolt a demoralizációs jelenség, annak ellenére, hogy a fiatalabb, alternatív kapcsolatban élők esetében a főkomponensből teljesen kimaradtak a vallásos és spiritualista tényezők, ellenben a válásgyakorlati következményei, az erkölcsösségre, a becsületre, a mértékletességre, mások tiszteltetére, a békére és segítségre vonatkozó erények a vallástól elválva tömörültek egy faktorba, és párosultak a személyes szabadság értékével, amely a hagyományos kapcsolatban élők főkomponenséből hiányzik.

6. táblázat. *A két eltérő típusú párkapcsolat-típusban élők faktorstruktúrája 2010-ben*

Hagyományos kapcsolatban	1	2	3	4	Nem hagyományos kapcsolatban	1	2	3	4
Istenben való hit	0,73	0,06	0,10	-0,06	erkölcsösség	0,80	0,13	0,16	0,02
vallás	0,70	-0,26	-0,14	0,27	megbecsülés	0,71	0,21	0,07	0,22
magyarság	0,66	0,16	0,32	-0,12	személyes szabadság	0,66	0,39	-0,04	0,19
család	0,64	0,11	0,07	-0,09	mértékletesség	0,65	0,33	0,18	0,10
hagyományok	0,61	0,20	0,10	0,33	jó viszonyban lenni az emberekkel	0,63	0,20	0,20	0,26
mások véleményének tisztelete	0,57	0,34	0,42	0,18	mások véleményének tisztelete	0,60	0,37	0,27	0,01
békés világ	0,56	0,56	0,00	0,09	hagyományok	0,58	0,16	0,43	-0,03
mértékletesség	0,51	0,38	0,29	0,31	békés világ	0,57	0,00	0,30	0,40
mások segítése	0,49	0,45	0,38	0,12	igaz barátság	0,54	0,33	0,22	0,29
munka	0,00	0,71	0,30	0,12	mások segítése	0,48	0,37	0,41	0,07
megbecsülés	0,52	0,64	0,20	0,12	vezetésre való jog	0,19	0,74	0,07	0,05
erkölcsösség	0,53	0,59	0,12	0,09	mindig megszerezhesse, amit akar	0,16	0,71	0,09	0,03
szakmai érvényesülés	0,02	0,56	0,52	0,29	változatos élet	0,18	0,71	-0,04	0,03
jó viszonyban lenni az emberekkel	0,48	0,53	0,01	0,33	szakmai érvényesülés	0,19	0,64	0,13	0,27
személyes szabadság	0,37	0,49	0,20	0,41	siker	0,25	0,63	0,06	0,37
igaz barátság	0,44	0,47	0,36	0,19	önmegvalósítás	0,27	0,55	0,25	0,17
siker	0,02	0,41	0,30	0,29	mindig elérje céljait	0,18	0,52	0,03	0,19

Hagyományos kapcsolatban	1	2	3	4	Nem hagyományos kapcsolatban	1	2	3	4
közösségi problémákkal foglalkozás	0,24	0,07	0,74	0,18	vallás	0,14	-0,07	0,72	0,28
szerelem, boldogság	0,15	0,15	0,72	0,05	Istenben való hit	0,33	-0,11	0,70	0,27
változatos élet	0,07	0,13	0,72	0,41	közösségi problémákkal foglalkozás	-0,01	0,51	0,58	-0,14
önmegvalósítás	0,11	0,46	0,61	0,26	magyarság	0,41	0,26	0,49	-0,02
szépség világa	0,30	0,17	0,53	0,23	szépség világa	0,25	0,33	0,44	0,12
mindig megszerezhesse, amit akar	0,04	0,10	0,26	0,85	pénz	0,04	0,35	0,10	0,63
mindig elérje céljait	0,16	0,42	0,20	0,73	család	0,49	-0,14	0,10	0,60
vezetésre való jog	0,02	0,07	0,49	0,72	munka	0,06	0,44	0,15	0,60
pénz	0,08	0,44	-0,03	0,52	szerelem, boldogság	0,43	0,24	0,17	0,51

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2010)

A 2007-ben nyert adatokból álló faktorstruktúra grafikai megjelenítését terjedelmi okból a mellékletbe helyezzük (A3. táblázat). Hasonló módszert alkalmazva négy faktor esetén, a hagyományos kapcsolatban élőknel olyan főkomponens jött létre, amely nagy hasonlóságot mutat a 2010-es nem hagyományos kapcsolatban élők főkomponensével. Különbség azonban, hogy a hagyományos kapcsolatban élők vallásosságmentes erkölcsiségéhez nem társult privát értékekre utaló tényező (például személyes szabadság), ellenben a nem hagyományos kapcsolatban élőknel a főkomponensben a becsület, tisztelet, mértékletesség, erkölcs mellet találunk olyan elemeket is, mint a személyes szabadság, szakmai érvényesülés, siker, tehát egyéni érdektényezők is jelen vannak.¹⁴ Összességében a faktorstruktúra alapján nincsenek jelentős értékrendbeli különbségek a kétféle párkapcsolat-típusban élők között.

A CSALÁDDAL ÉS CSALÁDON BELÜLI MUNKAMEGOSZTÁSSAL KAPCSOLATOS BEÁLLÍTÓDÁS

Elemzésünk utolsó részében a családi étellel kapcsolatos beállítódást elemezzük a párkapcsolat-típusok és nemek függvényében. Az értékrendi elemzések, ezen belül a családot középpontba helyezők is felvetik a közép- és kelet-európai társadalmakban konzerválódott tradicionális szerepfelfogás kialakulásának miertjét. A kérdéssel foglalkozó kutatók (Voicu 2001, Geambaşu 2004; Magyar-Vincze 2004; Pongrácz 2005) egybehangozóan állítják az államszocializmus ha-

14 A nem hagyományos kapcsolatban élők faktormodelljében 54,8% az összvariancia, a hagyományos kapcsolatban élőknel 53,4%-os, csak jelentős információvesztés mellett tudtunk értelmes faktorokat definiálni, a pénz és munka változókat alacsony sajátértékük miatt kihagytuk az elemzésből; a főkomponens mindkét csoportban egyharmad résszel járult hozzá az összvarianciához.

tásgyakorlását az egyének magánszféráját meghatározó értékek befolyásolására. A szocializmus ugyan támogatta az emancipációs törekvéseket, de az életforma és egy sor más döntés megválasztásának szabad jogát megtagadták az egyénektől, akik az állami ellenőrzést a magánszféra, s egyszersmind a hagyományos, patriarchális viszonyok fenntartásával igyekeztek kizárni. A kommunizmus korszakában a társadalom kvázi-modernizálódott, a folyamat leírására használatos a „pseUDO-modernitás” fogalma (Voicu 2001: 50), a vallásosság dimenziójában megegyezik az intézményes vallástalanodás terjedése és a deklarált vallásosság magas fokának továbbélése közötti ellentmondással, továbbá az egyéni döntésekre jellemző hezitálással. Egy dilemmás állapotról van szó, hiszen egymás mellett és olykor egymás ellenében vannak jelen tradicionális és modern normák, így lehetséges, hogy az egyéni törekvések és a közvélemény várakozásai gyakran nem esnek egybe.

A nemi szerepek megítélése kapcsán Kelet-Európa országaiban is elvárt lenne a kiegyensúlyozottabb munka- és szerepmegosztás, ha az állam azon törekvéséből indulunk ki, amely a nők tömegeinek munkába állítását tűzte ki célul. Ennek ellenére a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban Magyarországot (Pongrácz–Murinkó 2009) és Romániát (Luca 2005) is a tradíciók által orientált értékrend jellemzi, amelynek oka elsősorban a kényszerű, államilag felülről „előírt” és ideológiailag vezérelt (női) munkavállalás kialakításának körülményeiben keresendő. Ez a folyamat inkább a nők kettős teherviselését eredményezte, semmint a háztartási munka partnerek közötti egyenlőbb megosztását.

A családról alkotott elképzeléseket és nemi szerepekkel kapcsolatos beállítódást egy kilenc itemből álló kérdéssorra adott válaszok megoszlásai alapján vizsgáltuk, ahol a megkérdezetteknek egy ötfokú skála (1 – egyáltalán nem ért egyet, 5 – teljes mértékben egyetért) segítségével kellett kinyilvánítani az állításokkal kapcsolatos véleményeiket. A vélemények időbeli változásának összehasonlítására sajnos nincs lehetőség,¹⁵ mivel a 2007-es felméréskor ez a kérdésblokk nem szerepelt a vizsgálatban, viszont egy későbbi adatfelvétel eredményeivel való összevetéshez kiindulópontként szolgálhatnak a 2010-es eredmények. Az általunk kapott eredmények azt igazolták, hogy a hagyományos párkapcsolatban élők nagyobb átlagban értettek egyet azzal, hogy elsősorban a nőknek kell munkaidejüket a gyermekek megszületése után azoknak szükségleteihez igazítani, továbbá a nők nagyobb átlagban értettek egyet ezzel a kijelentéssel, mint a férfiak. A nemi szerepek és családi szerepminták megalapozásában történelmi-társadalmi viszonyok játszanak szerepet, konzerválódásában az életkörülmények és egyéni jellemzők is hozzájárulnak (Cseh-Szombathy 1979). Amennyiben a hagyományos felfogás felől közelítjük meg a kérdéskört, amely értelmében a nőknek inkább a családdal, gyerekneveléssel kell foglalkozni és a család ellátása számukra nem teher, hanem inkább öröm, érthetőek a kapott eredmények.

A továbbiakban az egyének beállítódásait vizsgáljuk a családi állapot függvényében, a feltett kérdéssorból az egyetértők válaszainak százalékos megoszlásáról a 11. táblázat ad eligazítást. Összességében három kérdésben van egyértelmű konszenzus, ezek a megkérdezettek nagyarányú egyetértését tükrözik. Ezek a háztartási feladatokat és a gyermekfelügyeletet ölelik fel, mint

15 A Kárpát Panel nemi szerepekkel kapcsolatos kérdésblokkja eltérő a nemzetközi értékrend kutatásokban (pl. European Social Survey) használt azonos témájú kérdésblokktól is, ami korlátozza az országos vagy akár nemzetközi összehasonlítást.

olyan területeket, amelyek fenntartásának felelőssége elsősorban a nőkre hárul, nem úgy a nők politikai szerepvállalását, közéleti vezetői tevékenységeit. Az egyetértők csoportján belül legkevésbé a nem házasságban élők és elváltak értenek egyet a nemek közti egyenlőtlen háztartási munkamegosztással, vagy azzal, hogy a gyerekgondozást főként a nőknek kellene végezni.

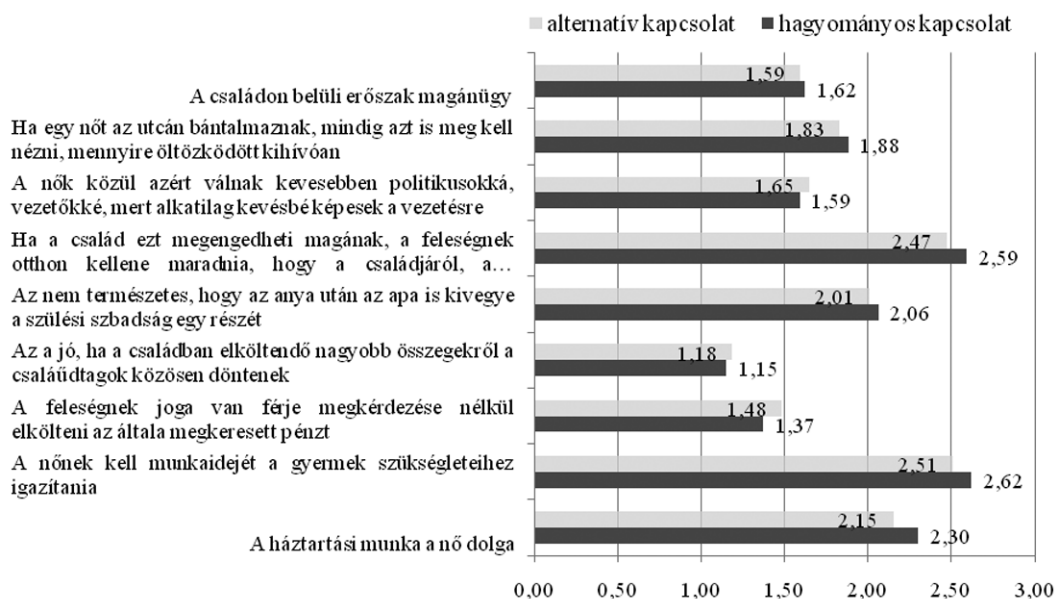
7. táblázat. *A családi élettel kapcsolatos attitűdök családi állapotok szerint (%)*

Családi életre vonatkozó és nemi szerepekkel kapcsolatos felfogások 2010-ben – az adott állítással egyetértők ¹⁷ százalékos megoszlása	Családi állapot					
	egyedül- álló	házasságban	nem házasságban együtt élők	elválasztott	özvegy	Össze- sen
1. A háztartási munka a nő dolga.	14,2	59,4	2,8	2,8	20,7	100,0
2. A nőnek kell munkaidejét a gyermek szükségleteihez igazítani.	15,0	61,2	3,2	3,2	17,4	100,0
3. A feleségnek joga van férje megkérdezése nélkül elkölteni az általa megkeresett pénzt.	22,1	62,3	6,5	2,6	6,5	100,0
4. Az a jó, ha a családban elköltenő nagyobb összegekről a családtagok közösen döntenek.	31,2	56,2	0,0	0,0	1,6	100,0
5. Az nem természetes, hogy az anya után az apa is kivegye a szülési szabadság egy részét.	15,3	63,1	2,8	3,2	15,7	100,0
6. Ha a család megengedheti magának, a feleségnek otthon kellene maradnia, hogy a családjáról, a háztartásról és a gyerekekről gondoskodjon.	14,1	63,5	3,8	2,7	15,9	100,0
7. A nők közül azért válnak kevesebben politikussá, vezetőkké, mert alkatilag kevésbé képesek a vezetésre.	18,8	58,0	5,1	2,2	15,9	100,0
8. Ha egy nőt az utcán bántalmaznak, mindig azt is meg kell nézni, mennyire öltözködött kihívóan.	14,2	56,7	5,0	2,5	21,7	100,0
9. A családon belüli erőszak magánügy.	14,9	63,7	2,4	2,4	16,7	100,0

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2010)

¹⁶ Az egyetértők csoportjába összevontuk az állítással *teljes mértékben*, valamint *inkább egyetértő* válaszokat.

A népesség csekély hányada gondolja, hogy a feleség elköltheti saját keresetét anélkül, hogy engedélyt kérjen erre férjétől, és ennél még kevesebben gondolják, hogy a pénz allokációja a család közös döntéshozatalát feltételezi. Akik teljesen egyetértettek azzal, hogy a nagyobb kiadások közös családi döntéseken kellene, hogy alapuljanak, azok leginkább házások vagy egyedülállók, és nincs köztük élettársi kapcsolatban élő, sem elvált. Szignifikánsan különbözik a hagyományos és nem hagyományos kapcsolati formában élők véleménye a feleség azon jogáról, hogy elköltheti önállóan keresetét, amely véleményt a nem hagyományos kapcsolatban élők osztnak nagyobb átlagban (6. ábra).

6. ábra. *A családi élettel kapcsolatos beállítódás a párkapcsolat típusa szerint; az újrakódolt válaszokra adott átlagértékek, ahol 1 – egyáltalán nem ért egyet és 3 – teljes mértékben egyetért*

Forrás: Kárpát Panel adatbázis (2010)

Az apák szülési szabadságra menését egyelőre a népesség 35 százaléka nem tartja természetesnek, köztük éppen a házasságban élők felülreprezentáltak, legkevésbé pedig az elváltak vélik természetellenesnek. Az eredmények arra utalnak, hogy a férfiak apai, gyermekgondozó szerepével szembeni elvárás a családosok körében nem meghonosodott és többségük által nem elvárt. Spéder (2011) az apaszerepekre vonatkozó elvárásokkal kapcsolatban felhívja a figyelmet egy érdekes tényre, és pedig, hogy a nők többsége miközben szimpatikusnak tartja a gyermekgondozó apa képét, ennél jóval kevesebben tartják egyszerre férfiasnak is a gyereknevelésben résztvevő férfiakat, márpedig ezek az elvárások lényegesen befolyásolják a férfiakat családi szerepeik (ki)alakításában. Ezzel az állítással szemben mintegy kétszer ennyien gondolják, hogy a feleségnek inkább kellene otthon maradni és gondoskodni a gyereknevelésről, valamint a háztartási feladatokról, ha a család ezt megengedheti magának. A jelenség nem pusztán az erdélyi társadalomra jellemző, Blaskó (2006) több országra is érvényes helyzetnek tartja, hogy a több-

ség elfogadja azt a típusú háztartási munkamegosztást, amely kialakulta párkapcsolatában, még akkor is, ha egyenlőtlen. Egyik magyarázat szerint, ahol a férfiak társuknál több időt töltenek keresőmunkával, a nők e miatt úgy érzik, a házimunkában indokolt nagyobb szerepet vállalniuk. A másik legkézenfekvőbb magyarázat – amely a párkapcsolat jellegét is figyelembe veszi – az, hogy a házások nemi munkamegosztási nézetei eleve tradicionálisabbak (Shelton–John 1996). A hagyományos párkapcsolatok esetében az erőteljes tradicionalizmus hazai sajátosság is, amint korábban az értékvizsgálatok fejezetben láthattuk, ilyen keretek között a nők úgy értelmezik otthoni tevékenységeiket, mint amelyek elsődlegesen a gondoskodás, törődés jegyében zajlanak, a család összetartására irányulnak, és esetenként nagyobb sikerélményt nyújtanak a nők számára a keresőmunkánál, melyet inkább érznek tehernek (Shelton–John 1996). A megváltozott munkaerő-piaci viszonyok mellett sok nő vált munkanélkülivé, esetükben lehetséges, hogy eme kényszer módosította attitűdjeiket, így a keresőtevékenységtől eltávolodni kényszerülő nők számára a háziasszonyi, anyai szerep, amellet, hogy társadalmilag legitimált (ellenben a férfiakkal)¹⁷ egy második esélyt is jelent (Blaskó 2006).

Az erdélyi közvélemény majdnem egyötöde gondolja, hogy a nők népszerűtlen politikai szerepvállalása mögött a nők alkati (biológiai) tényezői állnak, az állítással egyetértők közt döntően házásokat találunk, akárcsak azok közt, akik úgy vélik, a nők utcai bántalmazásának oka kapcsolatban van a kihívó öltözettel. Ez utóbbi állítással összesen 32 százalékuk értett egyet.

A családon belüli erőszak vizsgálata különálló kutatás is lehetne, az általunk használt kérdőívben viszont csak az erőszak megítélésének nyilvánosságával kapcsolatosan mérték az egyének attitűdjét. Korábbi felmérések (Tóth 2003; Virág 2006; Krug 2002) a téma látenciáját igazolták, az adatok főként ezért megbízhatatlanok. A szakirodalom tipikus elkövetőkként a 36–45 közötti férfiakat jelöli meg, a tipikus áldozat pedig ezek felesége, élettársa (Virág 2006: 384). Ezek közül általában a „durvább” esetek kerülnek nyilvánosságra, mivel nemcsak az elkövetők igyekeznek titkolni a bántalmazásokat, hanem az áldozatok is. A megkérdezett erdélyiek relatív többsége (32,7 százaléka) egyetért abban, hogy a családi erőszak nem pusztán magánügy, és ehhez képest a megkérdezettek negyede (22,5 százaléka) gondolja az erőszakról, hogy annak nem kell(ene) a nyilvánosság elé kerülni. A családon belüli erőszak magánügyként kezelésével egyetértők közül 64 százalék a házasságban élők aránya, további 17 az özvegyek és 15 az egyedülállók aránya.

A családi élettel szembeni beállítódást mérő válaszokra kapott átlagértékek közt enyhe különbségek vannak a párkapcsolat-típusok függvényében (6. ábra). Szignifikáns eltérés a hagyományos és nem hagyományos kapcsolatban élők közt a nők munkaidejének a gyermek szükségleteihez való igazítására, valamint a feleség pénzköltési jogára adott válaszok átlagértékeinek összehasonlításában mutatható ki.¹⁸

17 Blaskó (2006) úgy véli, hogy a nőkkel ellentétben a gazdasági szerkezetváltozás miatt munkanélkülivé váló férfiak számára nem létezett olyan szerep, amely legitimálta volna a férfiakat, mint háztartásvezetőt vagy főállású apát. Esetükben funkcióvesztés történt a munkanélküliség hatására, amely a nőket is a hagyományos családi attitűdök irányába mozdította, és ezek a nők a keresőmunkát nagyobb arányban vélték másodlagosnak.

18 Mindkét válasz esetében a szignifikancia szint 0,002.

Végezetül, az attitűdkérdésekre adott válaszokból kiindulva, annak függvényében, hogy az állítással való egyetértés, valamint elutasítás tradicionálisabb vagy egyenlőségre törekvőbb hozzáállás elfogadását vagy tagadását jelentette, létrehoztunk egy indexet, amely tükrözi az említett beállítódásokat. E szerint a modern attitűd felé tendálók indexpontszáma a legmagasabb, a tradicionalista jegyeket mutatóké pedig a legalacsonyabb. A szakirodalom szerint ugyanakkor a vélemények többsége a két szélső pólus között helyezkedik el, így nekünk is van egy kevert vagy határozatlan kategóriánk. Valóban a megkérdezettek több mint fele (53 százaléka) ebbe a csoportba sorolódik, ahol összességében, mintegy egyötödük kevesebben kerültek a tradicionális kategóriába és többen a modernbe (27 százaléka). A párkapcsolat típusának függvényében vizsgálva az eloszlásokat mind a hagyományos, mind pedig a nem hagyományos kapcsolatban élők közt nagyjából egyforma arányban találunk tradicionális attitűddel rendelkezőket, viszont a nem hagyományos kapcsolatban élők egyharmadánál, a hagyományos kapcsolatok egynegyedénél találkozunk modern beállítódásokkal. A családi életéről és a munkamegosztásról való patriarchális vagy egyenlőségelvű gondolkodás szintén olyan különbség, amely kimutatható a két párkapcsolati formában élők között, még akkor is, ha jelenléte nem olyan markáns.

ÖSSZEFOGLALÁS

Elemzésünkben a különböző párkapcsolat-típusok mögött rejlő döntések feltárásakor figyelembe vettünk egyaránt kulturális és strukturális magyarázatokat, a rendelkezésre álló adatok függvényében időbeni összehasonlítást is végeztünk. Tanulmányuk elején abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a különböző párkapcsolat-típusban élők eltérő szociodemográfiai jellemzőkkel írhatók le, továbbá különböznek egymástól értékseleléletben, és a családról, valamint nemi szerepekről alkotott elképzeléseikben. Ennek vizsgálatára hoztuk létre a családi állapotok összevonásával azt a dummy változót, amely alapján végül kialakítottuk hagyományos és nem hagyományos párkapcsolati kategóriáinkat. Ezen túlmenően a stabilabb párkapcsolati formában, vagyis a házasságban élőkkel szembeni előfeltevésünk, hogy ők hagyományos értékrendszerükből kifolyólag részesítik előnyben a házasságot, egyéb párkapcsolati alternatívákkal szemben, míg a kevésbé stabil kapcsolatban élők (elváltak, élettársi viszonyban élők, szinglik) többek között liberálisabb gondolkodásmódjuk miatt döntöttek az adott kapcsolat formája mellett.

Hipotéziseink megalkotásakor a párkapcsolat-típusok melletti döntéseket értékvezérelt cselekvésnek tekintettük, ami nem helytálló a kategorizálás során például az özvegyek esetében, akiket a hagyományos kapcsolatban élőkhez soroltunk, viszont kétségkívül özvegyiségükről nem normaszzerűen döntöttek. A szakirodalom továbbá a szinglik esetében hívja fel a figyelmet, ennek az életformának a lehetséges kényszerűségére. A kulturalista megközelítés ilyen szempontú korlátjával tisztában vagyunk, ezért sem hagyhattuk elemzésünkben figyelmen kívül a kemény szociológiai változók hatásának vizsgálatát.

A bevezető részben áttekintett szakirodalommal párhuzamosan bemutattuk az elmúlt évtizedekben zajló párkapcsolati stabilitással és instabilitással kapcsolatos változásokat, rámutattunk ezek lehetséges okaira, itt elsősorban a természetes népmozgalmi statisztikára hagyatkoztunk romániai (és kevésbé erdélyi) viszonylatban. A második demográfiai átmenet keretei közt gondolva arra a társadalmi környezetre, amelyben élünk, érvényes a *házasságkötés időpontjának*

kitolódása, valamint a *házasságkötések számának folyamatos csökkenése*, viszont a *válások számának növekedése* kevésbé mondható általános jelenségnek, annál is inkább, hogy a gazdasági válság óta, de a recessziós időszakokban inkább csökkent a válási arányszám. Az elmúlt évtizedekben népszerűvé váltak a házasság hegemoniáját megtörő *alternatív együttélési formák*, és az *első gyermeküket vállaló nők átlagéletkora kitolódott*. Az erdélyiek túlnyomó többsége továbbra is a házasságot preferálja leginkább az együttélési formák közül, az egyszemélyes háztartások aránya pedig inkább az idősebb népességben belül növekedett, tehát nem a fiatal/középkorú szingli életmódúaknak köszönhetően. Az élettársi kapcsolatok stabilitásáról nincsenek adataink, kulturális álláspontunk pedig nem igazolt, hiszen az erdélyi élettársi viszony mellett döntőket inkább az alacsony iskolázottság jellemzi, többségük középkorú, és nem középosztályi értékrenddel, tudatosan elköteleződni nem kívánó, és ennek folytán élettársi kapcsolatot választó fiatal. A demográfiai mutatók közül az életkori változónak volt a leginkább hatása a párkapcsolat típusok szerinti elkülönülésben.

Korábbi kutatásokhoz hasonlóan a mi elemzésünk eredményei is igazolták a stabilnak tekintett, hagyományos párkapcsolat és vallásosság összefüggéseit. A hagyományos kapcsolatban élők több dimenzióban is vallásosabbak az alternatív, kevésbé stabil kapcsolatban élőkénél, amely a faktoranalízissel vizsgált értékmentázatunkban is megjelenik. A nem hagyományos párkapcsolati formában élőkénél 2010-ben erőteljes vallási intézményesülés nélküli erkölcsösség volt kimutatható, és mindkét csoport esetében kevésbé jellemző az individualista öncélkövetés, vagy akár a posztmaterialista faktorkompozíció.

Amint feltételeztük, a különböző párkapcsolat-típusokban eltérőek a családi étellel kapcsolatos attitűdök és a különböző nemi szerepfelfogások, de ilyen téren ennél jóval nagyobb különbségek a nemek közötti összehasonlításban mutathatók ki. Az általunk létrehozott tradicionális–modern attitűd betájolására szolgáló index alapján meglepően kevés volt a hagyományos beállítódással rendelkezők aránya, holott korábban már kimutattuk – igaz, más változók alapján – a tradicionalista értékek dominanciáját. Az egyenlőtlen családi munkamegosztásra és döntéshozásra, a nők nemükből fakadó hátrányos megítélésére, és a biológiai különbségekkel alátámasztott sztereotípiára vonatkozó állításokkal az erdélyi nők többsége (is) egyetért. A nemi szerepmegosztásra adott válaszok alapján kissé sommásan ugyan, de a hagyományos szerepfelfogás konzerváltságára következtetünk, amit elsősorban történelmi és társadalmi okokkal magyaráztunk, mint például az államilag kényszerített emancipáció, a szocialista modernizáció, amely során a nők kettős terhének növekedése közben, az egyének magán szférájuk óvásának igyekezetével egyidőben fenntartották a patriarchális családi viszonyt.

FÜGGELÉK

A1. táblázat. *Bináris logisztikus regresszió, 2010*

		B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Step 1 ^a	lakhely	,253	,217	1,363	1	,243	1,288
	életkor 2010	,040	,007	29,689	1	,000	1,041
	aktivitás	,001	,012	,012	1	,912	1,001
	végzettség	-,063	,113	,309	1	,579	,939
	Constant	-,474	,555	,729	1	,393	,622

Forrás: Kárpát Panel (2010) adatbázis alapján

1. Nagelkerke $R^2=0,099$

2. Függő változó: párkapcsolati forma

A2. táblázat. *Bináris logisztikus regresszió, 2007.*

		B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Step 1 ^a	végzettség	-,199	,115	2,987	1	,084	,820
	lakhely	-,190	,226	,709	1	,400	,827
	életkor 2007	,026	,008	10,373	1	,001	1,026
	aktivitás	-,170	,239	,510	1	,475	,843
	Constant	1,125	,632	3,169	1	,075	3,080

Forrás: Kárpát Panel (2007) adatbázis alapján

1. Nagelkerke $R^2=0,060$

2. Függő változó: párkapcsolati forma

A3. táblázat. *A két eltérő típusú párkapcsolatban élők faktorstruktúrája 2007-ben*

	Hagyományos kapcsolat					Nem hagyományos kapcsolat			
	1	2	3	4		1	2	3	4
jó viszony az emberekkel	0,758	0,059	0,085	0,135	megbecsülés	0,856	0,071	0,093	-0,030
mások véleményének tisztelete	0,739	0,208	0,022	0,091	mások véleményének tisztelete	0,795	0,056	0,084	0,147
mértékletesség	0,709	0,245	-0,067	0,199	jó viszony az emberekkel	0,790	0,091	0,076	0,239
megbecsülés	0,661	0,089	0,192	0,305	mértékletesség	0,736	0,195	0,174	0,130
békés világ	0,595	0,085	0,383	0,014	erkölcsösség	0,651	0,263	-0,273	0,075
erkölcsösség	0,540	-0,069	0,178	0,408	személyes szabadság	0,643	0,141	-0,016	-0,095

	Hagyományos kapcsolat					Nem hagyományos kapcsolat			
	1	2	3	4		1	2	3	4
mások segítése	0,491	0,343	0,260	0,066	szakmai érvényesülés	0,560	0,142	0,524	-0,236
igaz barátság	0,426	0,304	0,376	-0,008	siker	0,510	0,048	0,425	0,050
vezetésre való jog	0,077	0,692	0,048	0,025	mások segítése	0,481	0,333	0,230	-0,019
változatos élet	0,077	0,679	0,032	0,010	munka	0,383	0,099	0,181	0,222
mindig elérje céljait	0,122	0,628	-0,038	0,306	magyarság	0,362	0,296	-0,251	0,261
önmegvalósítás	0,179	0,581	0,199	0,188	önmegvalósítás	0,238	0,693	0,098	0,195
mindig megszerze, amit akar	0,105	0,578	-0,081	0,262	szerelem, boldogság	0,049	0,684	-0,033	-0,097
közösségi problémákkal foglalkozni	0,077	0,578	0,283	-0,148	szépség világa	0,101	0,645	0,187	0,026
szakmai érvényesülés	0,275	0,528	-0,143	0,458	vezetésre való jog	-0,061	0,632	0,548	0,109
szépség világa	0,284	0,427	0,261	0,100	igaz barátság	0,366	0,617	0,134	-0,013
hit Istenben	0,098	-0,023	0,774	0,146	hagyományok	0,205	0,546	-0,332	0,358
vallás	-0,092	-0,026	0,710	0,341	békés világ	0,193	0,495	-0,156	0,321
hagyományok	0,418	0,155	0,605	-0,088	közösségi problémákkal foglalkozni	0,068	0,469	0,164	-0,040
magyarság	0,226	0,175	0,573	-0,028	mindig megszerze, amit akar	0,130	-0,065	0,685	0,104
munka	0,067	0,212	0,041	0,584	változatos élet	0,009	0,346	0,674	0,132
siker	-0,021	0,445	-0,025	0,574	mindig elérje céljait	0,309	0,352	0,539	0,187
személyes szabadság	0,332	0,167	0,071	0,557	vallás	0,097	-0,123	0,113	0,841
család	0,196	-0,120	0,186	0,554	hit istenben	-0,122	0,275	0,052	0,742
szerelem, boldogság	0,231	0,325	0,146	0,344	család	0,347	-0,010	0,222	0,547

Forrás: Kárpát Panel (2007)

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. Blaskó Zsuzsa (2006). Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. *Kutatási Jelentések 82.* Központi Statisztikai Hivatal, Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
2. Brown, L. Susan – Booth, Alan (1996). Cohabitation versus Marriage: A Comparison of Relationship Quality. *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 23., No. 3., 668–678.
3. Cseh-Szombathy László (1979). *Családszociológiai problémák és módszerek.* Gondolat, Budapest

4. Földházi Erzsébet (2009). Az első házasság felbomlása. Válás Magyarországon és az erdélyi magyarok körében. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Központi Statisztikai Hivatal, Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 135–148.
5. Geambaşu Réka (2004). Hová lett a szocialista család. *Korunk* 2004/3, 26–40. <http://www.korunk.ro/?q=node/8&ev=2004&chonap=3&cikk=7473> (letöltve 2014. június 24-én)
6. Gergely Orsolya (2009). Nő a tét. Munkaerő-piaci pályák, vállalkozói karrierutak székelyföldi nők körében. In: Székely Tünde – Székely Ibolya (szerk.): *X. RODOSZ Konferencia-kötet*, ClearVision, Kolozsvár, 95–107.
7. Gergely Orsolya (2010). *Vállalkozás női módra. A székelyföldi női vállalkozók profiljának és motivációinak vizsgálata*. PhD értekezés, Budapest, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/558/1/gergely_orsolya.pdf (letöltve 2014. június 24-én)
8. Gog, Sorin (2007). Az ateizmus után. Románia a vallási újjászületés és szekularizáció között. *Erdélyi Társadalom*, 5. évf. 1. sz., 51–65.
9. Hiekel, Nicole – Liefboroer, C. Aart – Poortman, Anne-Right (2012). *The meaning of cohabitation across Europe*. Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, Netherlands, <http://epc2012.princeton.edu/papers/120762> (letöltve 2014. június 23-án)
10. Knox, David (1988). *Choices in Relationships. An Introduction to Marriage and the Family*. West Publishing Company, New York
11. Krug, Etienne G. – Dahlberg, Linda L. – Mercy, James A. – Zwi, Anthony B. – Lozano, Rafael (2002). *The world report on violence and health*. World Health Organization, Geneva. http://whqlibdoc.who.int/publications/2002/9241545615_eng.pdf?ua=1 (letöltve 2014. október 4-én)
12. Lehrer, L. Evelyn (2009). *Religion, Economics and Demography. The Effects of religion on education, work and the family*. Routledge, New York
13. Lévai Katalin (2000). *A nő szerint a világ*. Osiris, Budapest
14. Luca, Adina (2005). *Studiu despre valorile și comportamentul din perspectiva dimensiunilor culturale după metoda lui Geert Hofstede* Interact and Gallup Organization, Romania, <http://customer.kinecto.ro/2005/Interact/Overview%20Cross%20Cultural.pdf> (letöltve 2014. június 19-én)
15. Luckmann, Thomas (1996). A láthatatlan vallás. A vallás fenomenológiája. *Lettre*. Vol.23. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00007/02luck.htm> (letöltve 2014. október 4-én)
16. Lyngstad, Torkild – Jalovaara, Marika (2010). *A review of antecedents of union dissolution*. Max Planck Institute for Demographic Research, Vol. 23. Art. 10, 257–292.
17. Magyar-Vincze Enikő (2004). A patriarkális rend – alulról és felülről. *Korunk* 2004/3, 12–25., <http://www.korunk.ro/?q=node/8&ev=2004&chonap=3&cikk=7472> (letöltve 2014. június 24-én)
18. Pongrácz Tiborné – Murinkó Livia (2009). Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 95–116.

19. Pongrácz, Tiborné (2005). Nemi szerepek társadalmi megítélései. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné et al. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, 73–86.
20. Pongrácz, Tiborné (2011). *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
21. Shelton, B. Anne – John, Daphne (1996). The division of household labor. *Annual Review of Sociology*. Vol. 22, 299–322.
22. Shorter, Edward (1975). *The Making of the Modern Family*. Basic Books, New York
23. Somlai Péter – Tóth Olga (2002). A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio*. Vol. 3, 339–348.
24. Somlai Péter (2013). *Család. 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág, Budapest
25. Spéder Zsolt (2011). Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest, 129–146.
26. Szabó Izabella (2013). *A szingliség és a gyermektelenség egyéni és társadalmi okai Kolozsváron*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat, Kolozsvár
27. Tóth Olga (2003). A családon belüli, partner elleni erőszak. *Századvég*. Vol. 27, 101–115.
28. Van De Kaa, Dirk J. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, Vol. 42. no.1, 3–35.
29. Veres Valér (2006). *Demográfia és népeségszociológia*. Egyetemi kiadó, Kolozsvár
30. Virág György (2006). Családon belüli erőszak. In: Gönczöl K. – Kerecsi K. – Korinek L. – Lévy M. (szerk.): *Kriminológia, szakkriminológia*. Complex, Budapest, 377–398.
31. Voicu, Bogdan (2001). România Pseudo-Modernă. *Sociologie Românească*, 1–4, 35–69.
32. Wu, L. Lawrence – Musick, Kelly (2008). Stability of Marital and Cohabiting Unions Following a First Birth. *Population Research and Policy Review*. Vol. 27, 713–727.

Geambaşu Réka

Részidős: félmunkás?

A női részmunkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában¹

A tanulmány a közép- és kelet-európai női részidős foglalkoztatás tágabb kérdésköréhez kíván mikrotársadalmi perspektívában empirikus adalékot nyújtani. A 2013-ban folytatott vizsgálat két, a régió átlagához hasonlóan alacsony részmunkaidős arányokkal jellemezhető országban készült, a jelen tanulmány pedig összesen 39, részidős alkalmazotti tapasztalatokkal rendelkező nővel készült interjújn alapszik. A témában a régióban korábban végzett kutatásokkal ellentétben, de azokat kiegészítendő nem statisztikai szinten próbálja az atipikus munkavégzés e formáját (vagy annak hiányát) leírni vagy magyarázni, hanem az egyén szempontjából igyekszik a motivációkat és jelentéseket feltárni. Arra keresi a tanulmány a választ, hogy miként épülnek fel a részidőben dolgozó nők tapasztalatait értelmező narratívák, milyen motivációk állnak a munkavállalás hátterében, és hogyan hat ez a magán- és szakmai életre. Az elemzés a narratívák négy típusát írja le, és kitér arra is, hogy hogyan befolyásolják ezeket a társadalmilag legitimnek tekintett nemiszerep-koncepciók.

Kulcsszavak: részmunkaidős foglalkozás, nők és munka, foglalkoztatás és munkaerőpiac Romániában és Magyarországon, nemi szerepek.

BEVEZETŐ

Kelet- és Közép-Európa társadalmában sokan és sokféle megfontolásból hiányolják a részmunkaidős foglalkoztatást. A közbeszédben időnként meg- és újrafogalmazott igények leggyakrabban munkavállalói, illetve valamilyen közpolitikai, szakértői vagy éppen politikai irányból érkeznek. Bár ezek a szereplők rendszerint más és más célból tartanak kívánatosnak a rendelkezésre álló atipikus munkavégzési formák² számát növelni, konkrét beavatkozást nem csak a munkáltatói oldaltól, hanem magától az államtól is várnak. A magyarországi gyermeknevelési segély (GYES) „atyjának” is tartott Timár János például 1998-ban úgy vélekedett, hogy a nőket gyermekszülés után otthon maradásra ösztönző családpolitikákkal szemben az anyák munkapiacra történő mihamarabbi visszatérését kell segíteni szociálpolitikai eszközökkel (Nép-szabadság, 1998. december 19., idézi Laky 2005: 85).

A kérdés nyilvános tematizálását aktívan alakító markáns szakértő csoport a közgazdászoké és egyéb társadalomtudományok képviselőié, akik elsősorban a *női foglalkoztatás növelése* érde-

1 A tanulmány a *Part-Time Work Among Women in Romania and Hungary* c., 2013-ban a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen megvédett doktori disszertációm egyik fejezetének továbbgondolt, kiegészített változata. A kutatást a bécsi székhelyű Erste Alapítvány támogatta a *Labour markets and employment in Central and Eastern Europe* c. ösztöndíjprogramja keretében.

2 A szövegben a részidős munkát egyszerre tekintem atipikus és rugalmas foglalkoztatási formának.

kében ösztönöznék az atipikus munkavégzés terjedését. A rugalmas foglalkoztatási formák azonban nem csak a nők és más, alacsony foglalkoztatási mutatókkal jellemezhető társadalmi csoportok integrációját hivatottak elősegíteni. Egy másik markáns vélemény a régióban általánosan alacsony termékenységi ráták javításának szolgálatába állítaná a részidős foglalkoztatást³.

Az előző két szakértői állásponthoz hasonlóan a munka és gyermeknevelés jobb összeegyeztetésének igénye fogalmazódik meg azoknak az érintett nőknek a vélekedésében, akik sokkal kevésbé tartanak szem előtt makrogazdasági vagy demográfiai célkitűzéseket, inkább saját életminőségük javítására töreksenek. Nagyon gyakran, akár csak a politikai vagy szakértői közbeszédben, a gyermeket nevelő nők rendelkezésére bocsátandó rugalmas foglalkoztatás a hagyományos nemi szerepek megerősítését is jelenti. A legtöbb, a témában megszólaló személy vagy intézmény számára ez egyfajta reflektálatlan premissza is: a nőknek, azokban az életrészekben, amelyekben akár gyerekekről, akár idős családtagról gondoskodnak, a fizetett munka idejét kell csökkenteniük. Jóllehet néhány nyugati társadalomban nemcsak a gondozó munkát végző nők, hanem az egyetemi hallgatók, a nyugdíjasok és a marginális munkaerő-piaci szereplők is felülreprezentáltak a részidőben dolgozók között, a rugalmas foglalkoztatás bírálata gyakran éppen a beszélők által hallgatólagosan elfogadott tradicionális nőkép miatt fogalmazódik meg. A főként feminista vagy baloldali irányból jövő kritikák egyebek mellett azt kifogásolják, hogy a női rész-munkaidős munkavállalás nemhogy kiegyenlítené a háztartáson belüli munkamegosztást, hanem ellenkezőleg, inkább rögzíti a hagyományos felosztást (Stier–Lewin–Epstein 2000).

A rugalmas munkaformáktól megalapozottan vagy indokolatlanul remélt foglalkoztatás- és termékenységnövelésre, valamint a családi és fizetett munka jobb összehangolására irányuló elvárások ellenére megfogalmazódtak olyan bírálatok is, amelyek a részidős foglalkoztatottak kiszolgáltatottságára, és e munkaforma munkahelyi és magánéleti hátrányaira hívják fel a figyelmet. Vizsgálatokat jószerével csak a nyugati társadalmakban végeztek: ezek figyelme kiterjed mind a munkáltató, mind pedig a munkavállalói oldalra, ez utóbbi vonatkozásban pedig nemcsak makrostrukturális, hanem individuális szinten is megpróbálnak arra választ adni, hogy milyen következményekkel jár a részidős munkavállalás. Közép- és Kelet-Európában csak elszórtan lehet rugalmas foglalkoztatási formákkal, köztük a részmunkaidővel találkozni. A régióban mindössze néhány olyan elemzésről tudunk, amely statisztikai vagy etnográfiai módszerekkel annak kiderítésére vállalkozott volna, hogy milyen makrotársadalmi feltételek mellett jelenik meg – ha elvétve is – a rugalmas foglalkoztatás (Hárs 2012, Laky 2005), illetve az milyen munkahelyi tapasztalatokat eredményez (Oborni 2009).

Tanulmányom a poszt szocialista országok közül kettőre összpontosít: Romániára és Magyarországra, és a „részmunkaidős tapasztalat” feltárására és megértésére vállalkozik. Mindkét országban alacsony a részidős foglalkoztatási arány, mégis – főleg a nemek szerinti szerkezet tekintetében – eltérő mintázatokat mutatnak. Eltekintek annak az egyébiránt érdekesítő kérdésnek a feszegetésétől, hogy mi akadályozza a rugalmas foglalkoztatás terjedését a volt szocia-

3 Itt elsősorban a gyermek megszületése utáni első években rendelkezésre álló részidős munkát értik a véleményformálók; amint azonban arra Szalma Ivett is rámutatott, a magyar társadalomban arról konszenzus van, hogy gyermekvállalás előtt fontos a teljes idejű munka (Szalma 2010).

lista régióban, és fordítva, milyen feltételek kedveznek a részidős munka megjelenésének. Az elemzés kizárólag az egyéni női stratégiák, és ezek interpretációjának leírására törekszik. Dolgozatom első része a kutatási kérdést és a módszertant ismerteti, ezt pedig a vizsgált jelenség tágabb társadalmi kontextusának leírása követi. A harmadik rész vázolja azt a tágabb elméleti keretet, amelyben empirikus elemzésemet elhelyeztem. A negyedik rész az empirikus eredmények ismertetésére vállalkozik, és részletesen bemutatja azt a négy típusú narratívát, amely a részidőben dolgozó nőkkel készített interjúkból körvonalazódik.

A VIZSGÁLATRÓL: KUTATÁSI KÉRDÉS ÉS MÓDSZERTAN

A kutatás magyarországi és romániai, részmunkaidőben dolgozó nőkre vonatkozik. Nemcsak azért a nőkre fókuszálok, mert mind Nyugat-, mind pedig Kelet- és Közép-Európában a részidős foglalkoztatás alapvetően „női sajátosság”, hanem mindenekelőtt azért, mert a közbeszéd a női munkavállalók számára tartja a legadekvátabb foglalkoztatási formának. Az 1. táblázat adataiból jól látszik a részmunkaidős munkavállalás erőteljesen „nőies” jellege. A régi EU-tagállamokban a munkavállalóknak átlagosan egynegyede dolgozott részmunkaidőben, ez az arány viszont közel 40 százalékos a nők körében. A táblázat ugyan nem tartalmazza a rugalmas foglalkoztatás tekintetében referenciának számító Hollandiát, ahol a részmunkaidős arány átlagosan 50 százalékos volt 2013-ban, a dolgozó nőknek viszont elsöprő többsége (77 százaléka) vállalt csökkentett munkaidőben munkát. Az egykori szocialista államokban sokkal alacsonyabb a részmunkaidőben dolgozók aránya, de legtöbb esetben (Románia és Bulgária kivételével) így is kétszer-háromszor magasabb a részmunkaidősök aránya a nők, mint a férfiak körében.

1. táblázat: *A részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya a teljes 15–64 éves foglalkoztatott népességben belül nemek szerint, az EU15 tagállamaiban, valamint néhány volt szocialista országban (%)*

	Férfiak	Nők	Teljes aktív népesség
EU15	10,9	38,5	23,6
Bulgária	2,2	3,2	2,7
Csehország	3,3	11,0	6,6
Észtország	6,2	14,2	10,2
Lettország	6,1	10,0	8,1
Litvánia	7,1	10,8	9,0
Magyarország	4,4	9,3	6,7
Lengyelország	5,2	11,1	7,8
Románia	9,3	10,8	9,9
Szlovénia	7,3	13,5	10,1
Szlovákia	3,4	6,4	4,8

Forrás: EUROSTAT, LFS-adatok

Mégsem kizárólag statisztikai megfontolásból döntöttem úgy, hogy mikrotársadalmi perspektívájú vizsgálatomat a nőkre összpontosítom, hanem elsősorban amiatt a diskurzív környezet miatt, ami ezeket a számokat övezi. A részmunkaidőre vonatkozó közbeszéd alakítói döntően a nők számára szorgalmazzák a rugalmas foglalkoztatás elterjesztését, és csak elvétve tesznek említést a többi olyan társadalmi csoportról, amely a nyugati társadalmakban számottevő arányban vállal ebben a formában munkát. Bár dolgozatomnak nem célja ezt a diskurzust elemezni, megfigyelhető, hogy tipikusan két szemlélet tűnik markánsabbnak. Az egyik álláspont az inaktivitás – a hosszú, 2-3 éves gyermeknevelési szabadság vagy a (néha kényszerű) háztartásbeliség (Geambaşu 2009) – alternatívájaként tekint rá. A másik vélemény a teljes munkaidő helyett kínálná fel lehetőségként a gyermeket nevelő nőknek azzal a céllal, hogy könnyebbé tegyék számukra a hagyományos családi szerepeik megélését.

A részmunkaidős munkavállalásról alkotott reprezentációk azonban nem kellőképpen árnyaltak. Azt mind a női foglalkoztatás, mind pedig az alacsony termékenység problémájára amolyan „csodafegyvernek” tekintik, és csak a legritkább esetekben reflektálnak az általa felvetett kérdésekre vagy éppen annak hátrányaira. Az elhíresült „holland megoldás” kelet-európai adaptációját szorgalmazzók például figyelmen kívül hagyják az eltérő kontextust. A kép árnyalása volt, ha úgy tetszik, az egyik elsődleges motivációja és célja a minőségi módszerrel végzett kutatás lebonyolításának. Jóllehet a statisztikai adatfelvételek – közöttük pedig kiemelten az Eurostat *Labour Force Survey* nevű éves vizsgálata – standard módon megkülönböztetnek *akaratlagos és kényszer- részmunkaidősöket*, a motiváció szerint tovább bontva mindkét kategóriát, azt feltételeztem, e munkaerőpiaci státus valódi komplexitásának feltárása leginkább a megélt életutak és munka-életutak révén lehetséges. A részmunkaidőben dolgozók motivációinak, tapasztalatainak, valamint a munkavégzés családi életre és foglalkozási státusra gyakorolt hatása mind-mind annak az összetett képnek az elemeit alkotják, amely árnyaltságában az egysíkú, leegyszerűsítő statisztikai és közbeszédbeli reprezentációkat kérdőjelezi meg.

Célkitűzésem tehát az volt, hogy *feltárjam olyan, Romániában és Magyarországon dolgozó nők tapasztalatait*, akik a kutatás idején – vagy azt megelőzően – részmunkaidőben dolgoztak. A vállalkozás legnagyobb akadálya értelemszerűen e foglalkoztatási forma elszórt jellegéből fakadt, így terepmunkám leginkább a két ország nagyobb városaiban zajlott, ahol legtöbbször hólabdamódszerrel vagy adott vállalati hálózatokon belül mozogva vettem fel a kapcsolatot munkáltatókkal és munkavállalókkal. A vizsgálat az alábbi két kutatási kérdésre kívánt választ adni:

- (1) Ki és miért, mely élethelyzetben és milyen szándékoktól vezérelten vállal részmunkát ma Romániában és Magyarországon? A motivációk, családi állapotok, valamint a társadalmi-foglalkozási és demográfiai státus bonyolult rendszerében a részmunkaidőben dolgozó nőknek milyen *tipológiája* állítható fel?
- (2) Miként értelmezik helyzetüket, valamint a részidős munka magánéletre és munkapiaci státusra gyakorolt hatását maguk az érintettek? Milyen terminusokban gondolkodnak önmagukról és erről a foglalkoztatási formáról? Milyen főbb narratívák azonosíthatók be?

A kutatás 2012-ben és 2013-ban zajlott. Az adatfelvétel során összesen 45 interjút készítettem részmunkaidőben dolgozó, 18 és 64 év közötti nőkkel és munkáltatókkal, valamint szakértői interjúk készültek HR-vezetőkkel és munkaerő-kölcsönző cégek munkatársaival, vezetői-

vel. Jelen dolgozatban csak annak a 39 interjúnak a feldolgozására vállalkozom, amely érintett rész munkaidős munkavállalókkal készült, és eltekintek mind a munkáltatói, mind pedig a szakértői perspektívától. Romániában mindössze 3 kék- és 10 fehérgalléros munkavállalóval készítettem interjút, Magyarországon pedig ez az eloszlás kiegyenlítettebb (13-13) volt. Gyakran cégvezetők ajánlottak más vállalkozásokat figyelembe, ahol rész munkaidős alkalmazottak dolgoztak, vagy munkaerő-kölcsönző cégek juttattak újabb személyekhez.

Az interjúfonal minden esetben a *Mit jelent Önnek rész munkaidőben dolgozni?* kérdéssel indult azzal a céllal, hogy a válaszadóknak saját maguknak nyíljon lehetősége minden korábbi tematizálástól függetlenül felépítenie egy hosszabb-rövidebb diskurzust saját interpretációjára támaszkodva. Ezt követte a munka-életút ismertetése, majd a korábbi vagy jelenlegi rész munkaidős állásra vonatkozó kérdések: okok, döntések, főnökök és munkatársak viszonyulása, az átmenet egyik státusból a másikba. Külön kérdésblokk érintette a magánéleti vonatkozásokat: családi állapot, gyermeknevelés, munkamegosztás, partner viszonyulása a nő munkavállalásához. Az interjú mindig egy (főként szakmai) jövőterveket firtató kérdésblokkal zárult, amely ismételten lehetőséget nyújtott arra, hogy az interjúalany a rész munkaidős tapasztalatok hasznára és tanulságaira reflektáljon.

A RÉSZIDŐS FOGLALKOZTATÁS TÁGABB TÁRSADALMI KONTEXTUSA MAGYARORSZÁGON ÉS ROMÁNIÁBAN

Az interjúk értelemszerűen arra nem adnak lehetőséget, hogy a két országban érvényesülő mintázatokra vonatkozóan önálló következtetéseket vonjak le. A terepek kiválasztásában saját hétköznapi és kutatói otthonosságomon túlmenően többféle szempont játszott szerepet. Az egyik magának a rész munkaidőnek az elterjedtsége, az ebben feltárható különbségek. Magyarországon 100 munkavállalóból közel 7, Romániában pedig majdnem 10 dolgozik rész munkaidőben. Amint az az 1. táblázatban is látható, lényeges különbség, hogy Európában és a nyugati világ más országaiban megfigyelhető feminizáltság csak Magyarországon érvényesül. Miközben tehát Romániában az LFS-adatok szerint elterjedtebb a rész munkaidő, az alig gyakoribb a nők, mint a férfiak körében. Felmerülhet tehát, hogy legalábbis hangsúlyjaiban eltérő jelleget mutat a romániai és a magyarországi rész munkaidős foglalkoztatás, és ebben minden bizonnyal szerepet játszik egy sor olyan tényező, amely nemcsak az elmúlt két és fél évtized gazdasági-társadalmi, hanem a rugalmas foglalkoztatás alakulását is irányította a két országban. Ahogyan arra máshol (Geambaşu 2013) rámutattam, az voltaképpen az Eurostat által végzett Munkaerő felmérés módszertanával⁴ is magyarázható, hogy Romániában a rész munka aránya közel 10 százalékos. Az adatok alaposabb elemzése ugyanis arra enged következtetni, hogy a magukat rész munkaidősnek tekintő foglalkoztatottak elsöprő többsége (88 százaléka) a – minden bizonnyal

4 A válaszadók önbesorolások alapján kerülnek a teljes vagy rész munkaidős kategóriába. Foglalkoztatott státust kölcsönzött 2002-ig a legalább heti 1 óra munkavégzés is, ezt a küszöböt azóta Romániában heti legkevesebb 15 órára emelték. Fontos kiemelni továbbá, hogy az adatfelvétel nem tesz különbséget a formális és informális munka között.

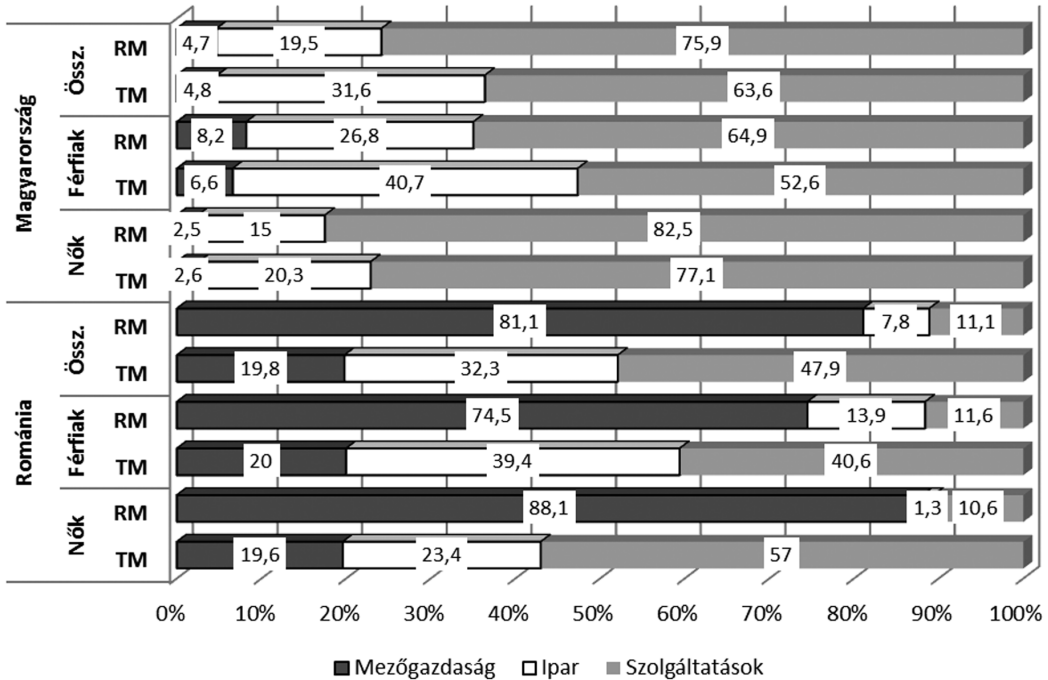
informális – mezőgazdasági segítő családtagok és önfoglalkoztatók soraiból kerül ki. A Romániában elterjedtebbnek tűnő részidős munka tehát sok szempontból nem összemérhető a nyugati, csökkentett idejű munkavégzéssel, hiszen az előbbi nem a formális munkaerőpiacon jött létre, nem munkaszerződés által szabályozott és nem befolyásolja a kereslet és kínálat. A magukat mezőgazdasági részmunkaidősnek besoroló dolgozók többnyire a saját háztartásban, informálisan végzik a munkát, társadalmi státusuk pedig ebből kifolyólag igen kiszolgáltatott és marginális (Geambaşu 2013).

A korábbi, nyugati társadalmakra vonatkozó elemzések számtalan – mind a keresleti, mind pedig a munkáltatói oldalon ható – tényező szerepét emelték ki a részidős foglalkoztatás elterjedésében (pl. Delsen 1998, Walwei 1998, Smith et alii 1998). E fejezet célja annak a tágabb gazdasági, társadalmi és politikai kontextusnak a felvázolása, amely hasonló, illetve eltérő módon hathatott Romániában és Magyarországon a részidős foglalkoztatás alakulására. Elsőként azt az utat írom le, amelyen a két ország haladt a piacgazdaság kiépítésében: a makrogazdasági folyamatok nagy része ugyanis közvetlenül hatott a foglalkoztatás jellegére, elsősorban keresleti oldalról. Ezt a romániai és magyarországi főbb társadalom- és családpolitikai intézkedések ismertetése követi, abból a megfontolásból, hogy ezek az eszközök mindenekelőtt a kínálati oldalt alakítják, így a nők részmunkaidős munkavállalási hajlandóságát is. Mindazonáltal nem törekszem a rugalmas foglalkoztatásra számottevően ható összes tényező számba vételére, hanem célom az, hogy rámutassak, mely tágabb társadalmi folyamatokba ágyazottan alakították és építették fel interjúalanyaink munkavállalói pályájukat.

A két ország gazdaságának alakulását, a piacgazdaság kiépítésében felfedezhető különbségeket King és Szelényi a kialakult osztálystruktúra és a közöttük létrejött hatalmi viszonyok alapján modellezi. Az eltérésekben központi szerepet játszott a külföldi tőke (FDI). Magyarországot a kapitalisták nélküli, Romániát pedig a felülről vezényelt kapitalizmusok csoportjába sorolják (King–Szelényi 2005: 208–214). Hasonló logikában Nölke és Vliegenthart Magyarországot – Szlovákia, Lengyelország és Csehország mellett – ún. függőségben levő piacgazdaságnak nevezi (Nölke–Vliegenthart 2009: 679, 692). Míg a 2000-es évek végéig a régióba áramlott nemzetközi tőke 57 százaléka a fenti négy állam felé irányult, Romániának a részesedése a külföldi befektetésekből kisebb volt (4,1 százalék), mint azt régióbeli népességarányos pozíciója indokolná (7,7 százalék) (Marinov–Marinova 2003: 5).

A multinacionális cégek magyarországi jelenléte minden bizonnyal összefügg a magyar gazdaság ágazati felépítésével. A román gazdaságtól eltérően, amely még mindig erőteljes agrárjelleggel bír, Magyarországon a szolgáltató szektor a legszámottevőbb. A két ország 2013-as foglalkoztatási struktúrája alább, az 1. ábrán látható. A román mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött központi szerepe azonban nem tükröződik a mezőgazdaság GDP-arányos részesedésében: a rendszerváltás első két évtizedében ez az érték 23,8-ról 6,4 százalékra csökkent (INS-Temp Online). A nemzetközi tőke jelenléte az atipikus foglalkoztatás terjedésének szempontjából is lényeges. Ezt igazolja Meardi és mtsai. tanulmánya, amelyben rámutatnak arra, hogy az amerikai és német vállalatok ugyan eltérő módon és mértékben, de számos üzemszervezési és foglalkoztatási gyakorlatot – így a munkapiac szegmentálását és a rugalmas foglalkoztatást is – meghonosítanak. Ez és az ehhez hasonló költségmegtakarító és hatékonyságnövelő gyakorlatok nemcsak egyes „nemzeti gazdasági modellek” „exportját” jelenti, hanem a fogadó országok munkaerőpiaci deregulációjára adott választ is (Meardi et alii 2009: 507–508).

A nemzetközi tőke legnagyobb arányban a szolgáltató szektort célozta meg mind Magyarországon, mind pedig a többi volt szocialista országban (Meardi et alii 2009). Az egyes gazdasági ágazatok közül éppen a szolgáltatás az, amelyben Magyarországon – követve a nemzetközi trendeket – a legelterjedtebb a részmunkaidős foglalkoztatás (1. ábra). Ebben az elemzésben nem foglalkozom azzal, hogy milyen mértékben járult hozzá a szolgáltatási ágazatban megjelenő nemzetközi tőke a rugalmas foglalkoztatás arányának növeléséhez, hanem úgy tekintek a magyarországi kiterjedtebb tercier szektorra, valamint a nagyobb szerephez jutó FDI-re, mint lehetséges magyarázatra a munkavállalás nagyobb fokú rugalmasságára.

1. ábra. A teljes és résztidős foglalkoztatás ágazati összetétele Romániában és Magyarországon, nemek szerint, a 15 éves és idősebb népesség körében (2013) (%)

Forrás: EUROSTAT Labour Force Survey

A két ország szociál- és családpolitikai környezete jelentős mértékben hozzájárult a nemek társadalmi pozíciójának és boldogulási esélyének alakításához. A jelentős női részvétellel bíró rugalmas foglalkoztatás alakulása nem elválasztható a nemek általános társadalmi státusának kérdésétől – legalábbis magyar viszonylatban. Ez utóbbit pedig az állami közpolitika is alakítja. Az állam által normatív viszonyítási pontként kijelölt családmodell messzemenően befolyásolja az egyes családok és egyének választásait, az egy- vagy kétkeresős megoldások melletti döntést, s így a nemi egyenlőség/egyenlőtlenség alakulását is (González et alii 2000: 5). Mindez hasonlóan működött a rendszerváltás előtt és után: „a jóléti ellátások nagyban befolyásolták a nők elszegényedési vagy szegénységbe ragadási esélyét” (Fodor et alii 2002: 475) (saját fordítás – GR). A két társadalomban eltérő feltételeket biztosítottak a női „gondoskodók szociális állam-

polgári státusának” (Fodor et alii 2002: 483). A magyar jóléti állami intézkedések nagyobb hatékonysággal óvták meg a nőket az elszegényedéstől még akkor is, ha a közép- és alsó osztálybeli nők eltérő mértékű támogatásban részesültek. Ezzel szemben a minimalista román családpolitika tovább mélyítette az alacsonyabb és magasabb társadalmi státusú nők közötti szakadékot, minthogy az anyasági támogatást korábbi biztosított jogviszonyhoz kötötte. A két rendszer tartalmazott közös elemeket, köztük például a roma népesség termékenységét ellenőszőnőket (Fodor et alii 2002: 486–489).

RÉSZMUNKAI DŐS FOGLALKOZTATÁSI ELMÉLETEK

A szakirodalom és az egyes adatfelvételek fogalomhasználatában lehetnek eltérések. A rugalmas foglalkoztatás e formáját egyrészt nemzetközi (ILO, OECD) szinten is meghatározzák és szabályozzák, ugyanakkor azonban minden állam hozzáigazítja ezt a saját gazdasági és adminisztratív gyakorlatához. Anélkül, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás meghatározásában megjelenő eltérésekre részletesen kitérnék, jelzem, milyen definícióra épül ez a kutatás. Részmunkaidős munkavállalónak mindenekelőtt azokat tekintetem, akik ekként határozták meg saját magukat. Ez pedig lényegében egybeesett azzal a szemlélettel, hogy részmunkaidős dolgozónak az tekinthető – a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) 1994-es *Részdős Munka Egyezményének* meghatározása szellemében –, aki a társadalomban normatívnak számító heti 40 órás teljes munkaidőnél rövidebb munkaidőben fejt ki tevékenységét. Vélhetően a hólabdamódszernek is szerepe volt abban, hogy két esettől eltekintve csak a formális gazdaságban foglalkoztatott nőkkel készítettem interjút⁵.

A részmunkaidős foglalkoztatás (hiányának) jelentőségét a volt szocialista országokban nem csak azok az értelmezések és elvárások adják, amelyekről a bevezetőben szoltam részletesebben, hanem az is, hogy a rugalmas foglalkoztatás hiánya az egyik legszámottevőbb különbség a nyugat- és kelet-európai nők munkaerő-piaci helyzete között. A nyugat-európai piacgazdaságokban a nők második világháborút követő tömeges munkába állásával egy időben jelentek meg a részmunkaidős állások is. Fokozott ütemű elterjedésükre azonban még két évtizedet várni kellett, ahhoz ugyanis a posztfordista ideológia jelentette a döntő lökést. Az 1973-as olajválság hatására a termelési folyamatok fordista megszervezését a posztfordista szemlélet vette át, amely a vállalatok termelékenységének és versenyképességének növelése érdekében a termelés és a munkaerő-allokáció rugalmassá tételére törekedett (Harvey 1990). A munka vonatkozásában ez egyrészt a termelés egy részének Ázsiába való áthelyezését jelentette, Európában pedig a munkaerőpiac szegmentálását. Utóbbi során a vállalatok kialakították a maguk belső elsődleges és másodlagos munkaerőpiacukat, az elsődlegesbe sorolva a cég tevékenysége szempontjából központi szerepet betöltő dolgozókat, utóbbiba pedig a kiegészítő, marginálisabb alkalmazotta-

5 Több ízben is találkoztam a terepmunka során azzal a gyakorlattal, hogy – különösen a gazdasági válsággal indokolva – a munkáltatók formálisan részmunkaidős szerződést kötöttek alkalmazottaikkal, akik valójában heti 40 órát dolgoztak, és a bérkülönbözetet informálisan kapták kézhez. Mivel ez sajátos eset (és adott ágazatokban, illetve beosztásokban talán többé-kevésbé elterjedt is, de), a valós részmunkaidő kevés jellemzőjével bíró, ezért ilyen alanyokat nem vontam be a mintába.

kat. Ez lehetővé tette a termelés számára kulcsfontosságú szakemberek korábbi, fordista idők-ből származó privilégiumainak megőrzését: a teljes munkaidőt, a biztonságot, a szakszervezeti védettséget, a béren kívüli juttatásokat, a biztosításokat. Ennek költségeit a másodlagos munkaerőpiacba sorolt dolgozók státusának és javadalmazásának csökkentése révén teremtették elő (Harvey 1990, Tilly 1992).

A nyugat-európai női munkavállalók számottevő hányada került másodlagos munkaerőpiaci állásokba, ez pedig fokozatosan vertikális szegregációt eredményezett. A női részmunkaidős munkavállalás vizsgálata több ízben is rámutatott már e foglalkoztatási forma elnőiesedett és kiszolgáltatott jellegére (l. pl. Meulders et alii 1996, Oborni 2009). Az elemzések egy másik csoportja arra keresi a választ, hogy minek tulajdonítható a részmunkaidős közép- és kelet-európai népszerűtlensége (Hárs 2012). Utóbbiak nemcsak a munkavállalót érintő potenciális hátrányokra világítottak rá, hanem arra is, hogy milyen költségek jelennek meg a munkáltatónál. A szakértők szerint a szabályozott munkaerőpiac, valamint a munkaerő magas költségei ellentőnzőként hatnak a részidős foglalkoztatás alkalmazására, az állam és egyéb szereplők diskurzív szintű támogatása ellenére is (Hárs 2012: 8). A rugalmas foglalkoztatási gyakorlat alkalmazásának strukturális és egyéni szintű előfeltételei után a részmunka munkavállalói státusra gyakorolt hatásait mutatom be. Társadalomkutatói perspektívából az egyik legégetőbb kérdés az, hogy az atipikus foglalkoztatási formák a munkavállalók munkapiaci integrációját elősegítik-e, vagy ellenkezőleg, fokozzák marginalizációjukat, mintegy „bezárva” őket a másodlagos „munkapiaci enklávékba”.

A részmunkaidős foglalkoztatás makrotársadalmi és egyéni szintű feltételei

A legtöbb elemző egyetért azzal, hogy a rugalmas munkavégzés terjedése egyetlen társadalomban sem vezethető vissza egy jól meghatározható tényezőre, hanem az atipikusan foglalkoztatottak arányának növekedése jelenségek és folyamatok együtthasznának eredménye. Az alábbiakban, elsősorban az egyes európai esetekre támaszkodva, azt veszem szemügyre, hogy melyek azok a lényegesebb társadalmi és gazdasági hatóerők, amelyek a részmunka alkalmazására ösztönzőleg hatnak.

Minthogy világszerte a legtöbb részidős állás a szolgáltató szektorban található, az egyik első és legkézenfekvőbb hipotézis szerint éppen maga a *gazdaság ágazati átalakulása, a szolgáltatási szektor súlyának növekedése* lenne tekinthető a rugalmas foglalkoztatás melegágyának. Azok a vizsgálatok azonban, amelyek különféle ágazati struktúrával rendelkező országokat hasonlítottak össze annak érdekében, hogy a strukturális hatás hipotézisét teszteljék – amely szerint a szolgáltatások bővülése önmagában az atipikus foglalkoztatás motorja lehet –, nem találtak elegendő bizonyítékot (Smith et alii 1998, Delsen 1998, Walwei 1998). A strukturális magyarázatnál sokkal relevánsabbnak találták a kutatók az ún. „rugalmas vállalat”-tézist, amely nem a gazdaság ágazati összetételére, hanem a vállalatvezetési és munkaerő-allokációs stratégiák megváltozására vezette vissza a rugalmas foglalkoztatás diffúzióját. A folyamatos termelékenység- és versenyképesség-fokozási törekvések részeként a cégek vezetői úgy tekintenek a rugalmas foglalkoztatásra – különösen pedig a számbeli rugalmassági elemekre –, mint a munkaerő legjobb hozzáigazítására a termelés és szolgáltatások fluktuációjához (Jenkins 2004: 307, Delsen 1998: 67). Amellett, hogy a nők eleve többséget képeztek mind a szolgáltatásokban, mind pedig a részmunka által jobban érintett alsóbb beosztásokban, nagyobb arányú atipikus foglalkoztatá-

sukhoz az is hozzájárult, hogy a menedzserek milyen nőképpel rendelkeztek. A hagyományos családi munkamegosztás reprezentációja jó táptalaja annak a gyakorlatnak, amely a nőket a sokszor marginálisabb részdíós munkához juttatja az elvégzendő anyai és háziasszonyi feladatokkal motiválva azt (Jenkins 2004: 308).

A részmunka gazdaságbeli súlyának alakításában három további tényező is szerepet játszik, ezek azonban a tágabb gazdasági és munkaerő-piaci kontextus részei. Az első a munkaerőpiac szabályozása, a második a munkaerő szerkezete, a harmadik pedig a normatív-kulturális környezet. Az ún. dereguláció, azon belül is az atipikus foglalkoztatottak védelmének csökkentése általában vonzóvá teszi a munkáltatók számára a részdíós foglalkoztatást. Az állam rendelkezésére álló, a részdíós munka gyakoriságának növelésére alkalmas eszközök közül legfontosabbak azok, amelyek a munkaidőre, bérre, béren kívüli juttatásokra, a biztosításokra, szakszervezeti képviseletre, valamint az alkalmazás biztonságára vonatkozó munkavállalói jogokat csak a teljes idejű munkavállalók esetében rögzítik (vagy akár körükben is korlátozzák), és nem terjesztik ki azokat az atipikus – köztük a részdíós – foglalkoztatottakra (Smith et alii 1998, Eurofound 2007). Fordítva tehát megállapítható, hogy leginkább azokban a társadalmakban magas a részdíós foglalkoztatás aránya, ahol ez a kedvezmények miatt a munkáltatók érdekeivel találkozik. Munkavállalói oldalon a családpolitikai és szociális juttatások, valamint a – főként anyák rendelkezésére álló – gyermekellátó intézmények általi lefedettség szintén befolyásolja a részdíós munka iránti keresletet (Drew 1992:612, Doudeijns 1998, Hárs 2012: 16).

A munkaerő szerkezete vonatkozásában a leggyakrabban megfogalmazott feltételezés szerint a részdíós foglalkoztatás gyakorisága a rendelkezésre álló női munkaerő volumenével – és így a munkaerőpiacra jellemző nemi szegregáció mértékével – is összefügg (Drew 1992: 610). E hipotézis tesztelése azonban szintén ellentmondásos eredményekhez vezetett. Smith és társai (1998), valamint Walwei (1998) eredményei szerint a munkaerő nemi összetétele nem befolyásolta a részdíós munka arányát az általuk vizsgált társadalmakban, Hárs 2012-ben publikált tanulmányában viszont arra jutott, hogy a részdíós foglalkoztatás terjedését fele részben a növekvő női munkába állás magyarázta (Hárs 2012). Szinte egyedülállónak minősül Hollandia esete – amelyet gyakran a „későn érkezők előnyeként” aposztrofálnak –, ahol a nők szinte teljes inaktivitását tömeges munkába állás váltotta fel úgy, hogy munkapiacra való belépésük közel 100 százalékban részdíós állásokba történt (Visser 2002). A részdíós foglalkoztatás intézményi meghatározóin túl a nehezebben megfogható tényezők, mint a társadalom kulturális és történeti kontextusa szintén megszabják azt az utat, amelyen egy ország munkaerőpiaca a rugalmasság irányába halad (Hárs 2012:10). Az egyes társadalmakban élő normák és domináns, kívánatos családmodellek befolyásolják a női munkáról alkotott elképzeléseket. A másfél és kétkeresős, vagy a keresőre és állami szolgáltatásokra egyaránt támaszkodó családmodellek (Pfau-Effinger 1998: 179–181) normává válása ösztönzi a női munkavállalást. Delsen az értékek és normák szerepét hangsúlyozza a maskulin egykeresős családmodell szétbomlásztásában (Delsen 1998: 65). A holland példát részletesen elemző Visser pedig megállapítja, hogy a szekularizációnak, valamint a feminizmus növekvő társadalmi hatásának is nagy szerepe van a nők (rész)munkába állásának ösztönzésében (Visser 2002). A rendszerváltást követően mind Romániában, mind pedig Magyarországon kimutathatóan tradicionalizálódtak a nemekkel kapcsolatos nézetek (Roman 2001, Blaskó 2005) még akkor is, ha Blaskó Zsuzsa szerint ez időszakos volt.

Az egyének részmunkaidős munkavállalási hajlandóságát befolyásoló tényezők két dimenzióban – a szociodemográfiai, valamint a munkapiaci státus – mentén ragadhatók meg. A munkavállalók neme, életkora és családi állapota jó prediktora a részidős foglalkoztatásra való hajlandóságnak. A munkaerőpiac feminizálódása nemcsak a nők növekvő számban történő munkába állását jelenti, hanem egyben azt is, hogy növekszik azoknak a foglalkoztatási formáknak az aránya, amelyeket hagyományosan a női munkaerővel asszociáltak, így a rugalmas munkának is (Standing 1999). Delsen megállapítása szerint pedig a rugalmasságról alkotott elképzelések mélyen beágyazottak azokba a nemi szerepkoncepciókba, amelyek a nőiesség szerves részének tekintik a család igényeihez igazított női munkavállalást (Delsen 1998: 66). A családi állapot relevanciája a nők munkába állási hajlandóságában – valamint abban, hogy mennyi időt hajlandók a fizetett munkára áldozni –, fokozatosan csökkent az elmúlt évszázadban a nők iskolázottságának növekedése, valamint a csökkenő termékenység hatására. Az azonban ma is elmondható, hogy a nők bizonyos életciklusokban nagyobb valószínűséggel keresnek részidős állásokat. Ezek közül a legfontosabb a gyermek jelenléte a családban (Eurofound, 2007: 6). Míg a nők körében a részidősök aránya viszonylag egyenletesen oszlik el az egyes életkori szakaszok között, a sokkal kisebb számban érintett férfiak körében a részidősök előfordulása U alakú: inkább a munka-életút elején és a végén, a belépés és a kilépés környékén vállalnak részmunkaidős állásokat (Delsen 1998: 62).

A munkapiaci státust meghatározó jellemzők, az iskolázottság, foglalkozás, valamint a gazdasági ágazat szintén meghatározza az egyén részidős foglalkoztatottságának valószínűségét. Jóllehet a rugalmas foglalkoztatás állami ösztönzésének célja legtöbbször a foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetűek, a munkanélküliek munkapiacra való bevonása, sok ország tapasztalata arra enged következtetni, hogy e munkaforma sokkal inkább az inaktív lakosságot integrálja a munkaerőpiacra. Mi több, az alacsony bérezés miatt leginkább azoknak az inaktívoknak nyújt foglalkoztatási megoldást a részmunka, akik egyéb jövedelmi forrásokkal is rendelkeznek: családtag bére, szociális ellátás, családtámogatás. Az ágazat messzemenően befolyásolja annak lehetőségét, hogy az egyén részidős állásban helyezkedjék el: a rugalmasság e formáját legnagyobb arányban a nemileg legerőteljesebben szegregált szolgáltató szektorban találni, az alacsonyabb státusú foglalkozási körökben (étkeztetés, takarítás és egyéb típusú támogató munkák) (Smith et alii 1998: 35).

Részmunkaidő: integrációhoz vagy marginalizációhoz vezető út?

A fejezet eddigi, első részében azt vettük szemügyre a főként nyugat-európai társadalmakban végzett vizsgálatok eredményeire támaszkodva, hogy mely makrotársadalmi (intézményi és kulturális), valamint egyéni tényezők alakítják a részmunkaidős foglalkoztatás iránti keresletet és kínálatot. Emellett a szociológiai kutatások másik kulcskérdése a témában az, hogy milyen hatással bír a rugalmas munka össztársadalmi szinten a foglalkoztatási mutatók, valamint az egyéni karrierutak alakulására. Az előzőekhez hasonlóan ezúttal is „fentről lefelé” haladunk: a társadalmi szinten kimutatható vagy ki nem mutatható hatásoktól az egyéni életutak felé. A hatásokat elemző vizsgálatok természetesen erősen kontextusfüggők és gyakran ellentmondó eredményekre is jutnak. Éppen ezért e rövid metaelemzés célja nem „igazságot tenni” abban a kérdésben, hogy mi az egyértelmű következménye a részidős munkának, hanem feltárni azokat

a feltételeket és körülményeket, amelyek között mind társadalmi, mind pedig egyéni szinten kívánatos – azaz integráló és esélynövelő – hatással bírnak.

Tilly többek által is idézett megfogalmazása szerint „a részmunkaidős állások ugyanazért jók vagy rosszak, amiért a teljes munkaidősök. Önmagukban a részidős állásokban nincsen semmi, ami miatt szükségszerűen alacsony termelékenységűnek vagy rosszul fizetettnek kellene lenniük” (Tilly 1992: 339) (*saját fordítás*). Mégis, mivel a részidős állások nagyobb valószínűséggel találhatók a másodlagos munkaerőpiacon, az ezzel járó hátrányokat hordozzák magukkal. Ugyanabban a szövegében Tilly arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi jelenségek nagy részéhez hasonlóan a részidős foglalkoztatás is összetett, sokféle típusa különböztethető meg ágazattól, foglalkozástól, valamint a munkavállaló jellemzőitől függően. Éppen ezért az egyes részidős munkahelyek által kreált társadalmi státusok is megannyi félek lehetnek. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás mely esetekben segíti elő az egyén tartós munkapiaci integrációját.

Az integrációs modell vagy az ún. „híd-tézis” lényege az, hogy a részmunkaidős munka az inaktív vagy munkanélküli egyének számára azt teszi lehetővé, hogy belépjenek vagy visszatérjenek a munka világába oly módon, hogy bármikor át- vagy visszaléphessenek teljes munkaidős állásba. A statisztikai adatfelvételek a részmunkaidősnek két típusát különítik el: az akaratlagosat és a kényszerűt. A megkülönböztetés alapját a munkavállalói perspektíva képezi. Ehhez nagyon hasonlít Tilly distinkciója is, aki *másodlagos* és *visszatartó* részmunkaidőről beszél. Míg az első a másodlagos munkaerőpiacon található, a második típus azokat az eseteket jelöli, amikor a munkáltató magasan képzett és magas termelékenységű alkalmazottainak átmeneti jelleggel teszi lehetővé a csökkentett munkaidőt. Utóbbi legtöbbször a képzett női munkavállalókat érinti, akik meggyarapodott magánéleti teendőik miatt kénytelenek egy időre a fizetett munkavállalásra fordított időt csökkenteni. A munkaadó szemszögéből ez nyilvánvalóan az alkalmazott hosszú távú „megtartását” célozza meg (Tilly 1992: 333–336).

Tilly különbségtételére rimel részben Jenkins tipológiája, aki *csúcs-, központi és kiegészítő* részmunkaidősökről beszél, jelezve, hogy a közöttük levő különbségek nemcsak abból fakadnak, hogy milyen pozíciót foglalnak el a szervezeten belül, hanem abból is, hogy milyen további karrierutakat kínálnak. Jenkins maga is utal arra, hogy a csúcsrészmunkaidősök abban hasonlítanak Tilly visszatartó-típusára, hogy esetükben működik legteljesebben a részmunkaidő híd-funkciója, vagyis számukra a legmegvalósíthatóbb az átmenet a teljes munkaidős állásokba (Jenkins 2004: 315–316).

A fentiekben bemutatott empirikus adatok mellett azonban számos olyan elemzés olvasható, amely a részidős munka marginalizáló hatásáról ad számot. Magának Jenkinsnek a tanulmánya is arról tanúskodik, hogy miközben a központi és a kiegészítő részidősök számtalan elemét hordozzák a munkapiaci prekaritásnak, még a csúcs-típus esetében is eltörpül az integratív funkció a hátrányok mellett (Jenkins 2004). Az atipikus foglalkoztatás feminizálódását egyszerre több folyamat is táplálja: egyrészt azok a társadalmilag előírt nemi szerepek, amelyekhez a családos, gyermekes nőknek igazodniuk kell, másrészt pedig a munkáltatók nemi sztereotípiákba ágyazott rugalmasság-koncepciói. A rövidebb munkaidő egyfajta válasz a „munka és anyaság [egyébként] összehétközhetetlen elvárásaira” (Webber–Williams 2008: 15). A kisgyermeket nevelő nők által választott részidős munkavállalás azonban olyan utat jelent, melynek kényszerpályajellegére utal a „kismama-útvonallal” (angolul: „mommy track”) elnevezés is. Az anyák arra

irányuló döntését, hogy átmenetileg vagy tartósan részmunkaidőben dolgozzanak, alapvetően akarattalagos, önként vállalt stratégiának tekintik az elemzők, de fontos ennek értékelésénél azt a normatív és intézményi környezetet is szem előtt tartani, amely mind a társadalmi értékek és elvárások révén, mind pedig a rendelkezésre álló gyermekellátó intézmények és egyéb szolgáltatások elérhetősége függvényében e választási lehetőségeket megszabják. Az eddigi vizsgálatok számtalan olyan komparatív hátrányt tártak fel, amellyel a rövidebb munkaidőben dolgozóknak szembe kell nézniük.

Még a magasan képzett (női) munkavállalók körében is, akik esetében leginkább érvényesül a híd-funkció, megfigyelhető az, hogy az átmenetileg igényelt részmunka tartóssá válik, és általában alacsonyabb státust jelent, mint a korábbi teljes munkaidős beosztás. Így válik a híd csapdává. Az alacsonyabb beosztás kevesebb felelősséget és előrejutási-kilépési lehetőséget jelent (Delsen 1998: 65, Webber–Williams 2008: 16, Ginn–Arber 1998). A legtöbb résztidős állás viszont a szervezeti hierarchia alacsonyabb pozícióiban található, ahol a hátrányok és leküzdhetetlen akadályok halmozódnak és hosszú távra termelik újra a kiszolgáltatottságot. Ezeket az állásokat a munkavállalók magas fluktuációja, alacsonyabb órabérek és a juttatások alacsony szintje, valamint a szaktudás leértékelése és további képzésekhez hozzá nem férés jellemzi (Hárs 2012: 9).

A rugalmasságot maga a vállalati kultúra is igen sok tekintetben ruházza fel nemmel. Mind a rugalmas munkának a tartalma – ez gyakran valamilyen szolgáltatás –, mind pedig a „rugalmas munkavállaló” elképzelt vagy elvárt jellemzői „rímelnék” egyes nemi, életkori, osztály- vagy etnikai csoportokról élő képzetekre. Ebben az értelmezésben a rugalmasság, illetőleg a rugalmas gondoskodás, kiszolgálás egy *par excellence* női minőség, a rugalmas munkaidő pedig voltaképpen a háztartásról is gondoskodni kívánó női munkaerő érdekeit szolgálja (Jenkins 2004: 323). A résztidős munka feltételezett vagy valós előnyeit azonban néhány hátránya is ellensúlyozza. Ezek közül, a már említettek mellett, az egyik legfontosabb a csökkentett munkaidő lényegi inkompatibilitása a neoliberais vállalati kultúrával és munkaéthosszal. Az ideális munkavállalóról alkotott reprezentációk teljes odaadást és állandó rendelkezésre állást írnak elő, így a „csak félidőben” dolgozó munkatárs „félíg dolgozóvá”, vagyis félig motivált és félig elkötelezetté válik (Oborni 2009, Petrovici 2010). E megítélés a részmunkaidős dolgozókról tükröződik a szervezeti hierarchián belül elfoglalt pozícióikban is.

Vannak azokban olyan vizsgálatok is, amelyek a rugalmas munka felforgató – vagy legalábbis változást elindító – hatásáról számolnak be mind a szervezeti életben, mind pedig a családi munkamegosztás terén. A munka világában a résztidős foglalkoztatás terjedése Rubery megállapítása szerint veszélyeztetheti azokat a foglalkoztatási standardokat, amelyek hagyományosan a (többnyire férfias) teljes munkaidős munkavégzés kiváltságai voltak. A társadalmi párbeszéd által eredményeknek tekintett privilégiumok közé leginkább a munkaviszonnyal járó javadalmasítás és annak biztonsága tartoznak, azáltal azonban, hogy a munkaerőpiacon egyre gyakoribb a másodlagos munkapiachoz tartozó bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb (atipikus) foglalkoztatás, ezek megkérdőjelezik és gyengítik a teljes munkaidővel járó előnyöket (Rubery 1998). A kutatások egy másik iránya annak feltárására törekszik, hogy a párkapcsolati hatalmi viszonyokra, valamint a háztartáson belüli munkamegosztásra milyen hatással van a nő résztidős munkavállalása. Az alapfeltételezés szerint a teljes idejű anyaságot vagy háztartásbeliséget felváltó részmunkaidő a nő alkupozíciójának javítását eredményezi. Webber és Williams szerint ez csak

bizonyos feltételek esetén igaz; ellenben ha a nő teljes munkaidőről vált részidőre, otthonról végzi a munkát és a partnerrel azonos időbeosztásban, akkor a kutatás eredményei szerint nem változtat a korábban kialakult patriarchális szerepdefiníciókon (Webber–Williams 2008).

EMPIRIKUS ADATOK ÉS ELEMZÉS

Kutatásom egyik kiindulópontja, hogy a részidőben dolgozó nők kapcsán olyan társadalmi és munkaerő-piaci pozícióról beszélünk, amely mind romániai, mind pedig magyarországi viszonylatban alakulóban van, sőt, vélhetően e folyamat elején vagyunk. Egyik társadalomban sincsen a részidős alkalmazotti státusnak előzménye, és csak feltételezhető, hogy jelentősége nőni fog a jövőben. Ezért, akárcsak a dolgozó nők fél évszázaddal korábban, a normának számító heti 40 óránál kevesebbet dolgozó nők „úttörői” ezen identitáskategória megkonstruálásának. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy milyen identitásmintákat, milyen legitim szerepeket kínál a társadalom ezeknek a dolgozó nőknek.

Az alábbiakban a részidőben dolgozó nők narratíváinak négy típusát különítem el és mutatom be. A tipologizálás alapját – a statisztikai adatgyűjtésektől eltérően – nem a válaszadó *egyéb társadalmi státusából* (tanuló, rokkant, gondoskodó, anya stb.) következő motiváció adja, és nem is elsődlegesen a szándékoltság/kényszerűség koordinátarendszerében helyezem el őket. Azoknak a *jelentéseknek* a feltárására törekszem, amelyekkel az érintett nők ezt a munkavégzési formát felruházzák. Fontos szem előtt tartani, hogy ez az identitáskonstrukciós gyakorlat nem teljesen egyéni, hanem sokkal inkább választás a társadalmilag konstruált részmunkaidős/dolgozó női szerepek között. Az egyes típusok természetesen nem egy-egy narratíva kizárólagos és tiszta megnyilvánulásai; ezek keverednek az interjúkban. Azonban a legtöbbször kiemelhető valamelyik domináns narratíva. Bemutatásuk során kitérek arra, hogy milyen szociodemográfiai jellemzőkkel bírnak azok a nők, akik egyik vagy másik narratíva keretében mutatják be munkavégzésüket, milyen motivációkat sorolnak föl, milyen magánéleti konstellációkban választják (vagy nem) az atipikus munkát, mi jellemzi foglalkoztatásukat és milyen következményei vannak ennek.

Az alábbiakban a terepmunka során beazonosított négy típust ismertetem. Ezek a következők: (1) a hagyományos női szerepek és középosztályi aspirációk szolgálatában álló, (2) a szakmai és anyagi gyarapodást elősegítő, (3) az adminisztratív és jogi korlátok szülte, valamint (4) a marginális munkapiaci státusért felelős részmunka.

1. Részmunkaidő a hagyományos női szerepek és a középosztályi aspirációk metszéspontjában

Nem reprezentatív mintánk egyik legnépesebb csoportját alkotják, és egyike a két, leginkább *akaratlagosnak tekinthető* típusnak. A narratíva lényege röviden, hogy az érintett nők a rövidebb munkaidőt voltaképpen *eszköznek* tekintik egy olyan életstílus elérésében és megvalósításában, amely értelmezésük szerint középosztályinak tekinthető. A középosztályhoz tartozás – a szó maga – egyetlen interjúban sem hangzott el, a beszélgetés során azonban felsorakoztattak egy sor olyan, elsősorban életmódelemet, amely pozitív, társadalmi mobilitással asszociálható konnotációval bírt. A részidős munkát ezek a nők és családok „megengedhetik maguknak”, az

így keletkezett szabadidőt pedig a hagyományos női szerepek betöltésének, a fogyasztásnak, valamint a társadalmi státusz megőrzésének vagy erősítésének szentelik. Ez egyszersmind arra is lehetőséget teremt, hogy a hagyományos női szerepelvárások szerint éljenek.

Ezzel a típusú narratívával kisgyermeket nevelő, házasságban vagy partnerkapcsolatban élő nőkkel készült interjúkban lehetett találkozni. Jellemzően teljes munkaidős állások helyett választották ezt a foglalkoztatási formát, továbbá leggyakrabban nem a marginálisabbnak számító napi 4 vagy annál rövidebb munkaidőt (Jenkins 2004), hanem inkább a napi 6-7 órás beosztást preferálják.

„Amikor jöttem vissza, akkor én azt előzetesen egyeztettem a HR-rel, hogy ha van rá mód, akkor én ebben a 6 órában szeretnék visszajönni. A 4 órának, megmondom őszintén, sok értelmét nem látom, tehát nem tartom kivitelezhetőnek egy ilyen cégnél, hogy lenne olyan munkakör, amit 4 órában lehet végezni, folytatni, ha csak nem tényleg valamiféle adatrögzítő munkakör. A 6 óra meg minden szempontból nekem jónak tűnik.” (40 éves, 3 gyermekes, diplomás nő, Budapest)

Középosztályi vagy alsó középosztályi családi hátterük nem meglepő, hiszen akaratlagosan csak olyan személyek választhatnak részidős munkát, akik valamely családtagjuk révén többletforrásokkal rendelkeznek. Legtöbbjük beszámolójában és érvelésében megjelenik a holland példára való hivatkozás, amelyet mérvadóknak és követendőnek tartanak, az ugyanis lehetővé teszi a fizetett munkavállalás mellett a tradicionális anyai és feleségi szerepek megőrzését is.

„Hollandiában, Amszterdamban a nőknek a 90 százaléka így dolgozik családalapítás után ugye, részmunkaidőben. Ott meg tudják oldani, itt nem, és ott a nők elvállalják kevesebb pénzért is, itt is elvállalnák, csak hát ugye nem adnak rá lehetőséget, de még olyanba se, hogy mondjuk váltott műszak, hogy egyik héten, nem tudom, 8-tól 2-ig van az egyik fele, és akkor mondjuk 2-től 8-ig a másik fele. Mert ezt még így, meg amúgy is meg lehetne oldani, de hát még ezt sem engedik.” (34 éves, 2 gyermekes, középfokú végzettségű nő, Budapest)

Bár nemcsak ez, hanem a szakmai és anyagi motivációs részmunkaidő is akaratlagos, utóbitól az különbözteti meg, amiről a megkérdezett nők az interjúk során beszéltek. A részidős munka melletti döntés az első esetben a család igényeihez igazodott, és ezt tükrözik azok a toposzok is, amelyek leggyakrabban ebben a narratívában előfordulnak.

A *gyermekek igényei* mindegyik interjú központi témáját képezi, ezek kielégítése pedig nagyrészt elválaszthatatlan a tradicionális anyai szerepkörtől; gyakori motívumként vissza-visszatért az interjúkban a bölcsődébe/óvodába nem elsőként beadott és onnan nem utolsóként elhozott gyermek képe:

„És a 6 óra, az pont egy olyan munkarend, ami utazással együtt kitölti ezt az óvodai otlétet, tehát, hogy nem utolsóként hozom el, de ugyanakkor még délután is ott van, és úgy még tud játszani a többiekkel, és reggel sem az van, hogy hajnalban kelünk, hogy én beérjek munkába.” (40 éves, 3 gyermekes, diplomás nő, Budapest)

A „lassú élet” dicsérete gyakori és meghatározó toposza annak az értelmezési keretnek, amely az anya rövidebb munkaidejét a családi igényekre vezet vissza – ez pedig határozottan és ismételtelen olyan életmódbeli tartozéka és jellemzője a középosztályi létnek, ami egyben világos választóvonal is az alsóbb és felsőbb társadalmi státusúak között. Az életminőség nem kizárólagosan annak anyagi vonatkozásán múlik, bár nyilvánvalóan a kertvárosi lét elválaszthatatlan attól. A gyermekekre fordított figyelem, fejlesztésük mind a jelenben, mind pedig a jövőben kihathat a családnak, majd az ő személyes életmódjukra is.

„[...] De ez a 6 órás munkaidő ez így megmaradt, ez a saját életem szempontjából még azért is plusz jó, mert mi Pilis...-n lakunk, tehát nagyon sokat töltünk utazással egy nap. És például nem vették fel őket óvodába ott helyben, mert helyhiány miatt, ismerjük az állapotokat [...] Tehát akkor úgy jártunk, hogy reggel oda be őket oviba, aztán ... akkor 3-kor elvileg, vagy fél 4-kor végzek, és akkor mentem értük oviba, és akkor úgy mentünk még haza, tehát 5 körül értünk haza minden nap. Nekem személy szerint nincs problémám az autózással, meg az autóban töltött idővel, és a gyerekeknek sem volt, azóta sincsen, tehát azt az időt is el lehet hasznosan tölteni, nagyon is. Viszont, hogyha 5 óráig kellett volna dolgoznom minden nap, akkor azért ez jelentősen rontotta volna, főleg a gyerekeim életminőségét szerintem, nyilván az enyémet is, de így, hogy ők nem voltak reggel, csak 8-tól mondjuk fél 4-ig oviban, nem 5-ig, csak fél 4-ig, és utána még elmehettek úszásra, vagy bárhova, mert én ráértem elvinni őket, ez így nagyon sok, sokat adott a családnak szerintem.” (38 éves, 2 gyermekes, diplomás nő, Budapest agglomerációja)

Az idő jelentésének transformációja ez: a részmunkaidős tapasztalatokkal rendelkező dolgozók sokszor és sokféleképpen beszámolnak arról, hogy munkáltatói perspektívából a munkára fordított idő biztos és gyakori mutatója az alkalmazott elkötelezettségének és motiváltságának, ez pedig hátrányosan érinti a részdíjs dolgozókat és az ő megítélésüket⁶. Valójában ennek az időnek a „visszaigénylése”, és a saját, illetve a magánszféra javára történő fordítása történik meg ebben a típusú narratívában. Az különbözteti meg – ebben a kontextusban – a középosztályi vagy középosztályi aspirációkkal rendelkezőket az alsóbb társadalmi státusúaktól, hogy *idejük van* a fenti dolgokra: a magánszférára, és lényegében az életminőség-javító tevékenységekre:

„Nem kell munkából kiesni, mert még az első betegségeket letudjuk így a szabadságból, meg gondoltam, hogy majd akkor végre járok úszni meg ilyenek, amíg ők bölcsiben vannak.” (39 éves, 3 gyermekes, diplomás nő, Budapest)

A narratívának fontos jellemzője és toposza a hagyományos nemi szerephez való ragaszkodás: ez megmutatkozik a gyermekekről való gondoskodás kizárólagos igényében („végülis nem azért szültem őket, hogy más lássa őket fejlődni”), a háztartás iránt érzett felelősségben. Emellett azonban fontos a kifelé mutató funkciója is a részdíjs munkának: szerepet játszik a család társadalmi hierarchiában történő elhelyezésében. Egyrészt a részdíjben dolgozó feleségek „költ-

⁶ Részletesen írtam erről itt: Geambaşu (2013), valamint Oborni (2009) és Petrovici (2010) is.

seget” vagy legalábbis kieső jövedelmet jelentenek a család számára, amelyet csak a partner adott bérszintje mellett lehet vállalni, másrészt viszont a felszabaduló időben a feleség és anya gyakran fogyaszt, többnyire szabadidős és életminőség-javító szolgáltatásokat (a gyermekek fejlesztése, délutáni órák, sport stb.). Az anyagi javak, valamint az iskolázottság alapján is a középosztályhoz tartozó családok mellett a munkásosztály tagjai vagy a rutin fehérgalléros munkát végző nők körében talán még jobban felértékelődik az a típusú szimbolikus fogyasztás, amelynek elsődleges terepe egyrészt az otthon (Collins 2003), másrészt pedig a szabadidő és a gyermeknek nyújtott képzések és fejlesztések. Ez a fogyasztás státusmegőrző vagy alsóbb státusúak esetén mobilitási funkcióval bír.

Azok a nők, akik a részidős munkavállalásukat a hagyományos szerepek, valamint a társadalmi mobilitás szolgálatába állítják, az interjúk során ritkábban és rövidebben beszélnek a munka tartalmáról, illetve a munkának más jelentést tulajdonítanak. A munka inkább olyan kontextusban válik érdekessé, hogy végezhető-e rövidebb időben. Másodlagosak a közép- vagy hosszú távú szakmai fejlődés szempontjai. Gyakrabban is számolnak be a nők a munka terén kötött kompromisszumról: az elsődleges az volt, hogy 6 órás állást találjanak. Nem céloim e tanulmányban felvázolni a rugalmas foglalkoztatás munkavállaló által fizetett költségeit, megelégszem mindössze annak jelzésével, hogy az interjúalanyok említést tettek azokról az alig látható kényszerekről, amelyek szintén szerepet kapnak a választásban: bölcsődék hiánya, tradicionális elvárások. E nők egy részének döntését az a dilemma is megnehezíti, amit hagyományos és emancipációs modellnek is hívhatunk: legtöbbször reflektálnak is arra, hogy a részidős munka csökkenti a szakmai önmegvalósítás esélyét. Ezt a dilemmát egymásnak ellentmondó elvárások is táplálják: bizonyos esetekben a munkáltató jelzi azt, hogy nem kielégítő a napi 4-6 órás munka, máskor meg ellenkezőleg, a család részéről jön az igény a teljes munkaidős állásvállalásra:

„[...] Mert úgy terveztük ugye, hogy 8 óra lesz nyártól, ebben tavaly meg-
egyztünk, bár akkor nekem már voltak fenntartásaim, ugye most már így fű alatt
azért mondom, hogy nem szeretnék 8 órába visszamenni, de azt se akarom, hogy
lustának, vagy nem tudom, minek gondoljon. *A férjed?* Igen, vagy kevésbé terhel-
hetőnek, úgyhogy van, egyfajta ilyen ego. [...] Most akkor, lehet, hogy én magam-
mal vívodom, hogy ez most azért 6 óra, mert kényelmesebb, vagy azért, hogy a
gyerekekkel legyenek még 2 órát...” (35 éves, 2 gyermekes, diplomás nő, Budapest)

2. A szakmai vagy anyagi gyarapodást elősegítő részmunkaidő

A második típusú narratíva bizonyos elemeiben élesen elkülönül az előzőtől, vannak viszont olyan interjúk, amelyekben keveredik a két narratíva. Mégis, a kettő közötti leglényegesebb különbséget úgy fogalmazhatnánk meg, hogy míg az előző esetben a nők azzal érvelnek, hogy mi készíti őket a napi 8 óra lefaragására, azaz „*mi vonzza őket korábban haza*”, a második esetben az interjúk arról szólnak, hogy „*miért vannak a munkaerőpiacon, amikor otthon is lehetnének*”. Ha nem állna rendelkezésre részidős állás, előbbieket teljes munkaidőben dolgoznának, utóbbiak pedig – tipikusan – inaktívak maradnának, legalábbis ideiglenesen. Könnyen belátható, hogy miért beszélnek az előzőek legtöbbször az otthonról és otthoni szerepeikről, míg utóbbiak sokat és részletesen a munkahelyükről és az ott végzett munkájukról.

A második típusú narratívát felépítő interjúalanyok között azonban nem csak olyanokat találunk, akik szakmai önmegvalósítási szándékkal keresnek részidős állást. Leginkább a követ-

kező élethelyzetben levő nők sorolhatók ide: kisgyermekes anyák, akik az adott országban kivehető leghosszabb gyermeknevelési szabadságnál rövidebb ideig maradnak otthon, vagy már az otthonlét alatt is dolgoznak szakmai vagy anyagi megfontolásból. Ide tartoznak azonban azok is, akiket a szakirodalom rendszerint önálló esetnek tekint: a munkaerőpiacra be-, vagy onnan kilépni készülő – diákok, egyetemi hallgatók és nyugdíjasok vagy nyugdíjas korú személyek –, akik a részidős állással éppen ezt az átmenetet kívánják áthidalni. E döntés mögött is állhatnak anyagi, de karrier-megfontolások is. Ezt a kettősséget szemléltetik az alábbi interjúidézetek is:

„A családban elfogadták, szerintem inkább a barátok között sokan, pláne, hogy Z. koraszülött, sokan elítéltek ezért, és sokszor negatívumot éreztem a megnyilvánulásaikból, megjegyzéseikből. Hogy miért megyek én vissza? Igazából nem vagyok anyagilag rászorulva. És megmondtam, hogy azért, mert én a nyelvekből élek, és már eleve az, hogy másfél évig meg se szólalok angolul, az rengeteget számít, olaszul meg pláne. De mindkét nyelvet nekem nyilván észben kell tartanom.” (36 éves, 2 gyermekes, diplomás, nő, Budapest agglomerációja)

„Én 4 órában jöttem vissza. Az nagyon fontos volt, hogy visszajöjjen dolgozni, a férjem vállalkozó és nagyon nehéz éveink voltak most így 2008 után: elmentem GYED-re és jött a krach is, volt 1 év teljes szerződés –, minden nélkül. És akkor volt az én GYED-em, meg a kis lakásom bérleti díja. És a férjemnek a Széchenyi Kártyája, ez hatalmas öröklet hagyott maga után. Ez 2010-ben volt. 2011-ben nagyon fontos volt, hogy visszajöjjen. Elég jó pénzzel mentem el, úgyhogy a fél pénz sem volt annyira rossz.” (38 éves, 1 gyermekes, diplomás nő, Budapest)

„Ezt én nagyon pozitív dologként éltem meg, mert ... hogy is mondjam, nagyon szerettem foglalkozni a gyermekemmel, rengeteget is foglalkoztam vele, de azért, amikor ő aludt, és el volt látva a háztartás annyira, hogy mondjuk volt ebéd, akkor nekem már nagy szükségem volt arra, hogy valami szellemi munkát is végezzek. S akkor ez így nagyon jól jött. Mondjuk ezért a munkáért én nagyon-nagyon keveset kaptam, de az megint másodlagos téma. 350 lejt havonta. Ez inkább csak szimbolikus.” (38 éves, 3 gyermekes, diplomás nő, Kolozsvár)

A részmunka – különösen, amikor karrierrel kapcsolatos szempontok állnak a döntés alapjánál – tipikusan egy hosszabb távú stratégia része. Elsőként, a leggyakrabban említett érv a gyermeket nevelő nő munkapiaci marginalizálódásának megelőzése. A hosszú gyermeknevelési szabadság csökkenti a visszailleszkedés esélyeit, a részidőt így sok nő éppen a hátrányok leküzdésében látja hasznosnak. A munka világából való tartós kikerülés nemcsak a szakirodalom által is számon tartott ún. „készségrohadáshoz” („skill atrophy”) vezet (Roos–Gatta 1999: 107), hanem a magatartási minták tekintetében is eltávolítja a nőt a munkahelyen elvárt normától:

„Én alapvetően azt gondoltam már mielőtt elmentem szülni, hogy én nem akarok három évet otthon maradni a gyerekekkel, ez volt az elképzelésem, hogy mindenképpen előbb vissza akarok menni dolgozni. Aztán úgy fél év után éreztem, hogy ezzel így baj lesz, hogy én csak otthon vagyok, és semmit se csinállok. [...] A három év otthonmaradás elképzelhetetlen, még ez, ennyi év kiesés is meg-

nehezítette a visszakерülésemet, a koncentrációkészségem. Nem gondolom, hogy a gyermeknek jobb lett volna, ha én magam frusztrált vagyok. Én annyira örülök a gyerekemnek, miután munka után hazaérek, hogy jobb kedvvel tudok vele időt tölteni, mint ez a barátnőm, akinek 3 diplomája van, de 5 éve otthon van. Agyon-tanulta magát, de alig tud visszamenni a munkaerőpiacra, mert 5 év alatt elavult a tudása.” (36 éves, 2 gyermekes, diplomás nő, Budapest)

Glass és Fodor is leírja – a pénzügyi szektorra vonatkoztatva, de minden bizonnyal annál általánosabban jelen levő –, az általuk „anyasági szankcióknak” („motherhood penalties”) nevezett kizárási mechanizmust, amely révén a munkáltatók vélt vagy valós, anyasággal kapcsolatos képzetek miatt eleve kizárják a termékeny korban levő nőket a felelős pozíciókból (Glass–Fodor 2011). Az anyákkal mint „megbízhatatlan munkaerővel” kapcsolatos reprezentációk tehát a munkaügyi viszonyok mindkét oldalán megjelennek, és ezek káros hatásának csökkentését sokan az átmeneti részidős munkával vélik megvalósítani. A részmunkaidő alkalmas a fegyelmezett, hatékony munkától „elszokott” nő „fegyelmezésére”, a rutin ismételt kialakítására, de arra is lehetőséget ad, hogy a közösségbe kerülő gyermek elkerülhetetlen betegségeit könnyebben át lehessen vészelní, komolyabb munkahelyi presztízsvesztes nélkül. Vagyis az átmeneti részidő a majdani „alkalmazhatóság” javítását célozza.

„Kell a fokozatosság a visszakерülésben is, és én ezt tudtam. Itthon már kezdem „elhülyülni”. Ez végre egy nemzetközi projekt volt, ahol írhattam, prezentálhattam angolul, ráadásul a gyermekkel sem ment volna azonnal az, hogy napi tíz órára elszakadunk egymástól.” (35 éves, 2 gyermekes, diplomás nő, Budapest)

A szakmai aspirációk és anyagi motivációk kettőssége nemcsak a teljes rendelkezésre álló gyermeknevelési szabadságot ki nem töltő nők, hanem a hallgatók és nyugdíjasok döntését is meghatározza, azaz jelen van a pályáiv két végpontján is. Erről számolt be az a doktorandus hallgató is, aki nyelvtudását akarta kamatoztatni egy call center spanyol ügyfelekkel foglalkozó munkahelyén:

„Védés után szeretnék Spanyolországba menni, mert egy természettudományi doktorival itt nem tudok sokra menni. Spanyolul viszont én csak autodidakta módon tanultam meg, és úgy éreztem, edzésre van szükségem. Ezt legkönnyebben spanyol ügyfelekkel való beszélgetés révén lehet megtenni. Meg persze a pénz is jól jön. Teljesen magam osztom be, hogy a napi 4 órát mikor dolgozom le, ez az órák és az óratartás mellett is belefér.” (23 éves, gyermektelen doktori hallgató, Kolozsvár)

A nyugdíjas vagy nyugdíjas korú nők körében alkalmazott egyik stratégia az, hogy a végleges kilépést megelőzi a részidős munka, ennek pedig nemcsak anyagi, hanem szakmai és szociális-társas indítékai is vannak.

„Csak én is úgy vagyok vele, hogy tényleg, mikor eljöttem nyugdíjba, már úgy éreztem, hogy már nem sok van vissza, valahogy le voltam törve, de nem tudom már megmagyarázni, hogy miért. És végül is ez csak pár napig volt, és akkor utána minden, mintha nem történt volna semmi se, úgyhogy így vagyok. De, és most

meg úgy érzem, hogy, hogy szóval [...] azért jó, hogy az ember valahogy kimozdul, már, hogy közösségbe van, vagy mit tudom én. [...] Hát most vagyok 61, és 62 éves koromtól, akkor kapom meg az özvegyit, és akkor avval ki tudom egészíteni a nyugdíjamat. Hát a gyerekeket kell segíteni”. (61 éves, általános iskolai végzettségű nő, Székesfehérvár)

A részmunkával asszociált egyik lehetséges „felforgató”, „újraértelmező” hatás ennek a narratívának a keretében fedezhető fel leggyakrabban, nevezetesen a családon belüli munkamegosztás újratárgyalása és egyenlőbb elosztása. Ez nagy mértékben összecseng Warren és Walters eredményeivel, akik szintén azt állapították meg, hogy az inaktivitás helyett választott részidős munka nagyobb valószínűséggel javítja a nők családon belüli alkupozícióját, mint a teljes munkaidőt felváltó részmunka (Warren–Walters 1998). Ez nem mindig a nő explicit stratégiájának és törekvéseinek az eredménye, valamint nem is feltétlenül jelenti a férfi aktívabb részvételét a háztartásban, hanem kimerül a nő segítségként felfogott, sokszor az ő fizetéséből finanszírozott bejárónőben, bébiszitterben.

„Aztán utána szereztem egy takarítónőt, mert azt mondtam, hogy nem szeretnék szombaton 10-től du. 4-ig takarítani meg mosni, hanem elég a mosás. Pénteken jött egy takarítónő és helyette szombaton elmentünk kirándulni meg ilyesmi. Amíg otthon voltam, én ezt csináltam, s amióta visszajöttem 6 órában, megint jön a takarítónő heti egy alkalommal. Így is kétnaponta porszívózik, ahol éppen kell. De hogy elejétől végigcsináljam, végigtakarítsam... [...] Azt gondoltam, hogy keresek annyit, hogy én nekem megéri ez a pénz, a nyugalmamért, hogy tisztaság legyen otthon, s akkor azt az időt a családomra tudom fordítani.” (35 éves, 2 gyermekes, diplomás nő, Budapest agglomerációja)

A kutatás során beazonosított narratívák első két típusa tekinthető tehát akaratlagosnak, legalábbis döntő részben. Mindkettőre jellemző az, hogy a megkérdezett nők mindent egybevetve *olyan lehetőségként* tekintettek a részmunkára, amely a legkevesebb kompromisszummal és lemondással teszi lehetővé a különféle szerepek összeegyeztetését. Makrotársadalmi perspektívából, kizárólag az adott narratív keretben mozgó nők szociodemográfiai státusának irányából a legkézenfekvőbb a motivációkról pusztán annyit mondani, hogy a választás mögött e sajátosan nőinek tartott szempont, a munka és család összeegyeztetése áll. Valóban, ez az olvasat köszön vissza a nyilvános diskurzusokból is: a részidős állások számának növelését sürgető szakemberek és politikusok sajátosan női problémának tartják a különféle szerepek összeegyeztetését, kijelölve egyúttal azt a legitím keretet, amelyben az érintett nők elgondolhatják saját munkavállalási stratégiájukat. Más szóval, a társadalom által kijelölt normatív szerep megkerülhetlenné teszi, hogy (családos) nők munkával kapcsolatos döntéseiket csak a magánélet–munka egyensúly lencséjén keresztül lássák, és csak e törekvések részeként tudják elképzelni és elmesélni. Az interjúk viszont arra világítanak rá, hogy megjelenik ezeknek a narratíváknak egy részében egy olyan markáns irányvonal, amely nem kérdőjelezi ugyan meg azt, hogy a két szféra összeegyeztetése megkerülhetetlen feladata a nőknek, mégis a munkáról önmagáért, a szakmai vagy anyagi szempontoknak alárendelten beszélnek.

3. Egészségügyi, adminisztratív és/vagy jogi korlátok közre szorított részmunkaidő

A kényszer szülte résztidős foglalkoztatás az esetek zömében marginális munkapiaci pozíciót eredményez. A kényszer többféle lehet; a harmadik típusú narratívát azokban az interjúkban építették fel, amelyeket korlátozott munkaképességű vagy valamilyen okból teljes munkaidős állást vállalni nem tudó nőkkel készítettem. Ez a korlát tehát a munkavállaló személyéhez kötött: a testéhez (egészségi állapotához) vagy ahhoz a bürokratikus környezethez, amely a munkavállalást szabályozza. A következő, utolsó típus szintén kényszer-részmunka, mert a munkavállaló minden törekvése ellenére elérhetetlen számára a teljes idejű foglalkoztatás. Ez magának a munkaerőpiacnak a szerkezetéből, valamint az egyén társadalmi struktúrában elfoglalt helyéből fakad.

Az interjúk lehetőséget adtak – ha nem is az összes, de – a leggyakoribb, legtipikusabb esetek feltérképezésére. Nem meglepő, hogy a magyar és a román szociális és foglalkoztatáspolitikai rendszerek közötti apró eltérések ellenére sok hasonló helyzettel találkoztam. Magyarországon terepmunkám idején a gyermek harmadik évében folyósított gyermekgondozási segély (GYES) mellett legfeljebb heti 30 órában lehetett dolgozni⁷. Beteg, rokkant családtag hivatalos gondozója, aki ezért javadalmazásban is részesül, mindkét országban csak részmunkaidőben dolgozhat. Végül, a megváltozott munkaképességű emberek, amennyiben járadékban is részesülnek, szintén csak résztidős állást vállalhatnak.

A rokkantság vagy betegség lehet átmeneti vagy végleges, a teljes munkaidős foglalkoztatás legfőbb akadálya azonban nem is mindig a munkavállaló egészségi állapota, hanem azok a jogszabályok, amelyeknek értelmében állami támogatás csak résztidős állás mellett vehető igénybe. A járadék azonban minden megkérdezett nő esetében a biztonsággal és a kiszámíthatósággal egyenértékű, amiről senki nem mondana le csak azért, hogy teljes állásban dolgozhasson.

„Per pillanat meg kényszerűségből dolgozom 4 órában, mert megváltozott munkaképességű vagyok, és csak 4 órát vállalhatok, mert máskülönben, hát sajnos elveszítem a járulékomat, és azt nem szeretném. Tehát a biztos pontért, a bizonytalant nem, mert ugye a mai világba bármikor kirúghatják az embert, főleg akkor, amikor utoljára jött, hát egyértelmű, hogy azok mennek a leghamarabb el, tehát az ember ragaszkodik még ahhoz, hogy az, ami biztos pont, az maradjon is meg.”
(49 éves, főiskolai diplomás nő, Budapest)

A munka tartalma mindegyik esetben másodlagos jelentőségű, a munkavállalás kizárólagos szempontja, hogy napi 4–6 órát kelljen dolgozni.

„Hát én a részmunkaidőt tulajdonképpen kényszerből kellett vállalnom, tehát én rendes 8 órában voltam foglalkoztatva, és 2010-ben volt egy súlyos gerincműtetem, ami után nem gyógyultam föl teljesen, és ezért nem tudtam, nem tudok a továbbiakban 8 órás ülőmunkát, se állómunkát végezni. Tehát tulajdonképpen egy ilyen egészségügyi rokkantság miatt kellett aztán a 4 órát vállalnom, de nagyon

⁷ Ez azóta, 2014. január elsejétől megváltozott: az ún. GYED extra lehetővé teszi a szülő számára, hogy a gyermek 1 éves kora után teljes időben dolgozzon és a támogatásban is részesüljön.

rendes volt a cégem, mert ugye én, le is, tehát rokkantosíthattam volna magamat, viszont kiszámoltam, hogy sokkal rosszabbul járok, tehát mindenképpen itt próbáltam a cégnél maradni.” (54 éves, diplomás nő, Budapest)

Beteg vagy rokkant rokon vagy 0–3 éves korú kisgyermek gondozása mellett legfeljebb szintén részidőben lehet dolgozni. Különösen az anyasági ellátások esetében ez abból a paternalisztikus szemléletből fakad, amely biztosítani szeretné, hogy a gondoskodásért „megfizetett” nők valóban eleget tesznek vállalt feladataiknak: így kapcsolódik össze a nemekkel felruházott, nőies gondoskodás eszméje a szintén nőies rugalmas munkavégzéssel (Delsen 1998, Jenkins 2004).

A jogi-adminisztratív, valamint egészségügyi akadályokba ütköző részidős narratíva abban különbözik leginkább a következő, marginális típustól, hogy előbbi a foglalkozási szerkezet teljes vertikumán előfordul: általános iskolai végzettséggel rendelkező nők körében éppúgy, mint diplomások körében. Egyik legmeghatározóbb jellegzetessége – és ebben az első, hagyományos nemi szerepekkel és középosztályi aspirációkkal összefüggő narratívával mutat közös jegyeket – a szaktudás leértékelődése. Tekintettel arra, hogy a munkavállalás szinte kizárólag annak a szempontnak rendelődik alá, hogy azt részidőben lehessen vállalni, az ebben a helyzetben levő nők általában a bizonytalanabb, rosszul fizetett szolgáltató szektorban vagy ún. támogató munkakörökben koncentrálnak.

„Betegápolás mellett vagyok kénytelen ezt csinálni, és ott csak 4 óra engedélyezett, úgyhogy hát azért vállaltam teljesen mást, mint ami a foglalkozásom, mert, hogy ez itt helyben van, és a beteg férjemhez bármikor haza tudok jönni, hogyha gond van. Igazából szeretem, na most jó, hogy kényszerűség, de ehhez a körülményhez viszonyítva szeretem. Úgyhogy tulajdonképpen ennyi, a kényszer vitt rá, hogy ezt vállaljam. [...] Egy óvodában takarítok, mosogatok, semmi köze a végzettségemhez, meg a szakmámhoz, de hát ez adódott itt helyben. És mi az ön végzettsége? HR-es vagyok, személyügyi gazdálkodó és fejlesztő, de nem tudtam elhelyezkedni, úgyhogy, szerettem volna nagyon szakmán belül dolgozni, de hát ez nem jött össze, és adódott ez a lehetőség itt helyben, ezért elvállaltam.” (60 éves, érettségizett nő, Budapest agglomerációja)

A formálisan otthonukban gondozási feladatot ellátó, valamint az átmenetileg vagy tartósan korlátozott munkaképességű nők egyik közös munkavállalói tapasztalata a bizonytalanság és az alacsony státus. Mindez leginkább abból fakad, hogy ezek az állások rendszerint a másodlagos munkapiacon találhatóak (Tilly 1992). Az interjúkból két tipikus helyzet körvonalazódott, mint ami nagy valószínűséggel együtt jár ezzel az élethelyzettel és munkapiaci státussal. Egyik esetben a munkavállaló olyan ún. részidős vagy rugalmas „enklávéba” kerül, amelyből nagyon nehéz kijutni. Ez lényegében annyit jelent, hogy a szervezet vagy annak valamely egysége szinte kizárólag részidős munkaerőt alkalmaz. Ez értelemszerűen megnehezíti annak a „híd-szerepnek” a megvalósulását, amelyet a közgazdaságtani szemlélet az atipikus foglalkoztatáshoz rendel.

„[Á]llítólag, azt hiszem, van egy olyan törvény, vagy már lehet, hogy csak a cégen belül van olyan törvény, hogy 8 órákat már nem vesznek föl, csak rész-munkaidős 6 órát. Csak az üzletvezető, illetve a helyettesek dolgoznak 8 órában,

az összes pénztáros mind 6 órában dolgozik. [...] Mivel, hogy már lassan közeledik az idő, ugye lejár a GYES-em, mindenképp meg kell kérdezzem, hogy átvesznek-e 8 órába, vagy nem. Hogy látja, van erre esélye? Szerintem nincs. [...] És akkor az összes munkatársnője részmunkaidős? Az összes kolléganőm, aki eladó, tehát aki eladó-pénztáros, az mind 6 órában van, így van, csak az üzletvezető, illetve a helyettes, és az első eladó, ők vannak csak 8 órába.” (32 éves, 1 gyermekes, érettségizett nő, Vecsés)

A második esetben a részidős dolgozó egy nagyobb egységbe integráltan dolgozik, munkatársai pedig teljes időben fejtik ki tevékenységüket. Az alábbi interjúidézetek jól szemléltetik azt, hogy ez a helyzet a munkatársi közösségbe való integrálódást nehezítheti meg, adott esetben akár marginalizációhoz is vezethet. Mi több, az előlépést nemcsak a kollégák viszonyulása, hanem a munkarend vállalati logikához való nehézkes illeszkedése is nehezíti:

„Azért figyelik, hogy mennyit van bent az ember. [...] És azért mindig elérhető vagyok, tehát én arra nagyon vigyázok, hogy bármikor, bárki, bármit kér, ha nem is vagyok bent, elérhető legyek, és ha benn vagyok, akkor is azért, tehát igyekszem, azért láthatónak kell lenni, tehát akkor is az embernek kell egy, az hogy látható legyen. A munkájában is, hogy bent van, dolgozik, tehát ezek fontos dolgok, hogy a többiek is lássák azt, hogy na ez nem csak itt van, és 4 órában csak a lábát lógatja, hanem igen is ezt csinálja, azt csinálja. Én igyekszem a többieknek is, mindenkinek segíteni, tehát, hogy, hogy érezzék azt, hogy engem nem csak így, kvázi a főnök letett oda, hanem, hogy úgy amit csinálok, az végül is hasznos, és azt hiszem, hogy ezért, most már úgy kezdik elfogadni. [...] Tehát mondjuk ilyen hátrányai, azért vannak, hogy az ember nincs mindenben úgy benne teljesen. És hát azért nem is kezelik úgy, mint egy teljes munkaidős munkatársat. Tehát mondjuk, rám bízhatnak feladatokat, de csak részfeladatokat. Tehát én csak besegíték ide-oda, de úgy, hogy effektív egy feladatot úgy rámbízzanak, azt már nem tudnám, mert ahhoz viszont teljes menedzselés kell, tehát azt mondjuk, már nem működik. Tehát én nekem, ilyen szempontból én úgy mond ilyen bedolgozó vagyok ide-oda.” (46 éves, diplomás nő, Budapest)

A fenti jellemzők és idézetek természetesen nem alkotnak teljes és kimerítő képet a gondoskodó státus mellé rendelt részidősök helyzetéről. Céлом nem is ez volt, hanem leírni a terepmunka során készített interjúanyagok alapján azt, hogy milyen toposzok tartoznak ehhez a narratívához. Közös jellemzői alapján *a szaktudás leértékelődésének* a narratívája is lehetne. Mindezek viszont nem jelentik azt, hogy a kép teljesen egysíkú lenne: ellenkezőleg, az interjúk zömében az is elhangzik, hogy fontos az a jövedelem, amelyre így tesznek szert, más esetben pedig e munkák nem elhanyagolható érdeme a társadalmi kötelek megőrzésében játszott szerep. Ez a narratíva végül lényegében nem érinti a magánszférában kialakult erőviszonyokat és munkamegosztást. Rákérdezésre viszont kiderült, ez a munka nem hordoz semmilyen emancipációs jelentést, és nem célja a hagyományos nemi szerepek újrarendelése.

4. A marginális munkapiaci státus narratívája

A négy narratívátípus közül lényegében az egyedüli, amely tereptapasztalatom szerint nagy valószínűséggel férfiak körében is előfordul; az alacsony iskolázottság ugyanis mindkét nemnél jelentősen rontja az elsődleges munkapiacra való elhelyezkedés esélyét. Statisztikailag persze a diplomások körében sem ismeretlen a teljes munkaidős alkalmazás lehetetlensége. Ez a narratíva viszont elsődlegesen a dolgozó szegénységben élők körében bontakozott ki, akik részidős tapasztalataikról úgy beszéltek, hogy azok több ponton a társadalmi életben megélt marginalitás egyéb élményeivel kapcsolódtak össze.

A munkapiaci státus központi eleme a *kiszolgáltatottság*, erről tanúskodnak az alábbi interjúidézetek:

„Nem választottam, 4 órában volt meghirderve a munka, de minimum 6 órát kellett benn lenni, és a 4 óra volt a bejelentett. *És a többi kettő?* Az volt a vicc benne, hogy az alapdíjunk az volt 12 000 forint a 4 órára, ami tök jó, persze, mert ... *Mennyi időre?* 1 hétre, szóval ilyen heti fizetés volt elszámolva, persze havonta fizettek, az összes többi az teljesítményarányos juttatás, illetve bérezés volt. Úgyhogy volt olyan hónap, hogy a havi nem érte el a 60 000 forintot mert hát, ha nincs, akkor az ember abból nem tud ... csinálni. Tehát mondom, annak ellenére 8–10 órát voltunk bent egy páran, akik voltunk olyan idióták, hogy bennmaradtunk. *Hogy kibozzátok a teljesítményt?* Igen, hogy valami fizetésünk is legyen, ne csak a bérletet vegyük meg a fizetésből. Úgyhogy, hát nem jött össze.” (39 éves, 1 gyermekes, érettségizett nő, Budapest)

A munkaerő-piaci kiszolgáltatottság több dimenzióban is megjelenik. Közös eleme az ebben a narratívában elmesélt tapasztalatoknak a saját munkavállalói útja fölötti kontroll, illetve a valódi döntési lehetőségek hiánya. Az atipikus foglalkoztatásra jellemző magas fluktuáció, melyről sok elemzés számot ad (l. pl. Hárs 2012), az egyéni tapasztalatok szintjén egyfajta „hányattatás-történetként” jelenik meg:

„Na most ez a 4 év alatt, én elkezdtem 4 órába’, mint konyhás dolgoztam, utána 6 órás lettem mondván, hogy segítsem ki a pedagógusokat konyha után. Utána legyenek 8 órás csak a csoportba’, akkor 8 hónapot voltam 8 órás, utána megint 6 órás voltam. Ez mind-mind azért volt, mert a vállalkozónak így volt jó, neki így kevesebbet kellett fizetnie utánam, semmi másért nem volt, csak ezért. És utána kirakott, mondván, hogy rajtam így tud spórolni, mert csak engem tud kirakni, mint műszaki embert, pedagógust nem tud kirakni, nem teheti meg, és fölvettem helyettem – most ezt vagy beírod, vagy nem – kisebbségit, szépen mondom, aki 2 hónap után nem felelt meg. Na és utána megint visszahívott, hogy most januárba rakott ki, és március elsejével visszahívott, hogy mondván, hogy nem megy nélkülem, mert túl sok mindenhova tudna rakni, és kevesen vannak.” (51 éves, 3 gyermekes, általános iskolai végzettségű nő, Budapest agglomerációja)

A munkáltatói szempontok kizárólagos érvényesüléséről tanúskodnak az állásinterjúk és az ott alkalmazott stratégiák reprezentációja. Az önéletrajzgyártás, az abba foglalt információk, valamint annak mikéntje éppúgy része az egyén *alkalmazhatóvá* formálásának, mint magának az interjúnak a tartalma. A rugalmasság, rendelkezésre állás és a fegyelmezettség jelentik a leg-

fontosabb tőkét a munkapiacon, e nők tapasztalata mégis az, hogy minden erőfeszítésük ellenére sem válnak „eléggé alkalmazhatóvá”.

„Úgyhogy, ha beírom, mondjuk az önéletrajzomba a gyerekem, az megint nem jó, ha nem írom be, de kiderül, az megint nem jó. Na mindegy, szóval ebbe is belekérdeznek, szokásos kérdés, gyereknek, hogyha beteg, akkor, hogy oldódik meg az ellátása... Nálunk szerencsére anyósoméék ugyanúgy XVI. kerületiek, tehát megoldott a dolog, illetve már volt olyan, hogy állásinterjúra elvittem a gyereknek az orvosi papírjait, hogy mennyire nem beteges. Tehát van háromféle önéletrajzom ráadásul, az egyikbe bele van írva a gyerek, a másikba a férjem sincs beleírva, a harmadik az meg a teljes önéletrajz.” (39 éves, 1 gyermekes, érettségizett nő, Budapest)

A bér nemcsak nagyságrendjében tükrözi a munkavállaló marginális státusát, hanem abban is eltér a normától, hogy sokan heti vagy akár napi rendszerességgel kapják azt kézhez. Továbbá, az elbocsátás veszélye – bár más narratívákban is megjelenik – akár mint megélt vagy mint lehetséges esemény, nagy mértékben hozzájárul a munka bizonytalanságához. Ez a narratíva az előzőek számtalan elemét nélkülözi. A beszélők tipikusan nem említenek tartalmi részleteket a munkával kapcsolatban. Míg az első, hagyományos és középosztályi aspirációkat támogató szerepdefiníciónak szerves része – szinte mindegyik interjújában megfogalmazódik – a hatékony munkás képzet: „akinek gyereke van, az sokkal hatékonyabban dolgozik, mert siet. Tehát nem ér rá bent kávézgatni, elmegyek cigizgetni, akkor elmegyek 1 órára ebédelni... Soha nem mentem el 1 órára, sietek azért, hogy el tudjak indulni időben, a gyerekek miatt.” Sem így, sem másmilyen módon nem konstruálódik meg a dolgozó én képe. Továbbá a munkavállalás esetlegességének élménye, amelyet a következő interjúidézet is jól szemléltet, hozzájárul ahhoz, hogy a jövőképből egyáltalán ne jelenjék meg a részidős munka híd-jellege: bár szeretnék, ezek a munkavállalók nem tapasztalták azt, hogy számukra az atipikus foglalkoztatás összekötő szerepet töltene be a munkanélküliség vagy inaktivitás és a teljes munkaidős állás között.

„Az elején 6 órában dolgoztam. Egy idő után 2 helyen dolgoztam, az már összesen 8 óra volt, s volt 3 év, amikor az X cégnél fél normám volt és egy másik cégnél vállaltam egész normát. Ez tartott 2 évig. De ott is megszűnt a válság hatására, le kellett csökkenteniük. Felajánlottak egy 3 órás, de azt mondtam, azt nem érdemes. Az X cégnél 4 óra, egy másik cégnél 3 óra, az csak komplikálja a dolgot, inkább visszamentem az X céghez. Na akkor is adtak ott 8 órát. Az viszont csak 2 évet tartott, mert elveszítette a cég az egyik ügyfelét.” (52 éves, érettségizett nő, Kolozsvár)

Végül, nem is meglepő, hogy a munka egyéb – korábbról már megismert – konnotációkat sem hordoz: nem az önmegvalósítás terepe, mint ahogy a magánéletben sem hárul rá erőviszony-átrendező (ún. *empowerment*-) szerep. Ez ismét egybevág Webber és Williams eredményeivel: azokban az esetekben, amikor a részmunka a teljes idejű munkát váltja fel vagy helyettesíti, nem válik a családi tradicionális munkamegosztás újratárgyalásának eszközévé. Nem csak hogy nem alkalmas rá, de az interjúk tanúsága szerint maguk a nők sem igényelték ezt.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány arra vállalkozott, hogy „alulról”, vagyis az érintettek individuális perspektívájából törekedjék a részidőben dolgozó nők társadalmi tapasztalatainak megértésére. A kérdésfelvetést egyrészt annak aktualitása – mind a magyar, mind pedig a romániai közvélemény téma iránti érdeklődése – adta, de hozzájárult az is, hogy a dolgozó női identitás sajátos, határon billegő eseteként éppen formálódóban van. Amennyiben az feltételezhető, hogy a rugalmas foglalkoztatás egyre nagyobb teret fog nyerni a rendszerváltó társadalmakban is, a normatívnál – akár átmenetileg, akár tartósan – kevesebbet dolgozó nők olyan narratívákat dolgoznak ki – és válik a társadalommal egyfajta alkufolyamat tárgyává –, amelyekben egyrészt „elmesélhetik” e sajátos munkavállalói státusukat, másrészt pedig önmaguk pozicionálása végett újragondolhatják a korábban egyszerűen elképzelt dolgozó–nem dolgozó dichotómiát.

Összefoglalásul elmondható, hogy bár korábbi vizsgálatok, különösen a mennyiségi, kialakítottak ugyan egy részidős tipológiát a dolgozó más státusa, valamint az atipikus munkának tulajdonított funkció szerint, látható, hogy a narratívák nem feltétlenül ezt a logikát követik. Az közvetlenül befolyásolja a szerepdefiníciókat, hogy milyen mértékben határozza meg a kényszer ezt a munkavállalást, ugyanakkor maga a kényszer is sokrétű. Csak a példa kedvéért, míg korábbi kutatások a bölcsődék, óvodák hiányát a nők inaktivitását erősítő kényszertényezőként tartják számon, ez sok interjúban háttérbe szorul, és beépül abba a hagyományos interiorizált nemi szerepbe, amit sok interjúalanyom normatívnak tekintett önmagára nézve.

A narratívák kidolgozottsága alapján olybá tűnik, hogy a legbiztosabb és legegitebb értelmezési módja a részidőben dolgozó nők esetében a hagyományos nemi szerepek hangsúlyozása. Ez még akkor is így van, ha az interjúkból kiderül, hogy a munka sokféle más jelentést is hordoz: társas kapcsolatokat jelent vagy szakmai távlatokat nyit. Mint minden olyan kategória, amely „a határon van”, és korábbi, magától értetődő dichotómiákat kérdőjelez meg, problematikus – még ha nem is válik e nők esetében az identitás központi elemévé. Ezt a problematikus jelleget viszont – melyet egyebek mellett jól szemléltet az a már korábban idézett megfogalmazás, amely szerint a férj akár „kisebb terhelhetőségként” is gondolhat a napi 6 órás állásra –, a legtöbb nő a hagyományos nemi szerepek megerősítésével oldja fel. Ez természetesen nem zár le minden dilemmát és nehézséget. Meg kell küzdeni mind a munkahelyen, mind pedig a magánéletben a részidős munka kollégák és főnökök általi elfogadtatásával, a munkahelyi hátrányokkal, de számolni kell a kieső jövedelemmel is. Biztos pontként nagyon sok interjúalany a holland modellhez fordul mint ami biztos fogódzót nyújt az azonosulási lehetőségek terén: a részidőben dolgozó holland nőkről alkotott képzetek megnyugtató megoldást jelentenek a nők számára megkerülhetetlen munka és magánélet-összeegyeztetés dilemmára.

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. Blaskó Zsuzsa (2005). Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988–1994–2002. *Demográfia* 2–3. 159–186.

2. Collins, Randall (2003). A státusz kultúrák termelése és a nők. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris-Láthatatlan Kollégium, Budapest, 160–173.
3. Delsen, Lei (1998). When do men work part-time? In: O'Reilly, Jacqueline – Fagan, Colette (eds.): *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. Routledge, London & New York, 57–76.
4. Doudeijns, Marco (1998). Are benefits a disincentive to work part-time? In: O'Reilly, Jacqueline – Fagan, Colette (eds.): *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. Routledge, London & New York, 116–136.
5. Drew, Eileen (1992). The part-time option? Women and part-time work in the European Community. *Women's Studies International Forum*. Vol.15, 607–614.
6. Eurofound Report on Part-Time Work in Europe (2007). (szerzők: Corral, A. Isusi, I.)
7. EUROSTAT – Anonimizált Labour Force Survey adatok (1984–2013).
8. Fodor, Éva – Glass, Christy – Kawachi, Janette – Popescu, Livia (2002). Family policies and gender in Hungary, Poland, and Romania. *Communist and Post-Communist Studies* 35. 475–490.
9. Geambaşu Réka (2009). Nemek közötti egyenlőtlenségek Erdélyben és Magyarországon a 21–44 év közötti népesség körében. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón* KSH NKI Műhelytanulmányok, Budapest, 241–272.
10. Geambaşu Réka (2013). *Part-Time Work Among Women in Romania and Hungary*. PhD-thesis, Babeş-Bolyai University, Cluj/Kolozsvár
11. Ginn, Jay – Arber, Sara (1998). How does part-time work lead to low pension income? In: O'Reilly, Jacqueline – Fagan, Colette (eds.): *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. Routledge, London & New York, 156–173.
12. Glass, Christy – Fodor Éva (2011). Public Maternalism Goes to Market. Recruitment, Hiring, and Promotion in Postsocialist Hungary. *Gender & Society* February 2011 vol. 25 no. 1 5–26.
13. González, María José – Jurado, Teresa – Naldini, Manuela (eds.) (2000). *Gender Inequalities in Southern Europe. Women, Work and Welfare in the 1990s*. Frank Cass Publishers
14. Hárs Ágnes (2012). *Atipikus foglalkoztatási formák Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest
15. Harvey, David (1990). *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Cambridge & Oxford
16. Institutul Național de Statistică TEMPO Online (<https://statistici.insse.ro/shop/>)
17. Jenkins, Sarah (2004). Restructuring Flexibility: Case Studies of Part-Time Female Workers in Six Workplaces. *Gender, Work and Organization*. Vol. 11. No. 3 May 2004, 306–333.
18. King, Lawrence P. – Szelényi, Iván (2005). Post-Communist Economic Systems. In: Smelser, Neil J. – Swedberg, Richard (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Second Edition. Princeton University Press, 205–229.

19. Laky Teréz (2005). *Az atipikus foglalkozásokról*. Kézirat (elérhetősége: <http://people.mokk.bme.hu/~kornai/laky/Cikk/atipikus.pdf>, letöltve 2014. szeptember 1-jén)
20. Marinova, Svetla Trifonova – Marinov, Marin Alexandrov (2003). Introduction. In: Marinova, Svetla Trifonova – Marinov, Marin Alexandrov (eds.): *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*. Ashgate, UK, 1–10.
21. Meardi, Guglielmo – Marginson, Paul – Fichter, Michael – Frybes, Michael – Stanojević, Miroslav – Tóth András (2009). Varieties of Multinationals: Adapting Employment Practices in Central Eastern Europe. *Industrial Relations*. Vol. 48. No. 3, 489–511.
22. Nölke, Andreas – Vliegthart, Arjan (2009). Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, Volume 61, No. 4, 670–702.
23. Oborni Katalin (2009). *Imaginary Advantage – Invisible Exploitation. Part-Time Work Positions at a Corporate Company in Hungary*. CEU, MA Thesis, Budapest
24. Petrovici, Alina (2010). *Transforming Neoliberal Corporate Environments. Human Resources Perspectives in Postsocialist Cluj*. PhD-dolgozat, Kolozsvár, kézirat
25. Pfau-Effinger, Birgit (1998). Culture or structure as explanations for differences in part-time work in Germany, Finland and the Netherlands. In: O'Reilly, Jacqueline – Fagan, Colette (eds.): *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. Routledge, London & New York, 177–198.
26. Roman, Denise (2001). Gendering Eastern Europe: Pre-Feminism, Prejudice, And East-West Dialogues in Post-Communist Romania. *Women's Studies International Forum*. Vol. 24. No. 1, 53–66.
27. Roos, Patricia A. – Gatta, Mary L. (1999). The Gender Gap in Earnings. Trends, Explanations, and Prospects. In: Powell, Gary N. (ed.): *Handbook of Gender and Work*. SAGE Publications, Thousand Oaks, CA, 95–118.
28. Rubery, Jill (1998). Part-time work: a threat to labour standards? In: O'Reilly, Jacqueline – Fagan, Colette (eds.): *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. Routledge, London & New York, 137–155.
29. Smith, Mark – Fagan, Colette – Rubery, Jill (1998). Where and why is part-time work growing in Europe? In: O'Reilly, Jacqueline – Fagan, Colette (eds.): *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. Routledge, London & New York, 35–56.
30. Standing, Guy (1999). Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited. *World Development*. Vol. 27, No. 3, 583–602.
31. Szalma Ivett (2010). Attitűdök a házasságról és a gyermekvállalásról. *Demográfia* 2010. LIII. Évf. 1. 38–67.
32. Stier, Haya – Lewin-Epstein, Noah (2000). Women's Part-Time Employment and Gender Inequality in the Family. *Journal of Family Issues* Vol. 21. No. 3. April 2000, 390–410.
33. Tilly, Chris (1992). Dualism in part-time employment. *Industrial Relations*. Vol. 31 No. 2. 330–347.
34. Visser, Jelle (2002). The first part-time economy in the world: a model to be followed? *Journal of European Social Policy*. Vol. 12 (1). 23–42.

35. Walwei, Ulrich (1998). Are part-time jobs better than no jobs? In: O'Reilly, Jacqueline – Fagan, Colette (eds.): *Part-Time Prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. Routledge, London & New York, 96–115.
36. Warren, Tracey – Walters, Pat (1998). Appraising a Dichotomy: A Review of 'Part-Time/ Full-Time' in the Study of Women's Employment in Britain. *Gender, Work and Organizational*. Vol. 5 No. 2. Apr. 1998, 102–118.
37. Webber, Gretchen – Williams, Christine (2008). Part-time work and the gender division of labor. *Qualitative Sociology*. 31. 15–36.

Biró Emese

Az alárendelt helyzettől az önmegvalósításig? Oscar-díjas filmek női karaktereinek elemzése a magánszféra és a nyilvános szféra viszonylatában¹

Tanulmányomban a Legjobb film Oscar-díja kategóriában 1970–2013 között nyertes filmek női főszereplőinek és jelentős női mellékszereplőinek tevékenységét, célkitűzéseit és célmegvalósítását, illetve hatalmi helyzetét elemzem a magánélet és a nyilvános élet területein. Vizsgálom, hogyan érzékelik a női karakterek a magánéletet és a nyilvános életet elválasztó határt, mennyire élik meg ennek átlépését nehézségként vagy problémamentesként, egyirányú lehetőségként vagy rugalmasan átjárhatóként. További kutatási kérdésem az, hogy miként valósítják meg céljaik és tevékenységük összehangolását a két szférában. Megvizsgálom, hogy kik vannak előnyösebb pozícióban a filmekben, a kitűzött célok elérését és a hatalmi helyzetet tekintve: a csak a magánéletben, a csak a nyilvános életben vagy a mindkét területen aktív nők. A kiválasztott női szereplők jellemzését, filmbeli élettörténetét, tevékenységét, célkitűzéseit és célmegvalósítását, más jelentős női és férfi szereplőkkel való viszonyát és hatalmi helyzetét egy kidolgozott szempontrendszeren alapuló tartalomelemzés módszerével vizsgálom, felhasználva a filmnarratíva-elemzés módszerét is.

Kulcsszavak: film, gender, reprezentáció, magánélet, nyilvános élet.

Tanulmányomban az 1970–2013 között a Legjobb film Oscar-díjával kitüntetett alkotások² közül azokat elemzem, amelyekben női főszereplőt vagy jelentős női mellékszereplőt találtam az első négy legfontosabb szereplő között³. Az ebben az időintervallumban készült díjazott filmek között ugyanis számos olyan van, amelyben szinte kizárólag férfiak szerepelnek, mint például a háborús témájú filmekben. A Legjobb film Oscar-díjával jutalmazott alkotások nemcsak Amerikában, hanem nemzetközi szinten is nagy nézettségű filmek, így széleskörű társadalmi hatást feltételezhetünk róluk. A filmek elemzése a filmek jelentéseit és a jelentések létrehozásának folyamatát vizsgáló, értelmező tevékenység; egyben társadalmi gyakorlat is (Hall 1997), amelyben felhasználjuk többek közt a társadalmi nemekről és a köztük levő viszonyokról való tudásunkat is.

- 1 Tanulmányom alapjának *A nők megjelenítése a Legjobb film Oscar-díját 1970–2005 között elnyert filmekben* (Biró 2008) című PhD dolgozatom bizonyos részei tekinthetők, amelyeket továbbfejlesztettem és új elemzésekkel egészítettem ki.
- 2 A Legjobb film Oscar-díját elnyert alkotások listája megtalálható: http://www.imdb.com/search/title?count=100&groups=oscar_best_picture_winners&sort=year,desc&ref_=nv_ch_osc_3 (Letöltve 2014. március 7-én).
- 3 A női főszereplőket és jelentős női mellékszereplőket (2005-ig) tartalmazó táblázat megtalálható PhD dolgozatom 2. Függelékében (Biró 2008: 121–122). Azt ezt követően készült díjazott filmek közül a *Gettómilliomos* (2008), az *Ütközések* (2004), *A némafilmes* (2011) és a *12 év rabszolgaság* (2013) jelentős női szereplőit elemeztem.

Írásomban először a kutatási kérdéseket és az elemzés módszerét mutatom be, majd a kutatás elméleti háttérét ismertetem. Ezt követően a női karakterek elemzését helyezem a középpontba, a kizárólag a magánéletben ábrázolt női karakterek elemzésétől haladva a nyilvános szférában is tevékeny, vagy kizárólag ez utóbbiban tevékeny női karakterek felé, majd a magán-szféra és nyilvános szféra metszéspontjában elhelyezhető témaként tárgyalom a nők elleni erőszaknak az elemzett filmekben megjelenített eseteit, amelyek jelentősen befolyásolják a filmbe-
li nők céljait és lehetőségeit.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS ELEMZÉSI MÓDSZER

Az átfogó kutatási kérdésem az volt, hogy van-e változás az elemzett filmek nőábrázolásában a magánélet és a nyilvános élet viszonylatában, a régebbi filmekről az újabbak felé haladva. A szakirodalom alapján azt a fő változást feltételeztem, hogy a nőket a régebbi filmekben főként a magánszférában, míg az újabb filmekben a nyilvános életben (is) ábrázolják, illetve a sematikusabb nőábrázolástól az árnyaltabb bemutatás felé mozdulnak el e két területen. Feltételeztem, hogy az újabb filmekben a nők egyre inkább beléptek a nyilvános életbe, célokat tűztek ki és valósítottak meg ez utóbbi területen is. A magánszféra és a nyilvános szféra megkülönböztetést úgy alkalmaztam, hogy a családi életet és a párkapcsolatokat, valamint a baráti kapcsolatokat a magánszférához soroltam, a munkát, a pénzkereső tevékenységet, a hivatásos sportot, a művészi tevékenységet és a politikában való részvételt a nyilvános szférához. Az elemzés során azonban bebizonyosodott, hogy a kiválasztott filmek női szereplői között már egészen korán, az 1970-es évek közepe után készült filmekben látunk mind a nyilvánosságban, mind pedig a magánéletben aktív, célmegvalósító nőket, ráadásul kidolgozott, árnyaltan bemutatott karakterekként. Megnéztem, hogy van-e jelentősége a magánélet/nyilvános élet dichotómia használatának a női szereplők elemzésében, valóban szembeállítható-e a két terület a női szereplők életében, tevékenységében. Miután a dichotómia alkalmazása a filmelemzések alapján igazolást nyert, megvizsgáltam, hogy szándékukban áll-e és sikerül-e a női karaktereknek átlépniük a magánszférából a nyilvános szférába, illetve rugalmasan oda-vissza tudnak-e mozogni a két terület között. Feltételeztem, hogy a magánélet és nyilvános élet közti határ átjárhatóságának megteremtéséért folyó küzdelem több esetben megjelenik az Oscar-díjas filmekben, a női karakterek élettörténetében. Azokban az esetekben, amikor megvalósul a magánszférából a nyilvános szférába való átlépés, illetve amikor ez nem jár együtt a magánélet feladásával, a következő feladat a nők számára a két terület összehangolt működtetése, amelynek sikerességét szintén vizsgáltam a filmekben. A nők filmbeli ábrázolásában bekövetkező változásokat a fentebb említett tényezők segítségével igyekeztem feltérképezni.

A kutatási kérdések közé tartozott az is, hogy milyen hatalmi viszonyok befolyásolják a nők tevékenységét mind a magánszférában, mind pedig a nyilvános szférában. Vizsgáltam, hogy milyen hatalmi pozícióba kerülnek ezeken a területeken: alárendelt, néhol kiszolgáltatott, vagy kedvező, önérvényesítést segítő hatalmi helyzet jellemző-e rájuk, és van-e különbség ebben aszerint, hogy csak egy-egy szférában, vagy mindkettőben érvényesülni akarnak és tudnak. Érdekeltek, hogy kik vannak előnyösebb helyzetben a célok elérésének és az ezt befolyásoló hatalmi viszonyoknak a szempontjából: a kizárólag a magánéletben, a kizárólag a nyilvános életben vagy a

mindkettőben aktív női karakterek. Feltételeztem, hogy a kizárólag a magánéletben aktív nők helyzete kevésbé előnyös, mint a nyilvános életben (is) tevékeny női szereplőké. Relacionális elemzést végeztem, vagyis a nők tevékenységét, céljait, a célok megvalósítását befolyásoló nő-férfi és nő-nő viszonyok jelentőségét is vizsgáltam mind a magánéletben, mind pedig a nyilvános életben. Feltételezésem szerint a filmbeli női szereplők célkitűzéseinek megvalósítása nagymértékben függ a hatalmi helyzetüktől és a többi szereplővel való hatalmi viszonyuktól, ezért kiemelten elemeztem a nő-férfi és nők közti viszony hatalmi jellegét.

Írásomban kitérek az általam elemzett filmekben előforduló nők elleni fizikai és nemi erőszak, illetve szexuális zaklatás eseteinek elemzésére, ezeket a magánszféra és a nyilvános sféra metszéspontjában elhelyezkedő cselekvésekként értelmeztem. Feltételeztem, hogy a nők elleni erőszak szorosan összefügg a nő-férfi és a nő-nő hatalmi viszonyal, és negatív módon jelentősen befolyásolja a nőket (és a velük kapcsolatban álló férfiak) életét, lehetőségeit mind a magánszférában, mind pedig a nyilvános sférában. Feltételeztem, hogy a filmekben a nők elleni erőszak a nem, faj, társadalmi helyzet kölcsönhatásának elemzésével írható le. Előzetesen úgy véltem, hogy ha ezek a témák a korábbi filmekben is megjelentek, másként ábrázolták és értelmezték őket, illetve más feldolgozási módokat mutattak be, mint az újabb filmekben.

A díjazott filmek egy része Amerikán kívüli államokban játszódik. Ezekről feltételeztem, hogy Amerikában is releváns, illetve országhatároktól független, általános társadalmi problémákat tárgyalnak az amerikai kontextustól eltérő, külföldi környezetben. Néhány filmről feltételeztem, hogy azt kívánja vizsgálni, hogyan jelenik/jelent meg egy Amerikában is fontosnak tartott társadalmi probléma más országokban, más társadalmi és történelmi helyzetben. A filmek egy részének helyszínéről viszont úgy véltem, hogy sok esetben inkább díszletként szolgál az adott társadalmi problémák, társadalmi témák (pl. nők elleni erőszak, női önmegvalósítás) feldolgozásához. Vizsgáltam, hogy melyek ezek a problémák, és ezeknek a filmeknek a jelentős női szereplőit többnyire a többi film női szereplőivel együtt elemeztem. Az Amerikában és az ehhez képest külföldi környezetben játszódó filmek sajátosságainak összehasonlítását azonban nem tárgyalom a jelen tanulmányban.

A tanulmányomban és az alapjául szolgáló PhD-dolgozatomban egy kvalitatív elemzési szempontrendszert, elemzési sémát alkalmaztam, amely a disszertációm függelékében olvasható (Biró 2008: 128–130). Az elemzési séma szempontjai közül a következőket használtam fel a tanulmányomban: a film magyar címe; gyártás éve; film magyar tartalma; narrátor esetleges jelenléte és megnevezése; szereplő neve; színész neve; kora; családi állapota; gyerekeinek száma; foglalkozása; fő tevékenysége; aktivitása a magánéletben; életcélok a magánéletben, megvalósítási lehetőségük; aktivitás a nyilvános életben; életcélok a nyilvános életben, megvalósítási lehetőségük; társadalmi státusz; faji vagy etnikai hovatartozás; szereplők közötti hatalmi viszony; szereplők közötti egyéb viszony; fizikai adottságok; karakterjegyek; jellemfejlődés. Ezt a következő elemzési szempontokkal egészítettem ki: a nők elleni fizikai erőszak ábrázolása és a nők elleni nemi erőszak és szexuális zaklatás ábrázolása. Az elemzési sémát minden elemzett film esetében kitöltöttem a női főszereplőkre, jelentős mellékszereplőkre, és a velük szoros kapcsolatban álló női és férfi szereplőkre vonatkozó adatokkal, információkkal, a filmek többszöri megnézése alapján. Az elemzési séma kitöltésében a filmnarratíva elemzése fontos szerepet játszott.

AZ ELEMZÉS ELMÉLETI HÁTTERE

A filmes megjelenítés és a társadalmi valóság viszonya folyamatos vita tárgyát képezi a szakirodalomban. A tükröződési elméletek, köztük a korai feminista filmszociológiai elméletek (Haskell 1975, Smith 1972) a filmek társadalmi jelentőségét hangsúlyozzák. Szerintük a népszerű filmek tükrözik a nőkről és férfiakról alkotott társadalmi attitűdöket. Az 1970-es évek előtt készült amerikai filmekkel kapcsolatban kimutatták, hogy gyakoriak a leegyszerűsített, sztereotip módon ábrázolt női szereplők (Smith 1972, Rosen 1973). A feminista beállítottságú filmelemzők fontosnak tartották, hogy felhívják erre a figyelmet, mivel azt is feltételezték, hogy a nagy nézettségű filmek visszahatnak a társadalomra: befolyásolják a társadalmi nemekről alkotott képet, hozzájárulnak a nemi sztereotípiák újratermeléséhez. Ezzel szemben a reprezentációs elméletek, például a feminista pszichoanalitikus elméletek (pl. Mulvey 1975) szerint a filmek a nők és nőiség sajátos jelentéseit hozzák létre, építik fel a filmkészítés technikáinak segítségével, a filmkészítők és a nézők tudattalan vagy tudatos szükségleteinek, vágyainak kielégítése érdekében. Saját elméleti álláspontom a reprezentációs és a tükröződési elméletek kombinációját tartja megfelelőnek. Az általam elemzésre kiválasztott mainstream amerikai filmek a legtöbb esetben a társadalmi valóságból inspirálódnak a filmben szereplő női karakterek felépítéséhez, és létező társadalmi problémák közül válogatnak (pl. női bokszolók érvényesülési nehézségei, az elmeegógyintézet visszásságai, párkapcsolati problémák, sorozatgyilkossal való leszámolás). Ezeket azonban sokszor szubjektíven és a filmkészítés éppen aktuális konvenciói szerint jelenítik meg.

A fentiekből kiindulva a filmek elemzésének elméleti megalapozásához a kritikai kultúrakutatók filmekkel kapcsolatos munkáit is felhasználtam. Utóbbiak, bár inkább a reprezentációs elméletekhez sorolhatók, legtöbbször figyelmet fordítanak a filmes reprezentációk és a társadalmi valóság lehetséges összefüggéseire, integrálva a korábbi tükröződési elméletek tanulságait is. A kritikai kultúrakutatók egyetértenek abban, hogy a filmek ellentétpárookra, bináris oppozíciókra épülnek (Geraghty 1991, Gledhill 1997, Turner 1999). A filmbeli oppozíciók vizsgálata a filmnarratíva-elemzésben is fontos szerepet játszik (King 2002). A férfi-nő és a nyilvános-privát szféra ellentétpárok kiemelt jelentőségűek az általam elemzett filmekben, illetve bizonyos filmekben a fehér-nem fehér (faji jellegű) ellentétpár is fontos szerepet játszik. Az elemzők szerint a filmek cselekménye törekszik a fenti ellentétpárok kibékítésére, összeegyeztetésére.

A társadalmi nemek kutatói általában egyetértenek abban, hogy a nőmozgalmakat megelőzően a társadalmi elvárások a nők helyét főként a magánszférában határozták meg, fő tevékenységüknek a család és a háztartás működtetését jelölték ki. A magán és a nyilvános szféra *átjárhatósága* (Schleicher 2012) leginkább a férfiak számára volt lehetséges. Ennek az átjárhatóságnak a megteremtése a nők számára is az angolszász világban az aktivista feminista mozgalmak egyik fő céljává vált. Schleicher Nóra (Schleicher 2012) felhívja a figyelmünket arra, hogy a magánszféra és a nyilvános szféra értelmezése és értékelése eltérő volt a szocialista kelet-európai országokban, ahol az átjárhatóságot nem a feminista és civil mozgalmak vívták ki, hanem az államhatalom utasítására felülről hozták létre. Emiatt lehetségesnek tartom, hogy a kelet-európai filmek nőkkel kapcsolatos problematikája a magánélet és nyilvános élet viszonyával kapcsolatban más kérdésekre összpontosít, mint a mainstream amerikai filmeké, ezt azonban nem vizsgálom a tanulmányomban.

A feminista mozgalmak történetét az időrendi szempont szerint három fő szakaszra, „hullámra” osztják fel (Nicholson 1997). A feminizmus első hulláma a 19. századtól a 20. század első harmadáig tartott, főleg Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. Fő célja volt azokat a jogokat kivívni a nőknek, amelyekkel addig csak a férfiak rendelkeztek, például a szavazati jog, a felsőoktatáshoz való jog. Miután elérték célkitűzéseiket, egy rövid megtorpanás következett a mozgalomban. A feminizmus második hulláma Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban az 1960-as évektől az 1980–1990-es évekig tartott, és a nőket a formális jogok megléte mellett továbbra is a ténylegesen fennálló egyenlőtlenségek, diszkrimináció és elnyomás megszüntetéséért küzdött (lásd még Biró 2008: 43–44). A feminizmus harmadik hulláma az 1990-es évektől számítódik. Az első és a második hullámmal szemben már nem tekintette egységesnek a női célokat és érdekeket, hanem rámutatott a társadalmi osztály, etnikum, faj, szexuális irányultság alapján kialakuló és ezek kölcsönhatásainak következtében megjelenő különbségekre és eltérő női érdekekre. A feminizmus egyes hullámaihoz sorolt aktivisták nem voltak egységesek, hanem olyan eltérő elméleti megalapozottságú irányzatokhoz sorolták magukat, mint a liberális, radikális, marxista feminizmus (a második hullám idején), valamint a pszichoanalitikus, fekete, posztmodern, poszt-strukturalista és dekonstrukcionista feminizmus (a harmadik hullámban) (Bradley 1996, Tong 1992).

Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban a feminizmus első és második hullámának fő törekvései közé tartozott, hogy a nők számára is tényleges lehetőséget és esélyeket teremtsen a nyilvános életben való részvételre és érvényesülésre. A második hullámhoz sorolható radikális feministák ennél továbbmenve feltételezték, hogy a magánélet-nyilvános élet felosztás egy olyan patriarchális társadalmi konstrukció, amely a nőket a magánszférába szorította, a férfiak számára pedig a nyilvános életet jelölte ki tevékenységük fő területeként. A radikális feminizmus képviselői többek között azért küzdöttek, hogy a nőket súlyosan érintő olyan problémákat, amelyeket addig a magánszférához tartozónak tekintett a társadalom, mint a nők elleni fizikai és nemi erőszak, beemeljék a nyilvánosságba, és politikai jelentőséget tulajdonítsanak ezeknek.

Anthony Giddens-től tudjuk, hogy a *hatalom*, amely „minden emberi kapcsolatrendszerrel áthat”, az „egyének vagy egy csoport tagjainak az a képessége, hogy bizonyos célokat elérjenek, vagy érdekeiket érvényesítsék” (Giddens 2002: 687), akár mások akarata ellenében és erőszak alkalmazásával is. A hatalmi viszonyok vizsgálatának előtérbe helyezését Connell hegemon maszkulinitás elmélete (Carrigan et alii 1985, Connell 1995, Connell–Messerschmidt 2005) is alátámasztotta. Ez az elmélet „a látható elnyomás és nyílt erőszak folyamataival szemben arra koncentrál, ahogyan a maszkulinitás bizonyos elnyomó formája nagyfokú társadalmi elfogadottságra tesz szert, például saját naturalizációja által nehezen megkérdőjelezhető ideálként tartja fenn magát” (Kis 2012). Connell úgy véli, hogy a hegemon maszkulinitást „példafigurák (filmszínészek, sőt, filmbeli karakterek fantázia-alakjai) is megtestesíthetik” (Connell 1995: 77, idézi Hadas 2010: 35). Connell elmélete a férfiak és nők közötti viszonyokat elsősorban hatalmi viszonyként értelmezi. Az elemzésekben a fenti hatalom-felfogásokra támaszkodom.

Az elemzésben alkalmazom az önmegvalósítás fogalmát. A Maslow által a szükséglet-hierarchia csúcsára helyezett önmegvalósítás „az egyén lehetőségeinek, képességeinek és tehetségeinek folyamatos megvalósulásaként, a küldetés (vagy elhivatottság, sors, végzet vagy hivatás) végrehajtásaként, az ember saját belső természetének teljesebb tudásaként és elfogadásaként, az egy-

ség, az integráció és a szinergia felé tartó lankadatlan törekvésként definiálható” (Maslow 2003: 91, idézi: Pauwlik 2008: 12). A maslow-i elméletben az önmegvalósítás szükséglete az általa megalkotott szükséglet-hierarchia csúcsán helyezkedik el, a társas szükségleteket pedig két szinttel alább pozicionálja. A maslow-i modellhez hasonló elméletet hozott létre Allart (Allart 1993), ő viszont az önmegvalósítást a társas kapcsolatokhoz képest egy nem-hierarchikus modellben helyezte el (Hári 2007). Az önmegvalósítást a humanisztikus pszichológia általánosabban egy olyan késztetésként határozza meg, amely az egyén „minden potenciális képességének kiteljesítésére irányul” (Atkinson et alii 2001: 393). Az önmegvalósítás általam használt fogalma leginkább ez utóbbi értelmezésből indult ki, de átgondoltam és új elemekkel egészítem ki. Az önmegvalósítás alatt azt a késztetést és az ehhez kapcsolódó tevékenységet értem, amely a potenciális képességek kiteljesítését a képességeknek megfelelő célok kitűzése és megvalósítása által éri el.

A MAGÁNÉLET KIZÁRÓLAGOSSÁGÁBAN ÁBRÁZOLT NŐK

Simone de Beauvoir óta tudjuk, hogy azok a nők, akik kizárólag a magánéletben léteznek, és nincs önálló kereső tevékenységük, nagyobb eséllyel kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe. Beauvoir azt írja a nőről, hogy „egyedül a munka segítségével tudja nagy részben áthidalni azt a távolságot, amely őt a férfitől elválasztja, egyedül a munka biztosítja számára a konkrét függetlenséget” (Beauvoir 1969: 511). Ebből az állításból kiindulva megvizsgáltam, hogy mennyire jellemző a kiszolgáltatottság és az alárendelt hatalmi helyzet azokra a női karakterekre, akiket csak a magánéletben ábrázolnak. Az is érdekelt, hogy miben, milyen helyzetekben nyilvánul meg a kiszolgáltatottságuk, illetve mennyire köthető ez társadalmi helyzetükhöz, anyagi függőségükhöz és egyéb tényezőkhöz.

Az elemzett filmek között időrendben folyamatosan találunk olyanokat, amelyek csak a magánéletben mutatják a nőket. Az eltartott feleségek sorába tartozik például Kay Corleone a *Keresztapa 2.* c. filmben (1974), jelentős mellékszereplőként. A *Keresztapa* c. filmben (1972) kisebb szerepet játszott, Michael Corleone barátnőjeként. Ez utóbbi filmben a női szereplők, Kate-en kívül, a hagyományos olasz nagycsalád női tagjaiként kizárólag az otthon világában, a férjeikkel, gyerekeikkel és nőrokonaikkal való interakcióban jelennek meg. Olyan hagyományos tevékenységek közben látjuk őket, mint a főzés, tálalás, gyerekekről való gondoskodás, tánc az esküvőkön. Kay-t és Michaelt a film első felében kívülállóként jeleníti meg a film. Michael nem vesz részt a családja maffiózó tevékenységében, háborús hős és civil. Egy idő után azonban egyre inkább bevonódik, végül ő veszi át apja szerepét. Előbb egy hagyományos szicíliai családból származó lánnyal, majd ennek halála után Kay-jel családot alapít. A nő fokozatosan szembesül a ténnyel, hogy férje veszi át a maffiavezér, a *keresztapa* szerepét, amelyben konkrét utasításokat ad gyilkosságokra is. A *Keresztapa 2.*-ben (1974) Kay célja, hogy hatást gyakoroljon férjére és elérje, hogy férje felfüggeszse törvénytelen cselekedeteit. A férfi életmódja és a maffiában játszott irányító szerepe az asszony és közös gyerekeik életét is veszélyeztetik, ráadásul még az asszony mozgásterét is korlátozzák. Amikor Kay belátja, hogy képtelen pozitív irányba befolyásolni férjét, az egyetlen lehetőséget választja, a válást. Tudja, és ki is mondja, hogy férje csak akkor engedi el, ha valami számára megbocsáthatatlant tesz, ez pedig a férje

tudta nélkül megtett abortusz. Válásában, amikor ráadásul a gyerekek nevelésének jogát is férje szerzi meg, megmutatkozik veresége és tehetetlensége. Kay-t a *Keresztapa* c. filmben (1972) egyetlen alkalommal látjuk munka közben. Egy csoport kisiskolás korú gyermeket gyűjt össze a játszótérről és indul el velük az utcán. Michael éppen akkor tér vissza hozzá, előző felesége halála után egy évvel, hogy feleségül vegye. A férfi hangsúlyozza, hogy saját gyerekeket és közös életet szeretne: „Ami fontos, hogy ott legyünk egymás számára, hogy gyerekeink legyenek, a mi gyerekeink”. Ez a sikeresnek bizonyuló érvelése mintegy szimbolikusan is lezárja Kay előző életét, amikor még *mások* gyerekeivel foglalkozott munkája részeként. A házasságkötés előtti munkavállalás, legalábbis az amerikai középosztálybeli nők esetében, sokáig átmeneti lehetőségnek minősült. Ennek a szélsőséges megfogalmazása az antifeminista szerző tollából: „a normális nő csak néhány évig űz pénzkereső foglalkozást” (Martin 1916: 239). Kay Corleone a fent említett pillanatban reflektálás nélkül elfogadja a feleség, anya és háziasszony szerepet. A pénzkereső munka és a magánélet viszonya ebben a két korai *Keresztapa*-filmben nincs tematizálva, a fenti jeleneten kívül, és akkor is csak finom utalás történik a kereső munka feladására, és a nézőre van bízva, hogy megteremti-e az összefüggést. A magánélet-nyilvános élet dichotómiára csak igen rejtett utalás van Kay esetében, és ennek nem is tulajdonítanak további jelentőséget a szereplők. Az eltartott feleségek sajátos példái *Az utolsó császár* c. filmben (1987) a császár első és második felesége, Wan Jung Elizabeth és Wen Hsiu. Előbbi Kay Corleone-hoz hasonló célt tűz ki, tudatosítani próbálja férjében, hogy helytelen és törvénytelen döntéseket hoz. Akárcsak Kay, ő is sikertelen férje befolyásolásában. Drogfüggővé válik, majd beleőrül tehetetlenségébe és gyermeke megöletésébe. Wen Hsiu viszont, elveszítve a hivatalos második feleség státuszát, kém lesz és sikerül megszöknie. Az eltartott feleségeket főszerepben bemutató régebbi filmek közül az *Átlagemberek* (1980) és a *Becéző szavak* (1983) filmeket emelném ki. Mindkettőben egy-egy középosztálybeli család van a középpontban, ahol a férj a családfenntartó, a feleség pedig háztartásbeli. Mindkét feleség arra törekszik, hogy szoros kapcsolatot tartson fenn férjével, és fenntartsa a házasságot, de kudarcot vallanak. Az *Átlagemberek* c. filmben a feleség a szeretett nagyobbik fiuk halála után érzelmileg eltávolodik kisebbik fiától, és magának követeli férjét. Férje elvárása viszont az, hogy az asszonynak a lelkiileg sérülékeny fiukkal kellene érzelmileg törődnie. Az asszony ennek nem képes eleget tenni, ezért férje elhidegül tőle. Utolsó beszélgetésükben a férj szavai: „Nem tudom, ki vagy. Nem tudom, mit játszunk még itt. Mert nem tudom, szeretlek-e még. És nem tudom, mit fogok ezzel kezdeni.” A férj hozzáállásának következtében a feleség úgy érzi, kénytelen elhagyni a házat. Távozása kényszerű, boldogtalanul és kilátástalan helyzetűnek érezzük. A férfi és fia viszont az asszony távozása után egymásra talál. A *Becéző szavak* c. filmben (1983) eleinte szoros érzelmi és testi kapcsolat van a házastársak között. A pénztelenség és a férj, Flap Horton leterhelő tanári munkája, valamint hűtlensége miatt házasságuk megromlik. A férj házasságon kívüli viszonyt folytat egyik diákjával, és az elhanyagolt feleségnek, Emma Greenway Hortonnak is kialakul egy külső kapcsolata. A feleség alárendelt és kiszolgáltatott férje akarátának, aki egyedül dönt elköltözésükről az asszony korábban kifejezett akarata ellenére. Szeretői kapcsolatát sem hajlandó megszakítani, míg az asszony titokban tartott szeretői kapcsolata a költözéssel együtt megszűnik. A *Becéző szavakban*, az *Átlagemberek* c. filmmel ellentétben, a feleség tökéletesen megfelel anyai szerepének, három gyereket nevel szeretettel és lelkiismeretesen. A feleség rákbetegsége és halála után az asszony anyja vállalja fel a nevelésüket. A férfi tovább léphet, és új életet kezdhet szeretőjével. A *Becéző szavak*

filmben nyíltan szóba kerül az a kockázat, amelyet a nők akkor vállalnak, ha csak a magánéletre alapoznak. Ez ráadásul éppen az anyagi és a házastársnak való kiszolgáltatottsággal összefüggésben jelenik meg. Emma kétségbeesetten kér pénzt anyjától, mivel éppen a harmadik gyermekét várja. Anyja, aki tud lánya házassági problémáiról és ismeri Emma férje jellemét, abortuszra szeretné rábeszélni Emmát: „Folyamatosan hallok sok okos nőről, akiknek egyszerű abortuszuk van és utána nagyszerű állásokat szereznek meg. [...] Hogyan fordulhatna jobbra a sorsod, ha folyamatosan gyerekeket szülsz *annak* a férfinak? Milyen csoda menthetne meg téged?” A pénzkereső munkában való részvétel hiánya mint hiányosság később is felmerül a filmben. A kisvárosi Emma New Yorkba költözött barátnőjének emancipált barátnői felteszik a kérdést, hogy visszamegy-e dolgozni, amikor kislánya iskolás lesz. Megdöbbennek, sajnálkozva néznek rá, amikor Emma nyíltan elmondja, hogy sohasem dolgozott. Míg az *Átlagemberek* c. filmben fel sem merült a munkába állás mint téma, a három évvel később készült *Becéző szavak* c. filmben felmerül ugyan, de nincs valóban pozitív alternatívaként bemutatva. A New York-i nőkről, akik a munkában való részvételt és az újra munkába állást természetesnek találják, Emma felháborodva sorolja, hogy több abortuszuk volt és nemi szervi herpeszük, és egyikük a gyerekét bölcsődébe járatta, hogy dolgozni mehessen. Amikor anyjától pénzt kér telefonon, és anyja az abortuszt emlegeti, utóbbi nem látja és tudja, amit a néző, hogy Emma már majdnem félidős terhes. Ebben a kontextusban anyja javaslata nevetségesnek tűnik a néző számára. Ráadásul Emma anyja maga sem végzett soha pénzkereső munkát, bár valószínűleg megtehetne volna. Sőt, egyszemélyes háztartásában is állandó házvezetőnő van jelen, akárcsak akkor, amikor lánya még gyerek volt. Így javaslata Emma munkába állásáról nem tűnik túl hitelesnek. Emellett a filmben egy negatív megítélésű személyként ismerünk meg egy főiskolán tanuló nőt, férje szeretőjét, a család bomlasztóját. Emma a nő bonyolult beszédmódját karikírozza kétségbeesésében. Míg az *Átlagemberek* c. filmben (1980) a magánélet-nyilvános élet dichotómia nincs tematizálva, a *Becéző szavak* c. filmben ez megtörténik, de a magánélet és a nyilvános élet, jelen esetben a munka világának erős szembeállítására révén. A munkavállalás elfogadhatatlan a főszereplő nő, Emma számára, illetve negatívan, ironizálva mutatják be a fentebb említett jelenetekben.

Az eltartott feleségként ábrázolt nők az újabb készítésű *Ütközések* c. filmben (2004) is megjelennek. A különbség, hogy az eltartottság nem a középosztálybeli léthez, hanem a privilegizált társadalmi helyzethez kötődik. A feleség szerep kerül előtérbe, az anyaság nem téma, a gyerek hiánya sem tematizált. A filmben szereplő két felsőosztálybeli feleség célja magánéleti, azzal kapcsolatos, hogy férjüket bevonják az őket ért trauma érzelmi feldolgozásába, illetve megállítsák a férjüktől való eltávolodás folyamatát. Arra törekednek, hogy férjük komolyan vegye őket és az ő szempontjukból is érzékelye az átélt traumát. A film fő témái: fajgyűlölet, erőszak, rablás. Az afroamerikai pár, a filmrendező és a felesége, Christine rendőri visszaélés és zaklatás áldozataivá válnak. Egy partiról tartanak hazafelé terepjárójukkal, amikor igazoltatják őket. A fehér rendőr igazoltatás közben szexuálisan zaklatja a nőt, akinek a férje ezt tehetetlenül nézi. A házaspár kapcsolata ezáltal válságot szenved. A (fehér) államügyész és felesége pedig egy vacsoráról indul haza, amikor a nyílt utcán fegyverrel fenyegetik meg őket és elrabolják az autójukat. A feleség nehezen dolgozza fel az őt ért támadást, és eközben előtérbe kerülnek házastársi kapcsolatuk hiányosságai: a férj nagyon kevés időt tölt feleségével és vacsora közben is munkaiügyeit intézi telefonján. A férjet a fegyveres rablással kapcsolatban pedig leginkább az foglalkoztatja,

hogy az afroamerikai fiatalok által elkövetett rablás, ha nyilvánosságra kerül, rosszat tesz karrierjének. Mindkét házasságban a feleségek erőfeszítéseik ellenére magukra maradnak problémáikkal, gyakorlatilag kiszolgáltatottak férjük hozzáállásának, alárendeltek férjüknek, magányosak és tehetetlenek (az afroamerikai házastársnál a film végén kis pozitív változás mutatkozik).

A magánélet-nyilvános élet dichotómia az *Átlagemberek* c. filmben (1980) nem kap jelentőséget, a többi fent említett filmben pedig, ahol a nők nem vesznek részt a nyilvános életben, a férfiak munkatevékenységével, karrierjével, nyilvános szereplésével összefüggésben tematizálódik. Az asszonyok neheztelésüket fejezik ki, hogy férjeik a munka miatt kevés figyelmet és időt fordítanak rájuk (*Becéző szavak*, *Ütközések*), erkölcsileg kifogásolható és/vagy a családot veszélyeztető döntéseket hoznak és tevékenységet végeznek (*Keresztapa*, *Keresztapa 2.*, *Az utolsó császár*). Egy alkalommal az afroamerikai feleség, Christine, az *Ütközések* c. filmben (2004) végső kétségbeesésében, hogy férje segítségét és figyelmét megszerezze, mintegy „betör” a férje munkahelyére, megszakitva ennek munkáját. A jelenetből tudomást szerzünk arról, hogy a munka a filmrendező férfi számára sem teljesen pozitív tapasztalat, állását féltve nem tiltakozhat az afroamerikai szereplők sztereotip megjelenítése ellen az általa rendezett filmben.

Az elemzett filmekben háziasszonyként, eltartott feleségként és anyaként bemutatott nőkről általánosságban azt állapíthattam meg, hogy alárendelt hatalmi helyzetben vannak férjükhöz képest és gyakran válnak kiszolgáltatottá. Egyes filmekben ez a hátrányos helyzet *fokozatosan* alakul ki. Kialakulásának folyamata gyakran a házasságkötéssel indul. Kay a *Keresztapa* c. film (1972) elején még csak együtt jár Michael Corleone-nal. Ekkor kapcsolatuk még hatalmi szempontból kiegyensúlyozottnak látszik. Házasságuk után egyre kevésbé volt képes érvényesíteni céljait, sőt, egy adott pillanatban mozgásában is korlátozták férje utasításai alapján, a biztonságára hivatkozva. Válasza pedig a folyamat vége volt, menekülés a kilátástalan helyzetből. Emma Greenway Horton a *Becéző szavakban* (1984) a házasság elején szintén egyenrangúként jelenik meg, akinek az igényeit férje figyelembe veszi, majd érdekvényesítési helyzete és házastársi kapcsolata egyre romlik. A háziasszony-feleségek alárendelt hatalmi helyzete leginkább abban nyilvánul meg, hogy nem képesek befolyásolni a férjük velük is kapcsolatos döntéseit. Emma Greenway Horton nemcsak azt nem tudja elérni, hogy férje megszakítsa a szeretőjével való viszonyát, hanem férje az ő szavakban is egyértelműen kifejezett akarata ellenére dönt arról, hogy egy távoli városba költözzenek, ahol egy magasabb státuszú, bár több jövedelmet nem jelentő állást foglal el. A nő akarata csak abban érvényesül, hogy halála után gyerekeiket a nagymamánál helyezték el. Ezzel viszont a férj megszabadul a gyerekevelés terhétől, ami kedvező főiskolai tanári karrierje és szeretőjével való kapcsolata számára. Wan Jung Elizabeth-nek, a császár feleségének a helyzete intézményesen is alárendelt. Terveit *akár fizikai erőszakkal* és csecsemőgyilkossággal is megakadályozzák. Az újabb készítésű *Ütközések* c. filmben (2004) a nők alárendelt hatalmi helyzete tehetetlenségérzetükben, törekvéseik figyelmen kívül hagyásában és visszautasításukban mutatkozik meg. Az ügyész felesége hiába próbálja megszerezni férje valódi figyelmét és törődését. A férfi a felesége kéréseit, próbálkozásait nyűgnek érzi fontosabb, hivatásával kapcsolatos céljaihoz és teendőihez képest. Az afroamerikai rendező felesége pedig hiába próbálkozik a férje segítségét kérni a szexuális zaklatás feldolgozásában, teljesen sikertelen. Sőt, viselkedése oda vezet, hogy férje kiborul, és kis híján lelöveti magát a rendőrökkel. A fentiek alapján igaznak bizonyult az a feltételezésem, hogy a kizárólag magánéletben létező nők hátrá-

nyos és kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek a filmekben, kevésbé képesek elérni céljaikat, összességében tehát kedvezőtlen helyzetben vannak.

A NYILVÁNOS ÉLETBEN (IS) ÉRVÉNYESÜLŐ NŐK

Ha áttekintjük azokat a női karaktereket, akik az elemzett filmekben kizárólag a magánéletben aktívak, egyedül Emma Greenway Horton személyére jellemző az önmegvalósítás késztetése, aki többgyerekes családayaként és feleségként próbálja megvalósítani önmagát a *Becéző szavak* c. filmben (1984). A magánéletre korlátozódó többi női karakter leginkább az e téren adódó problémáival küzd, sokszor reménytelenül, átvitt értelemben a fennmaradásért vagy a túlélésért (pl. trauma feldolgozása). Ez egyébként Emmáról is elmondható a film későbbi jeleneteiben. A magánéletben aktív női szereplőknél előfordulnak a szerelmi kapcsolatok megvalósítására vonatkozó törekvések, pl. *Az angol beteg* (1996), *A Titanic* (1997), *Szerelmes Shakespeare* (1998), ezek azonban inkább az önmegvalósítás szükségletétől megkülönböztetett társas szükségletek köréhez sorolhatók.

Az előzőek alapján kíváncsiak lehetünk arra, hogy jobb hatalmi és önérvényesítési helyzetben vannak-e azok a nők, akik a magánélet mellett a nyilvános életben is tevékenyek. A nyilvános élet területéhez a munkát/pénzkereső tevékenységet, a politikában való részvételt, a hivatásos sportot, a művészi tevékenységet soroltam. A *művészi* pályát választók a filmekben színésznők, énekesnők és revüszttárok. Az ilyen típusú művészi tevékenységek gyakran a nőieség túlhangsúlyozását igénylik a nőktől (Beauvoir 1969). Ezek a pályák a nők esetében is társadalmilag elfogadott önmegvalósítási lehetőségeket jelentenek a nyilvános életben. Érdekes, hogy éppen az egyik elemzett film, a *Szerelmes Shakespeare* (1998) mutat rá arra, hogy nem volt ez mindig így, a 16. század Angliájában ugyanis csak a férfiak léphettek fel színészként, az önmegvalósításnak ez a módja is társadalmilag meghatározott volt.

A kiválasztott filmek közül a legkorábbi, amelyben egy nő művészi önmegvalósításra törekszik, az *Annie Hall* (1977). Annie, a női főhős reklámfilmekben szerepel, fényképez és énekel. Végül az utóbbi területen ér el sikereket. Megjelenésében is művészi, excentrikusan öltözködik és viselkedik. Éppen akkor teszi meg énekesi pályája első lépéseit, amikor megismerkedik Alvy Singerrel, aki maga is előadóművész, komikus. A férfi Annie első énekesi fellépése után bátorítja, támogatja a nőt, megerősíti képességeiben. Később azonban, amikor Annie egyre jobban beilleszkedik a művészvilágba, Alvy kívülállónak érzi magát. Egyéb okokat is felsorolható szakításuk után, egy zenei producerrel való kapcsolata segíti az énekesi karrierjében. Végül saját lemezt ad ki a férfi támogatásával.

A *Szerelmes Shakespeare* c. filmben (1998) a női főszereplő, Viola de Lesseps színészi vágyait valósítja meg. Ehhez férfinak öltözik, és elnyeri a darab írójának a támogatását, amely nem független a két fiatal kibontakozó szerelmi viszonyától. A kor lehetőségei egyetlen sikeres fellépést engedélyeznek a számára. A *Chicago* c. filmben (2002) mindkét női főszereplő a varieté világában akarja megvalósítani ambícióit. Velma Kelly már befutott sztár, Roxie Hart pedig a példaképének tekinti és követni próbálja, amikor mindketten gyilkosság miatt börtönbe kerülnek. A film folyamán egymás vetélytársai a sztárüggyvédért és rajta keresztül a saját felmentésükért folyó küzdelemben. A film végén viszont egymással szövetségbe lépnek fel a varietében,

jelentős sikert aratva. Az újabb díjazottak közül *A némafilm* c. alkotásban (2011) Peppy Miller a film elején statiszta, majd egyre sikeresebb színésznővé, sztárrá válik. Eközben szerelme, George Valentin képtelen alkalmazkodni a némafilmet felváltó hangosfilm világához, ezért egyre inkább kiszorul a pályáról. A férfi végül teljesen marginalizálódik és elszegényedik, alkoholba menekül. A közönség nyilvánosságának terén önmegvalósító nők csoportjába sorolnám még a *Millió dolláros bébi* c. film (2004) női főszereplőjét, Maggie Fitzgeraldot. Maggie a profi sportban akar sikeres lenni, hivatásos bokszolónőként a bajnoki címért küzd.

Az *művészet* és a *sport* területén önmegvalósításra törekvő női karaktereknek a férfiakkal való viszonyát vizsgálva leginkább azt tapasztaljuk, hogy a nők egyenrangú partneri kapcsolatra és szövetségre törekednek a mellettük álló férfiakkal. Ez a leginkább az *Annie Hall* (1977), a *Szerelmes Shakespeare* (1998) és a *Millió dolláros bébi* (2004) filmekben érvényes. *A némafilm* c. film (2011) egy olyan helyzetet mutat be, amikor egy női színész sikeresebbé válik, mint a főszereplő férfi színész. A férfi főszereplő, George Valentin a *férfibüszkeség* miatt nem tudja elfogadni a sikeressé váló szerelme segítségnyújtását. Erre az egyik mellékszereplő férfi szavai utalnak: „Csak óvatosan a büszkeségével, uram. Peppy Miller egy igazán jó személy, nekem elhiheti.” Eddig a pontig már minden néző számára egyértelművé válik, hogy nőt a valódi segíteni vágyás irányítja, nem pedig a hatalmi vágy a férfi fölött. Hogy ne éreztesse fölényét, titokban, George Valentin tudta nélkül próbál javítani ennek nehéz anyagi helyzetén. A színésznek el kell jutnia az öngyilkosság előtti pillanatig, a nőnek pedig, mivelhogy gyenge autóvezető, nagyot csattanva fának kell ütköznie, hogy a férfi elfogadhassa a nő segítségét a színészi karrierje újraindításában.

A művészetben és sportban való önmegvalósításnak kétségtelenül anyagi nyeresége is van. Az elemzett szereplőnők azonban a közönség előtt elért sikereikhez képest másodlagos fontosságúnak tartják célkitűzéseikben az anyagi gyarapodást. A *Millió dolláros bébi* c. filmben (2004) Maggie Fitzgerald egy szegény, segélyekből élő családból származik. Pincérnőként keresi meg a létfenntartáshoz és az edzésekhöz szükséges pénzt. Miután sikereket ér el a profi bokszban, jelentősen javul anyagi helyzete is. *A némafilm* (2011) filmben Peppy Miller egyre sikeresebb, és ezzel párhuzamosan egyre vagyonosabb és befolyásosabb filmsztárrá válik. A táncosnői hivatás, főként a racionálisan gondolkodó Velma Kelly számára a *Chicago* c. musicalben (2002) a megélhetés forrása is. Érdekes, és talán nem véletlen, hogy a siker anyagi nyeresége a fenti, újabb készítésű filmekben kerül előtérbe. A korábbi filmekben, az *Annie Hall*-ban (1977) nem hangsúlyos, a *Szerelmes Shakespeare*-ben (1998) pedig nem is létezik a művészi sikeresség anyagi vonzata az érintett nők számára. Annie Hall a középosztályhoz, Viola de Lesseps a felső osztályhoz tartozik, művészi ambícióik nem változtatják meg a státuszukat.

Az önmegvalósító nőknek egy második nagy csoportja a *munkában* akar sikereket elérni. Önmegvalósító tevékenységük egyben megélhetésük és anyagi önállóságuk megteremtése is. Néhány esetben kifejezetten kreatív és kihívásokat jelentő munkáról van szó. Ezekben a filmekben elhangzik a kitűzött cél megfogalmazása, pl. valami értelmeset kezdeni az étellel, gyermek mellett kreatív munkát végezni. A *Kramer kontra Kramer* c. film (1979) női főszereplője, Joanna Kramer, az egyetem elvégzése után és házassága előtt kreatív munkát végzett egy divatmagazinnál. Házassága csődjé után újra munkát vállal, sportruhatervezőként. Elkéseredésében csak úgy lát erre esélyt, ha menekülésszerűen elköltözik otthonról, férjére bízva közös gyermekük nevelését. A gyermek-elhelyezési per közben megtudjuk, hogy házassága előtt egyetemet végzett,

majd elismert helyen dolgozott. Férje viszont eltanácsolta a gyermek melletti munkavállalástól. Joanna Kramer így idézi fel férje negatív hozzáállását: „Nem volt hajlandó komolyan beszélni róla. Egyszer azt mondta, hogy nem találnék olyan állást, amelyből akár a bébiszittert fizetni tudnám.” A *Távol Afrikától* c. film (1985) női főszereplője, Karen Blixen kezdeni akar valami hasznosat az életével, és úgy dönt, férjhez megy, egy kenyai farmot vásárol és mezőgazdasági tevékenységet folytat. A történet időpontjában ez leginkább egy férfi oldalán volt lehetséges. Hogy hozzájusson örökségéhez, felkéri barátját, hogy házasodjanak össze. A házasság kudarca után viszont egyedül, kitartóan irányítja a farmot, és részt vesz a kétkezi munkákban is. A *Báránnyok hallgatnak* c. film (1991) női főszereplője, Clarice Starling gyilkossági nyomozó. Keményen küzd, komoly veszélyeket vállal, hogy elkapja az áldozatait megnyúzó pszichopata gyilkost. Az *Amerikai szépség* c. filmben (1999) Carolyn Burnham ingatlanértékesítőként akar sikeres lenni és jövedelmet szerezni. Egy adott pillanatban családfenntartói helyzetbe kerül, mivel férjének megszűnik az állása. Carolyn Burnham abban különbözik az előbb felsorolt női szereplőktől, hogy míg az előbbieket pozitív szereplők, az ő megítélése ellentmondásos. Viselkedése és családfenntartói szándéka erőltetettnek és nevetségesnek hat, például felvételtől betanult mantrákat ismételtet a sikerességről, ugyanakkor a film narrátora éppen a férje, Lester Burnham, így a férfi szemszöge érvényesül a filmben.

Az elemzett filmekben olyan női karaktereket is megismerünk, akik pénzkereső tevékenységet végeznek, de ezt inkább létfenntartásnak, mint önmegvalósításnak tekintik. Az *Egy csodálatos elme* c. filmben (2001) Alicia Nash családfenntartóvá válik, miután férje a szkizofrénia miatt elveszíti munkáját. A filmben nem derül ki, hogy Alicia mit dolgozik, de többször tapasztaljuk igyekezetét, amellyel megpróbálja összeegyeztetni a munkát és a magánéletet. Megemlíti például, és látjuk is, ahogy az egy év körüli gyermekét a nagymamához viszi, aki estig vigyáz rá, hogy ő túlórázni tudjon. Az otthonukkal kapcsolatban azt tartja pozitívumnak, hogy közel van a munkahelyéhez. Alicia elismert egyetemen, reálszakon tanult; John Nash a tanára volt, így ismerkedtek meg. A filmben két jelenet összehasonlításával tudatosíthatjuk, hogy egyetemi tanulmányait és szakmai karrierjét *önként* áldozta fel a szerelem és házasság oltárán, annál is inkább önként, hogy ő kezdeményezte a kapcsolatot a matematikatanárával. A filmben először az egyetemi magas szintű matematika órán találkozunk vele, egy olyan csoportban, ahol rajta kívül csak két női hallgató van a férfiak között. Amikor újra mutatják ugyanazt az egyetemi csoportot, Alicia már nincs ott, és néhány percre rá megtudjuk, hogy gyermeket vár férjétől. A matematikai képességei mellett művészi tehetsége is van. Festői tevékenysége valószínűleg gyermeke születésével és családfenntartói tevékenységével egy időben szakad meg, de ez a törés sem válik kimondottá, akárcsak az egyetemről és a karrierről való lemondás. Alicia Nash karaktere a filmben a lemondó és önfeláldozó feleség mítoszát erősíti. A *Rocky* c. filmben (1976) Adrian egy kisállat-boltban dolgozik. Önálló keresete ellenére alkoholista bátyja felügyelete alatt áll, mindaddig, amíg új szerelméhez, a bokszolóhoz költözik. A párkapcsolatban kivirul, egyre szebbé és magabiztosabbá válik. Jelentős szerepe van Rocky lelki támogatásában a profi mérkőzésre való felkészüléskor.

A munka központi jelentőségű, bár nagyon más értelmezési keretek között, a *12 év rabszolgaság* c. filmben (2013). A rabszolgák teljesítményét, a begyűjtött gyapot mennyiségét naponta mérik, a férfiakét és a nőké egyaránt. Az elégtelen teljesítményt korbácsütésekkel büntetik mindkét nem esetében. A probléma az, hogy a kiemelkedő teljesítmény sem menti meg a fiatal

afroamerikai lányt, Patsey-t attól, hogy a rabszolga tulajdonos megerőszakolja, folyamatosan zaklassa, majd kegyetlenül megkorbácsolja. A fiatal lány tudatosítja és szavakban ki is fejezi a rabszolgaközösség és a rabszolgatartók nyilvánossága előtt az igazságtalanságokat, amelyek annak ellenére folyamatosan érik őt, hogy kétszer annyi a teljesítménye, mint a férfiaknak. Levonhatjuk a következtetést, hogy a munka és a teljesítmény a rabszolgatartó társadalomban, amely az afroamerikai nők és a férfiak elnyomására épült, nem rendelkezett pozitív jelentéssel, mint a későbbi aktivista feminista mozgalmak idején.

Az elemzett filmek közül a *Száll a kakukk fészkére* (1975) és *A bárányok hallgatnak* (1991) című filmek női főszereplői kizárólag a nyilvános életben aktívak, és a *Millió dolláros bébi* (2004) női főhőséről is nagyrészt elmondható ez. Míg a két újabb készítésű film főhőse egyértelműen pozitív női karakter, a *Száll a kakukk fészkére* (1975) film Mildred Ratched főnővért negatív karakterként építi fel. A főnővér mereven, elszántan és kegyetlenül törekszik az ápoltak minden olyan próbálkozását megghiúsítani, amely szerinte a zárt osztály rendjének fenntartását fenyegeti. Ez az egyetlen olyan film az elemzettek között, amely egyértelműen nagyon negatív női karaktert mutat be a munka és hivatás területén. A szerep érdekessége, hogy több híres színésznő is visszautasította, Anne Bancroft és Colleen Dewhurst kifejezetten azért, mert antifeministaként és nőgyűlölőként értékelték⁴. A filmben Mildred Ratched főnővér és Patrick McMurphy között konfliktus és elszánt hatalmi harc bontakozik ki. A szimuláns elítélt, McMurphy elmeógyógyintézetbe kerül a börtönből. Harcol a zárt osztály merev szabályai, az igazságtalanságok, a kényszergyógykezelések alkalmazása ellen. A főnővér kerekedik felül, a film végén McMurphy-n lobotómiát hajtanak végre. Az erkölcsi győzelem azonban McMurphy-é, akinek a barátja, korábbi közös tervüknek megfelelően, kitör, megszökik az elmeógyógyintézetből. Az *Ütközések* c. filmben (2004) részben negatív szereplőként ismerhetünk meg egy egészségügyi asszisztens nőt, aki hatalmi pozícióban van. Többször elutasítja a film egyik ellentmondásos férfi főszereplője, egy rendőr kérését, aki beteg apjának próbál megfelelő vizsgálatot és kezelést kiharcolni. Az afroamerikai egészségügyi asszisztens nő és a fehér rendőr konfliktusa – ez utóbbi tehetetlenségérzete miatt – közvetve további faji jellegű konfliktusokhoz vezet. Egy másik fontos női főszereplő, akit kizárólag a nyilvános életben látunk, és a fentiekkel ellentétben pozitív hős: *A bárányok hallgatnak* c. film (1991) női nyomozója, Clarice Starling. A nyomozónő egy kényszerű együttműködésen alapuló viszonyt alakít ki Hannibal Lecterrel, a börtönben ülő intelligens pszichopata gyilkossal, hogy elfoghasson egy másik pszichopata gyilkost.

Az elemzett filmek közül kettőben találunk olyan női szereplőt, aki a politika terén is aktív. A *Gladiátor* c. filmben (2000) Lucilla Marcus Aureliusnak, a film elején meggyilkolt cészárnak a lánya. Apja elismeri képességeit és jellemét, amely alkalmassá tenné, hogy ő uralkodjon; ezt így fejezi ki: „Bárcsak férfinak születettél volna. Micsoda cészár lett volna belőled!”. Lucilla a filmben bebizonyítja képességeit a politika terén. Titokban összeesküvést sző fivére, Commodus, az apagyilkos cészár ellen, hogy megmentse Rómát és a szenátust. Azonban gyenge pontja a gyermeke: Commodus a fia életével zsarolja. Fia megmentéséért Lucilla egy adott ponton minden titkos tervet elárul neki, feladva mindazt, amiért addig küzdött. Lucilla magánéletét is folyamatosan átszövi a politika. Testvérével való kapcsolata közben információkat gyűjt, többször látjuk

⁴ Lásd Louise Fletcher életrajza az IMDB-n: http://www.imdb.com/name/nm0001221/bio?ref_=nm_ov_bio_sm

hallgatózni vagy éberem figyelni. Magánéletét fia és szerelme, Maximus jelenti, mindkettőt összefüggésbe hozza a nyilvánossággal. Fia a trón várományosa, Maximust pedig Róma megmenntőjének tekinti a fivére uralmának meggyengítése által. A politika terén tevékeny másik női szereplő Kasturbai Gandhi, Mohandas Karamchand Gandhi felesége a *Gandhi* c. filmben (1982). Határozott karakterként ismerjük meg, nyilvános szerepléseiben azonban férjét kíséri. Felszólalásában és nyilatkozataiban mindig férjére és ennek elveire hivatkozik. Mégis említésre méltó, hogy amikor a férje szónoklata előtt az egybegyűlt tömegnek arról beszél, hogy az Angliában készült ruhák vásárlása Indiában munkanélküliséget, éhezést és szenvedést okoz, beszéde konkrét eredményhez vezet: a gyűlés után nagy mennyiségben égetik el a ruhákat, a brit elnyomás elleni szimbolikus gesztusként. A magánélet és a nyilvános élet szorosan összefonódik a *Gandhi* és a *Gladiátor* c. filmekben. A legtöbb jelenetben a cselekvők céljainak, tevékenységének mind magánéleti, mind pedig politikai, közéleti vonatkozása van.

A nyilvános életben tevékeny női karakterek hatalmi viszonya a férfakkal folyamatosan változik. Lucilla például apja halála után kiszolgáltatottá válik zsarnoki fivérének, de nem nyugszik bele helyzetébe. Lucillára és a nyilvánosság terén aktív női karakterekre a hatalmi helyzetük javítására való törekvés a jellemző, amelyben jelentős eredményeket érnek el. Maggie Fitzgerald a *Millió dolláros bébi* c. filmben (2004) például a bokszolói karrierje során az alárendelt pozíció elleni harc, önállósági és egyenlőségi törekvés a jellemző. Az általa kiszemelt edző, Frankie Dunn nem akarja elvállalni a felkészítést: „Nem edzek lányokat” – mondja. Maggie szövetkezik Eddie-vel, az edzőterem idős afroamerikai gondnokával, aki támogatja céljait, és végül hozzájárul, hogy az edző, Frankie mégis elvállalja Maggie-t. A bokszolónő az együttműködésük során nem mindig hajlandó engedelmeskedni az edző előírásainak. Karen Blixen a *Távol Afrikától* c. filmben (1985) a farmmal kapcsolatos ügyekben és a párkapcsolataiban egyaránt jelentős küzdelmet folytat az akarata érvényesítéséért. A hatalmi harc kifejezettebb azokban az esetekben, ahol a nők célként és önmegvalósítási lehetőségként értelmezik a tevékenységüket, mint: a *Száll a kakukk fészkére* (1975), *Távol Afrikától* (1985), *Amerikai szépség* (1999), *Gladiátor* (2000), *Millió dolláros bébi* (2004) filmekben.

A MAGÁN- ÉS A NYILVÁNOS SZFÉRA ÁTJÁRTHATÓSÁGA ÉS ÖSSZEEGYEZTETHETŐSÉGE, A PÁRHUZAMOS CÉLOK MEGVALÓSÍTÁSA

Ha megnézzük azokat a női szereplőket, akik mind a magánéletben, mind pedig a nyilvános életben részt vesznek, felmerül az a kérdés, hogy a két szféra közti határ átjárhatósága egyszerűként és egyirányúként, vagy rugalmasként és folytonosként jelenik meg az ő esetükben. Joanna Kramer a *Kramer kontra Kramer* c. filmben (1979) a film elején a tönkrement házasságából menekül, férjére bízva kisfia nevelését. Amikor sikerül jó állást találnia és megteremtenie önálló megélhetését, visszatér kisfiáért. A bírósági tárgyalás során komoly erőfeszítések által sikerül elérnie, hogy nála helyezték el a gyereket. Az utolsó pillanatban mégis lemond arról, hogy elhozza a gyereket az apjától. Ebben feltehetőleg a lelkiismeret-furdalása is közrejátszik, nemcsak az, hogy sajnálja elszakítani a gyereket az *otthonától*. Számára tehát az, hogy újra kreatív munkát végezhet és sikeres lehet a nyilvános életben, korábbi magánéletének a feláldozásával jár. Míg házasságkötése után a munkájáról volt kénytelen lemondani, az újra munkába állása csak a

korábbi magánéletéből való kilépés árán valósulhatott meg. Elmondható tehát, hogy számára a magánélet és nyilvános élet közti határ átlépése igen komoly áldozatokat követelt.

Az elemzett filmek között a *Távol Afrikától* c. filmben (1985) valósul meg a leginkább sikeresen a nyilvános élet (munka) és a magánélet párhuzamos működtetése és összehangolása. A főhős, Karen egy időben szeretne magánéleti sikert, és egy farmot egy egzotikus helyen, ahol hasznossá teheti az életét és élményeket szerezhet. Folyamatosan küzd a céljai eléréséért, szövetségeket keres és talál, egy ideig saját maga által választott férje személyében, majd empatikus és intelligens szolgájában, Farah-ban. A rendre felbukkanó akadályok ellenére jelentős sikereket ér el mindkét területen. Bár érdekházassága tönkremegy, szerelmi viszonya felejthetetlen élményekhez vezet. A farm a film végén tönkremegy, a gazdasági válság és a szerencsétlen körülmények miatt, és szerelmével is szakít. Kénytelen visszatérni Dániába, de nem egyértelmű vesztésként. Nyeresége a különleges tapasztalat, mind a párkapcsolat, mind pedig a munka és egzotikus helyismeret terén, amelyből sikeres önéletrajzi regénye táplálkozik. Azokban a filmekben, ahol a nők munkája elsősorban vagy kizárólag a létfenntartást szolgálja, és nem értelmezik hivatás-ként, könnyebben összeegyeztethető a magánélettel, sőt, legtöbbször elő is segíti ennek sikerét. Például a *Rocky* c. filmben (1976) a női főszereplő, Adrian egy kisállat-kereskedésben dolgozik, és ez nem akadályozza viszonyát Rocky Balboa-val. Alicia Nash családfenntartói munkája, amelyről nem tudunk meg konkrét részleteket, kifejezetten szükséges és összeegyeztethető a férjéről és a gyerekekről való gondoskodással az *Egy csodálatos elme* c. filmben (2001).

Az *Amerikai szépség* c. filmben (1999) erőteljesen feltevődik a karrier/munka és magánélet összeegyeztetésének kérdése. Carolyn Burnham ingatlanközvetítői karrierjének építését igyekszik összehangolni családi kötelezettségeivel. A filmben felmerülő egyik fontos kérdés az, hogy a nő élvezhet-e előjogokat az által, hogy saját maga szerint jól teljesít és irányító szerepet vállal mind a család anyagi fenntartásában, mind pedig a családi életben. A Carolyn által elképzelt előjogokra példa a szeretői kapcsolat, illetve a családi vacsoránál a zene kiválasztása a lánya ellenkező véleménye ellenére. A film végére a vélt előjogok hozzájárulnak a családi élet kudarcához, illetve a két terület összehangolt működtetése nem valósul meg. A főszereplő nő nem lesz egyértelműen sikeres a munkájában, családja viszont visszafordíthatatlanul széthull. Lánya megszökik otthonról, férje pedig gyilkosság áldozata lesz.

A munka és magánélet viszonyának kérdése két másik filmben is megjelenik. Az előbb említettekhez képest az a különbség, hogy ebben a filmben a magánélet más területeit mutatják be: a szülők és felnőtt gyerekük közti viszonyt, illetve az edző és tanítványa között kialakuló kvázi apa-lánya viszonyt. Az *Ütközések* c. filmben (2004) egy perzsa származású fiatal bevándorló nő is megismerhetünk, a korábban említett két eltartott felső osztálybeli feleség mellett. A fiatal nőt a film nagy részében családja körében mutatják, amint szüleit, főként apját támogatja kritikus helyzetekben. Közben apja utal arra, hogy a nő dolgozik, a film végén pedig orvosi szerepben látjuk. Nem tudunk róla, hogy van-e párkapcsolata, csak feltételezhetjük, hogy a származási családja jelenti számára a magánéletet. Ilyen formában válik lehetségessé a fiatal nő számára a munkában és a magánéletben való egyidejű részvétel. A *Millió dolláros bébi* c. filmben (2004) Maggie Fitzgerald bokszolónőnek a céljai főként a sportban elérhető sikerekre összpontosulnak. Egy próbálkozása van, hogy egy ház vásárlásával segítse származási családját, de az anyja és a testvére a segélyek elvesztésétől félve elutasítják, ezért újra megszakad kapcsolatuk. Maggie végzetes sportbalesete következtében teljesen lebénul és ekkor az edzőjével, Frankie

Dunn-nal való viszonya magánjellegűvé válik. Gyógyíthatatlan sérülése után a nőt már csak egyetlen cél érdekli, az élettől való megszabadulás. Mivel erre fizikailag képtelen, edzője segítségét kéri, aki több visszautasítás után teljesíti a nő kérését. Az átlépést a nyilvános életből a magánéletbe egyirányú és tragikus végkifejlet követi.

A némafilm c. film (2011) női főszereplője, Peppy Miller a film elején mindkét fronton nyit, a nyilvános életben (filmszínészi pálya) és a magánéletben is. Statisztaként szerelmes lesz az akkor még sikeres színészbe. A nő karrierjének felívelése és a férfi karrierjének ezzel egyidejű hanyatlása viszont azt eredményezi, hogy a kapcsolatuk sokáig nem valósulhat meg. A film végén a nőnek mégis sikerül megmentenie a férfit, és egy párt alkotniuk, mind a magánéletben, mind pedig a készülő közös filmjükben. A filmben a filmgyártás világának egy önreflexív jellegű kérdése tevődik fel: hogyan alakul a párkapcsolat, amikor a nő sikeres a színészi karrierjében, a férfi pedig már nem? A téma korábbi feldolgozásaiban (*Csillag születik* 1937, 1954) a sikeres színésznővé váló hősnő hiábavalóan próbálja megmenteni a hanyatló férfi színészt, utóbbi a filmek végén öngyilkosságot követ el. Ezzel szemben *A némafilm* c. film végkifejlete és üzenete az, hogy ha nagy nehézségek árán is, de a sikeresebb nő karrierje nem zárja ki a sikeres magánéletét. Sőt, a kettős karrier is lehetségessé válik, a férfi színész karrierje is újra beindul a színésznő segítségével. A magánélet és a nyilvános élet összehangolása viszonylag jól működik a többi esetben is, amikor a nők művészi pályát választanak: az *Annie Hall* (1977) és a *Szerelmes Shakespeare* (1998) filmekben. Kivételt képeznek a *Chicago* (2002) filmben szereplő varietészereplői, akik csupán a nyilvános életben sikeresek. A sztárfellépő Velma Kelly már a film elején meggyilkolja férjét és annak szeretőjét, aki egyben Velma testvére; Roxie Hart házassága és szeretői kapcsolata pedig csupán (nagyrészt hasznavehetetlen) eszköz az érvényesüléshez. A színpad mellett a sajtó nyilvánossága is fontos szerephez jut, amely folyamatosan közvetíti a gyilkossági tárgyalásukat, és szerepet játszik a kiszabadulásukban.

A NŐK ELLENI ERŐSZAK: A MAGÁNÉLET ÉS A NYILVÁNOS ÉLET METSZÉSPONTJÁN

A nők elleni erőszak esetei az általam elemzett filmekben a feminizmus második hullámának azt az ismert kijelentését támasztják alá, amely szerint a magánélet egyben politikai ügy is, amely szoros kapcsolatban áll a nemek közti hatalmi viszonyokkal. Az elszenvedett erőszak és feldolgozása nem pusztán a nők magánügye, hanem a nyilvánosságot érintő, politikai jelentőséggel bíró ügy is. Az Oscar-díjas filmek is beemelték az általuk tárgyalt fontos társadalmi problémák közé a nők elleni erőszakot. Célul tűzték ki ennek bemutatását, történetekbe ágyazását, a probléma lehetséges kezelési módjainak feltárását. Mintánkban azok a filmek, amelyek a nők elleni erőszak bemutatását és tárgyalását tartalmazzák, az 1990-es évek óta készültek, vagyis jórészt az ezredforduló környéke óta: *A bárányok hallgatnak* (1991), *A rettenthetetlen* (1995), *Gladiátor* (2000), *Ütközések* (2004), *Gettómiliómos* (2008), *12 év rabszolgaság* (2013).

Az a feltételezésem, hogy változás tapasztalható a nők elleni nemi és egyéb erőszak és szexuális zaklatás ábrázolásában és feldolgozási módjában, igaznak bizonyult. A korábbi filmek közül kettő (*A rettenthetetlen* és a *Gladiátor*), olyan archetipikus eseteket mutat be, amelyekben a hősnő menyasszonyát és feleségét megerőszakolják és megölik (*Gladiátor*) vagy megpróbálják megerő-

szakolni, ellenáll és ezért kivégzik (*A rettenthetetlen*). A férfi hős pedig bosszút áll. *A bárányok hallgatnak* c. filmben (1991) a női nyomozó semmisíti meg a nőket kínzó, megölő és megnyúzó pszichopata gyilkost. A három újabb film, az *Ütközések* (2004), a *Gettómilliomos* (2008) és a *12 év rabszolgaság* (2013) viszont a nők elleni erőszak és zaklatás valóságközelibb ábrázolását és trauma-feldolgozási módját mutatja be.

A *Gettómilliomos* c. filmben (2008) Latika családját kiskorában megölik, utcagyerekként folyamatosan kiszolgáltatott helyzetben van. A koldusmaffia gyerekprostituátnak akarja eladni. A két fiú, gyerekkori szerelme, Jamal és ennek testvére, Salim, éppen az erre való felkészítés közben szabadítja ki. A realiztikus ábrázolásra utal, hogy a kislány végül nem idegenek, hanem hozzá viszonylag közel álló személy áldozata lesz. Gyerekkori szerelmének a szintén fiatalkorú, agresszív bátyja, Salim kényszeríti a szexre, majd adja át a bandavezérnek, aki bántalmazza és bezárva tartja. A nemi erőszakot nem mutatják, de egyértelműen a néző tudomására hozzák közvetlenül megtörténte előtt. A későbbi fizikai bántalmazást viszont nyíltan ábrázolják. A bántalmazásról beszélnek a szereplők, a verés nyomai ott vannak Latika arcán, Jamal észreveszi, de tehetetlen. Az egyik agresszor, aki a szökési kísérlet büntetéseképpen megvágja a lány arcát, éppen Salim, Jamal testvére.

A *12 év rabszolgaság* c. film (2013) az amerikai társadalomnak azt a problémáját jeleníti meg, hogy együtt kell élni azzal a tudattal, hogy történelmének egy jelentős része a rabszolgatartás kegyetlen intézményére épült. Ennek érdekében újabb és újabb, rabszolgaság témájú filmben próbálják feldolgozni a társadalmi múlt e traumatikus periódusát. A *12 év rabszolgaság* c. filmben a fő opozíció faji jellegű: a fehér ültetvényesek és az afroamerikai rabszolgák között van. Ezzel összefüggő a fehér férfiak és afroamerikai nők közti, erőszakelkövető-áldozat ellentét. A nők a filmben három csoportba sorolhatók: az afroamerikai főhős szabad családja, vagyis felesége és kislánya, a rabszolgasorsra kényszerített afroamerikai nők és az ültetvényesek fehér feleségei. A faj mint téma nem túl gyakori a Legjobb film Oscar-díjat elnyert alkotásokban. A következő filmekben jut központi szerephez: *Miss Daisy sofőrje* (1989), *Ütközések* (2004), *12 év rabszolgaság* (2013). Ezek közül a két újabb filmben van szó kifejezetten és nyíltan faji alapú ellentétekről. A *Miss Daisy sofőrje* ugyanis inkább egy egyeztetéseken alapuló kapcsolatot ábrázol, ahol az alá-fölérendeltségi viszony a faji „munkamegosztás” nyomait mutatja, az afroamerikai sofőrök és fehér munkaadók között. A hatalmi viszony mindhárom filmben előtérbe kerül. Állíthatjuk, hogy a két újabb, konfliktusoktól terhes filmben van nagyobb jelentősége a hatalmi viszonyoknak. Ezekben érezhetjük Giddens hatalom-meghatározásának lényegét, igazságtartalmát: ott beszélhetünk hatalomról, ahol egyének vagy csoportok akár a mások akarata ellenére is képesek elérni céljaikat (Giddens 2002). A *12 év rabszolgaság* c. film a nőket egy sajátos szférában mutatja, amely nagyrészt a rabszolgatartó és a rabszolgaközösség által alkotott nyilvános tér, és csak kisebb részt tekinthető magánéletnek. Utóbbi leginkább a fehér ültetvényes feleségek családi életét jelenti. A rabszolgatartó Edwin Epps nemi erőszakot követ el a kamaszkorú rabszolga lány, Patsey ellen, később pedig a közösség nyilvánossága és a felesége jelenlétében féltékenységi indíttatásból megkorbácsolja. Felesége, aki a férje és Patsey közti viszonyra féltékeny, tovább szítja férje indulatait és bátorítja a „vetélytárs” megkorbácsolására. A faji ellentétek a nők között is megnyilvánulnak. A fehér ültetvényes feleségek célja a rabszolgák feletti hatalom érzékeltetése és a férj távoltartása a rabszolga nőkkel való viszonytól. A filmben a nők között nem tapasztalunk olyan szimpátiát és együttérzést, amely átívelne a fajok közti különbségeken.

Az afroamerikai férfiak pedig, néhány kudarcba fulladt próbálkozást leszámítva, tehetetlenül szenvedő tanúi a nők ellen irányuló cselekedeteknek.

A faji alapú ellentétek, amelyek már tágabban értelmezettek és etnikai ellentétekkel is kiegészülnek, központi problémaként jelennek meg az *Ütközések* c. filmben (2004), amely napjaink Los Angelesében játszódik. A film egyik fontos jelenetében rendőri erőszak és szexuális zaklatás tanúi vagyunk, egy fehér rendőr az elkövető és egy afroamerikai nő az áldozat. A jelenetben a nő szintén afroamerikai férje tehetetlenül nézi végig a felesége, Christine ellen elkövetett szexuális zaklatást. A *12 év rabszolgaság* c. film (2013) ismeretében tudatosítjuk, hogy az afroamerikai férfiak tehetetlen szenvedése a nőtársaikat ért erőszak tanúiként a történelmi-társadalmi tapasztalatukban gyökerezik. Mindkét filmben fehér férfiak az elkövetői és afroamerikai nők az elszenvetők a nők elleni erőszaknak (*12 év rabszolgaság*) és szexuális zaklatásnak (mindkét filmben), az afroamerikai férfiak pedig tehetetlen tanúi ezeknek. Az *Ütközések* c. filmben a szexuális zaklatás ábrázolása meglehetősen konvencionális. A fehér rendőr elkövető gúnyos fölényrel tapogatja végig az afroamerikai nőt, ruhán keresztül, illetve a ruha alatt a nemi szerveket is. A kamera tekintete végigfut a cselekvésen, elidőz, és néha bevágják a nő, Christine szenvedő arcát, a férje tehetetlen arckifejezését és a jelen levő fiatal rendőr helytelenítő arckifejezését. A színleg megmotozásként induló szexuális zaklatás közben az alsó test és a női nemi szerv végigtapogatásának folyamatát alsó kameraállásból filmezik le, centiről centire végigkövetve az elkövető rendőr férfi mozdulatait. Ezáltal a nézőt kukkolói (voyeuri) pozícióba helyezik, az erőszakot naturalizáltan ábrázolják. A feminista filmelemzés és filmkészítés álláspontjából megfogalmazható e filmes ábrázolásmódok bírálata: a hagyományos beállítás és felvétel nem teszi lehetővé a szereplőnő által átélt erőszak olyan bemutatását, amely főként az áldozat szemszögéből lenne érzékelhető. A filmezésmód nem sokban különbözik egy egyszerű erotikus jelenet felvételétől. Ezzel szemben az egyes feminista filmek által alkalmazott ábrázolásmódok főként az erőszak vagy zaklatás elszenvetőjének a szempontjából próbálják bemutatni vagy érzékeltetni a vele történeteket. A *12 év rabszolgaság* és az *Ütközések* c. filmekben a nemi erőszak és zaklatás konvencionális ábrázolásmódját azzal próbálják ellensúlyozni, hogy a bűncselekményt követő időszakban részesei lehetünk annak, hogyan éli meg a szereplő a poszt-traumatikus állapotot és hogyan próbálja feldolgozni a vele történeteket. Az *Ütközésekben* az afroamerikai feleség, Christine magára marad a trauma feldolgozásában és még jobban szenved. Megpróbálja tisztázni férjével, miért nem lépett közbe, amikor a rendőr zaklatta őt, de a férje elzárkózik, elutasítóan viselkedik. A férj későbbi önpusztító próbálkozásánál értjük meg, hogy őt is nagyon megviselték a történetek. Christine poszt-traumatikus állapotát érzékelteti a pánik, amely elfogja, amikor véletlenül újra találkozik az elkövetővel, aki hiába menti meg az autóbalesetből, nem nyer bocsánatot korábbi tettéért.

A nők elleni fizikai erőszakot tekintve, a női szereplők közti hatalmi viszonyok szempontjából újdonságot jelent az, hogy a nő is kifejezetten agresszori pozícióban jelenik meg a *12 év rabszolgaság* c. filmben. Erre az elemzett filmek közül csak a *Chicago* c. filmben (2002) volt még példa, amelyben mindkét főszereplő nő azzal indít, hogy gyilkosságot követnek el. Egyikük, Velma Kelly rajtakapja a férjét a hűgával, és bosszúból mindkettőjüket lelövi. A *12 év rabszolgaság* c. filmben az ültetvényes (fehér) feleségének lenni privilegizált pozíció, amely hatalmat jelent a férfi és a női rabszolgák fölött. Ugyanakkor Epps ültetvényes felesége férjéhez képest alárendelt helyzetben van. Amikor észreveszi férje vonzalmát a kamasz rabszolgálynak, Patsey

íránt, kéri a férfit, hogy adja el a lányt. Epps azonban nem tesz eleget kérésének, megtagadja ezt. A feleség féltékeny a férje érzelmeire a lány iránt, ami ahhoz vezet, hogy amikor később a férfi megkorbácsolatja, felesége nemcsak elégedetten nézi a „rivális” büntetését, szenvedését, hanem ösztönzi is a büntetés kegyetlenségét, tovább szítva férje dühét. A nők közti szolidaritás csupán a rabszolga nők között nyilvánul meg annyiban, hogy ápolják Patsey súlyos sérüléseit a korbácsolás után. Érdekes a jelenetben, hogy az ápolásban a teljes rabszolga közösség is jelen van. A férfiak és a nők együttes néma jelenléte jelenti a szolidaritást az ápolási jelenetben. A különböző osztályú és egyúttal különböző faji hovatartozású nők között viszont nem valósul meg a szolidaritás. Ezzel szemben a *12 év rabszolgaság* c. filmben néhány kivételes esetben lehetséges a férfiak közt olyan szolidaritás, amely átível a faji hovatartozáson: több fehér férfival is találkozunk a filmben, aki segíti a főhős, Solomon kiszabadulását. Egy kanadai származású ács, akinek elmeséli történetét, valódi segítséget nyújt, értesítve az afroamerikai férfi szabad családját és barátait. Solomon egy fehér barátja a „szabad” életéből pedig eljön érte a szabadságot bizonyító papírokkal. Megfigyelhető, hogy a magánélet és a nyilvános élet több alkalommal „ütközik”, összefonódik mind az *Ütközések*, mind pedig a *12 év rabszolgaság* c. filmekben, és éppen azokban a jelenetekben, ahol a nők elleni zaklatás és erőszak történik. Az *Ütközések* c. filmben egy erotikus jelenet végét látjuk az afroamerikai férj és feleség között, az autójukban, az utcán, amit az szakít félbe, hogy a fehér rendőr igazoltatja őket, majd szexuálisan zaklatja a nőt. A *12 év rabszolgaságban* a nemi erőszak az éj leple alatt történik, bár a főszereplő férfi is a tanúja. A nő megkorbácsolása viszont a családot jelentő feleség és a rabszolgaközösség nyilvánossága előtt történik.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az elemzések alapján levontam azt a következtetést, hogy a Legjobb film Oscar-díját elnyert alkotások között már az 1970-es évek óta napjainkig rendszeresen láthatunk olyanokat, amelyek összetettebb és árnyaltabb női karakterek megalkotására törekednek, főként a főszereplő és a jelentősebb mellékszereplő nők esetében. A korai filmek közül a *Száll a kakukk fészkére* (1975) főnővére, Mildred Ratched a munkájában, az *Annie Hall* (1977) azonos nevű női főszereplője a magánéletben, illetve a művészi karrierjének különböző fázisaiban, a *Kramer kontra Kramer* (1979) Joanna Kramer nevű főszereplőnője pedig mind a magánéletben, mind pedig a munkájában konkrét célokat fogalmaz meg, és ezek megvalósítása érdekében cselekszik. A később készült filmek között is rendszeresen előfordulnak a komplex női karaktereket középpontba állító filmek, így nem mutatható ki egy időbeli trend, amely a vázlatosan és sztereotip módon ábrázolt női karakterek felől a komplexebb és valóságközelibb női szereplők felé haladna. A díjazott filmek listáját áttekintve az is észrevehető, hogy az 1970-es évektől napjainkig a jelentős női szereplőket tartalmazó filmek váltakoznak az olyan filmekkel, amelyekben a férfi főszereplők és mellékszereplők mellett nem találunk női szereplőt a legfontosabb négy szereplő között.

Az elemzések tapasztalatai alapján a filmek nőábrázolásában a magánszféra/nyilvános sféra megosztás valóban az egyik fő oppozícióként működik. A filmek cselekménye a legtöbb esetben szembeállítja a női szereplők céljait, ezek megvalósulási lehetőségeit a nyilvános életben és a magánéletben. A szembeállítás a két szférában való egyidejű létezés lehetőségének megkérdője-

lezésével történik a *Kramer kontra Kramer* c. filmben (1979), amelyben elhangzik a kérdés: miért nem végezhet egy nő kreatív munkát a gyerekevelés mellett? A *Szerelmes Shakespeare* c. filmben (1998) pedig a felmerülő kérdés: miért nem szerepelhet egy nő a színpadon (a 16. század Angliájában), ha ez a vágya és a tehetsége is megvan hozzá? Az *Amerikai szépség* c. filmben (1999) a nő által kitűzött karriercél olyan viselkedésmódokhoz vezet, amelyek jelentősen hozzájárulnak a családi élet összeomlásához, bár ez utóbbiban a másik két családtag hozzáállása is szerepet játszik. A *némafilm* c. filmben (2011) pedig az a többször feldolgozott probléma áll a középpontban, hogy mennyire lehet sikeres a magánélet, ha a nő karrierje az eredményesebb. A nőnek keményen kell küzdenie a szerelméért, viszont a film optimistább befejezést mutat, mint a hasonló témájú korábbi filmek.

Az elemzett női karakterek nem lépnek ki a magánéletből a nyilvános életbe az *Átlagemberek* (1980), a *Becéző szavak* (1983), *Az angol beteg* (1996), az *Ütközések* (2004) és a *Gettómilliomos* (2008) filmekben. Az első három filmben a háziasszony-feleségeknek nem áll szándékukban megtenni a lépést, a *Gettómilliomos* (2008) kiszolgáltatott és bezárva tartott női szereplőjénél pedig nem merül fel lehetőségként. A magánszférából a nyilvános szférába való átlépés nehézségei a film fontos problémájaként bemutatva jelennek meg a *Kramer kontra Kramer* (1979), a *Szerelmes Shakespeare* (1998), a *Gladiátor* (2000), *Egy csodálatos elme* (2001) filmekben, és utalás van az átlépés megvalósulására a *Titanic* c. filmben (1997). Azokban a filmekben, amelyekben a nőket már mindkét szférában aktívként ismerjük meg, tanúi lehetünk a küzdelmüknek, hogy a két területen összehangolják tevékenységüket, mindkét területen megfeleljenek az elvárásoknak és jól teljesítsenek, pl. a *Távol Afrikától* (1985) és az *Amerikai szépség* (1999) filmekben. A munkába állás és ennek sikere csak a korábbi magánéletből való kilépéssel, ennek feladásával valósulhat meg a *Kramer Kontra Kramer* c. filmben (1979), egyszeri színházi fellépésben testesül meg a *Szerelmes Shakespeare* c. filmben (1998) és viszonylag sikeres a *Távol Afrikától* (1985), a *Rocky* (1976) és az *Egy csodálatos elme* (2002) filmekben. Az utóbbi két filmben az elemzett női szereplők munkája létfenntartásként és nem önmegvalósításként értelmezett. A két terület összehangolása erőltetett próbálkozásnak és sikertelennek bizonyul az *Amerikai szépség* c. filmben (1999). Az a feltételezésem, hogy a magánélet és a nyilvános élet közti határ átjárhatóságáért, illetve a két terület összehangolt működtetésért folyó küzdelem megjelenik az elemzett filmekben jelentős részében, helytállóan bizonyult.

A magán- és a nyilvános élet szembeállítása akkor is érzékelhető az adott filmekben, ha a nő csak a magánéletben szerepel. A *Becéző szavak* (1987) és az *Ütközések* (2004) eltartott feleségei esetében éppen attól válik hangsúlyossá a néző számára a nyilvános élet hiánya, hogy férjüket folyamatosan a nyilvános életben, munkában és hivatásban látjuk tevékenykedni. Ráadásul férjük esetében a hivatás és karrier nagyon hangsúlyos, ők pedig szavakban is kifejezik, hiányolják, hogy férjük kevés időt és figyelmet fordít rájuk. Elmondható tehát, hogy a nyilvános szféra és magánszféra szembeállítása diszkurzívan megjelenített. Az újabb készítésű *Ütközések* c. filmben (2004) a privilegizált társadalmi helyzetű eltartott feleségek önként választott magánéleti létének bemutatásával visszatér az érzelmi kiszolgáltatottság problémája is, amelyet már az *Átlagemberek* (1980) és a *Becéző szavak* (1983) filmekben tapasztaltunk. Abban a néhány filmben viszont, ahol a nők kizárólag a választott hivatásuk területén küzdenek céljuk eléréséért a nyilvános életben, és nem látjuk őket magánéleti szituációkban – a *Száll a kakukk fészkére* (1975), *A bárányok hallgatnak* (1991) filmekben –, a magánélet hiánya nem merül fel problémaként.

Az elemzett filmekben a nők törekvései a magánéletben csak igen kevés esetben tekinthetők önmegvalósítási törekvésnek, mivel nem a potenciális képességek kiteljesítését és az ezeknek megfelelő célokat kívánják elérni, hanem leginkább a magánéleti problémák és válsághelyzetek megoldására, vagy pedig a szerelmi kapcsolat megvalósítására törekszenek, ez utóbbi pedig a társas kapcsolatok szükségletéhez tartozik. Az elemzett filmek között a magánéletben való önmegvalósítás a *Becéző szavak* c. filmben (1983), Emma karakteréről mondható el leginkább, aki többgyerekes családanaként és feleségként kívánja megvalósítani a benne levő képességeket, emellett nem is kíván más területen érvényesülni.

A nők ábrázolásában, a munka és magánélet területeit vizsgálva, nehéz időbeli változásokat felfedezni az elemzett filmek alapján. A változás abban érhető leginkább tetten, hogy az újabb készítésű filmekben újabb női célok jelentek meg a korábbiak mellett. Az általam elemzett filmek közül a legújabb, amelyben a pénzkereső munka területén önmegvalósító nő szerepel, és problémaként jelenik meg a magánélet és karrier összehangolása, az 1999-ben készült *Amerikai szépség* c. film. Ezzel szemben a művészetben és sportban önmegvalósító női karaktereket középpontba helyező filmek, az előremutató *Annie Hall* (1977) kivételével 2000 után készültek. Ez akár azt is tükrözheti (bár az amerikai nők helyzetét itt nem áll módomban vizsgálni), hogy az ezredfordulóra az amerikai társadalomban többnyire megvalósult a munka és a magánélet közti határ átjárhatósága a nők számára, így a nők egyéb típusú önmegvalósításának témája vehette át a helyet az Oscar-díjas filmekben. Ennek szép példája a *Millió dolláros bébi* (2004), ahol a szereplőnő a női bokszt különlegességnek számító pályáján akar érvényesülni, illetve a *Gladiátor* (2001), amelyben Lucilla, a cézár testvére, utóbbi törekvéseivel ellentétes politikai célokat próbál megvalósítani. A Legjobb film Oscar-díját elnyert alkotásokra is igaznak bizonyult azonban, ami az amerikai filmgyártásról tágabb értelemben elmondható: bár megjelennek újszerű, független és erős, kedvező hatalmi helyzetű, a korábbi női karakterekhez képest új célokat követő női karakterek, ők még csak kivételek, és a nemek kiegyensúlyozott bemutatását az amerikai filmipar még nem valósította meg. Ezt nemcsak az elemzett filmek női szereplői alapján állíthatom, hanem az elemzésből a jelentősebb női szereplők hiánya miatt kimaradó filmek láttán is.

A filmek elemzése során bebizonyosodott az a feltételezés, amely még Simone de Beauvoir-tól (1969) ered és a feminizmus második hullámának is egy fő meglátása: azok a nők, akik csak magánéletben tevékenyek, és kizárólag magánéleti célokat tűznek ki, jóval kiszolgáltatottabb helyzetben vannak, mint azok, akik részt vesznek a nyilvános életben is. Az elemzett filmekben szereplő nők akkor vannak leginkább alárendelt hatalmi helyzetben, amikor tevékenységük és céljaik a magánéletre korlátozódnak. Az alárendelt hatalmi helyzet abban nyilvánul meg, hogy nem képesek befolyásolni az őket is érintő döntéseket, amelyeket sok esetben az ő szándékukkal ellenkezően hoznak meg, és amelyeknek alá kell vetniük magukat. Az alárendelt hatalmi helyzet jelentősen hozzájárul a nők sorsának kedvezőtlen alakulásához *A Keresztapa 2.* (1974), az *Átlagemberek* (1980), *Becéző szavak* (1983), *Az utolsó császár* (1987), a *Gettómilliomos* (2008) filmekben. A korábban készült filmekben hangsúlyos érzelmi és az anyagi kiszolgáltatottság az újabb készítésű *Gettómilliomos* c. filmben (2008) fizikai és nemi erőszaknak való kiszolgáltatottsággal egészül ki. A nők esetében az érzelmi és anyagi kiszolgáltatottság helyzetéből való kilépés az önmegvalósítási törekvessel párosulva motiváló tényezőként jelenik meg a *Kramer kontra Kramer* (1979) és *Az utolsó császár* (1987) filmekben (utóbbiban a második feleségnek sikerül

kilépnie). Néhány filmben a hatalmilag alárendelt és kiszolgáltatott helyzetből való továbblépés csak menekülésként lehetséges, pl. *A Keresztapa 2.* (1974), a *Kramer kontra Kramer* (1979) és a *Gettómilliomos* (2008) filmekben. Az alárendelt hatalmi helyzet az újabb készítésű *Ütközések* c. filmben (2004) abban nyilvánul meg, hogy a nők nem tudják befolyásolni férjüket, hogy nagyobb figyelmet és időt fordítson rájuk és az érzelmi igényeikre.

Azokban a filmekben, amelyekben a női karakterek megvalósítandó célként értelmezik a magánéletből a nyilvános életbe való kilépést és mindkét területen érvényesülni akarnak, hatalmi harc bontakozik ki. A hatalmi harc a *Kramer Kontra Kramer* c. filmben (1979) a gyerek felügyeleti jogáért, a *Távol Afrikától* c. filmben (1983) a farm vezetéséért és a férje vele is kapcsolatos döntéseinek befolyásolásáért, az *Amerikai szépség* c. filmben (1999) a családdal és pénzkereséssel, pénzköltéssel kapcsolatos döntésekben, a *Gladiátor* c. filmben (2000) politikai és magánéleti téren egyaránt intenzíven megnyilvánul. Az erőviszonyok mégis kiegyensúlyozottabbak, mint azoknak a női karaktereknek az esetében, akik csak a magánéletben jelennek meg. A női karakterek, ha csak bizonyos időre is és jelentős áldozatokat vállalva, de elérik céljaik egy részét, mind a magánéletben, mind pedig a nyilvános életben. A nő-férfi hatalmi viszony azokban az esetekben a legkiegyensúlyozottabb, amikor a nők a művészetben és a sportban való önmegvalósítást tűzik ki célul, az *Annie Hall* (1977), *Szerelmes Shakespeare* (1998), *Millió dolláros bébi* (2004), *A némafilmes* (2011) filmekben. A régebbi filmektől az újabbak felé haladva egyre hangsúlyosabb a fenti területeken való érvényesülés pozitív hozadékaként az anyagi gyarapodás is. Egyes esetekben az egyenlőbb párkapcsolati viszonyt a nők hozzájuk képest alacsonyabb társadalmi helyzetű férfival alakítják ki, így a *Szerelmes Shakespeare* (1998) és a *Titanic* (1997) filmekben, illetve a *Távol Afrikától* c. filmben (1985).

A filmbeli nők céljainak megvalósításában társadalmi helyzetük és a velük kapcsolatban álló férfikkal való hatalmi viszony egyaránt szerepet játszik. A privilegizált társadalmi helyzet szerepet kap Annie Hall esetében, akit szerelme, Alvy Singer szemszögéből látunk viszonylag stabil anyagi helyzetű és támogató családi háttérű középosztálybeli nőnek, aki elég energiát tud mozgósítani a művészi önmegvalósításhoz akkor is, ha párja már nem támogatja érzelmileg. A *Távol Afrikától* c. filmben (1983) Karen Blixen elég vagyonos ahhoz, hogy farmot tudjon vásárolni, amelyet ő vezethet. A farm döntéseibe férje csak a házasságuk elején szól bele. A célok megvalósítása összefügg a szereplő nők jellemével is: az olyan erős, határozott és céltudatos női karakterek, mint Karen Bixen, Mildred Ratched nővér, Clarice Starling nyomozónő, Maggie Fitzgerald bokszoló nő sikeresek a nyilvános életben kitűzött célok elérésében.

A nők elleni erőszak eseteiről elmondható, hogy az újabb készítésű filmekben kerül előtérbe. Az elemzett filmekben az erőszak által okozott trauma lelki feldolgozása a fő cél a nők számára az *Ütközések* c. filmben (2004), illetve az ismétlődő erőszak helyzetéből való kiszabadulás a *Gettómilliomos* (2008) és a *12 év rabszolgaság* (2013) filmekben. Az utóbbiban a kiszabadulás lehetőségét a kilátástalan helyzetben a halál gondolatában látja a nemi és fizikai erőszakot ismételtelen elszenvedő nő. A nők elleni erőszak a filmekben egyértelműen a férfiaknak való kiszolgáltatott, alárendelt helyzetükből ered. Az *Ütközések* (2004) és a *12 év rabszolgaság* (2013) filmekben a nők ellen elkövetett erőszak jelentős összefüggésben van a szereplők nemével: fehér férfi elkövetőkről és afroamerikai női áldozatokról van szó. A *Gettómilliomos* c. filmben (2008) az elkövetők társadalmi helyzete és szervezett bűnözői háttere az, amely szerepet játszik a nők elleni erőszakban.

Az elemzett filmek összességét tekintve bebizonyosodott, hogy a célok elérésének sikerességét és az ezt befolyásoló hatalmi viszonyokat tekintve azok a női karakterek vannak a legkevésbé előnyös helyzetben, akik kizárólag a magánélet területén aktívak, és céljaik is ezzel kapcsolatosak. A női karakterek egy jelentős részének a magánélet és a nyilvános élet közti határ átlépése nehézségeket okoz, illetve áldozatokkal jár. Azok a női karakterek, akik mind a magánéletben, mind pedig a nyilvános életben célokat tűznek ki, a filmekben is átélik a két terület összehangolásának nehézségeit. A nő-férfi viszonyok hatalmi jellege megmutatkozik a női célok eléréséért folytatott küzdelem akadályozásában és támogatásában is, mindkét területen. Az elemzett filmekben azok a női karakterek, akik kizárólag a nyilvános életben tűznek ki és valószínűleg megcéloznak, keményen megküzdenek ezekért, és a mindkét szférában aktív női karakterekhez hasonlóan az egyes filmek cselekményében folyamatosan változó hatalmi pozíciókat tapasztalnak meg, beleértve az egyenrangú hatalmi pozíciót is.

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. Allart, Erik (1993). Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research. In: Nussbaum, Martha – Sen, Amartya. (eds.): *The Quality of Life*. Clarendon Press, Oxford
2. Atkinson, Rita L. – Atkinson, Richard C. – Smith, Edward E. – Bem, Daryl J. – Nolen-Hoeksema, Susan (2001). *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest
3. Beauvoir, Simone de (1969). *A második nem*. Gondolat Kiadó, Budapest
4. Biró Emese (2008). *A nők megjelenítése a Legjobb film Oscar-díját 1970–2005 között elnyert filmekben*. PhD disszertáció (Kézirat), Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/373/1/hiro_emese.pdf (letöltve 2013. március 17-én)
5. Bradley, Harriet (1996). *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*. Polity Press, Cambridge
6. Connell, Raewyn W. (1995). *Masculinities*. Polity Press, Cambridge
7. Connell, Raewyn W. – Messerschmidt, James W. (2005). Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept. *Gender and Society* 6. (19) 829–859.
8. Carrigan, Tim – Connell, Bob – Lee, John (1985). Toward a New Sociology of Masculinity, *Theory and Society* 5. (14) 551–604. (Magyarul: A maskulinitás új szociológiája felé. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfikutatások. TÁMOP online-szöveggyűjtemény*, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 27–62. <http://publikaciok.lib.uni-corvinus.hu/publikus/643014.pdf>, letöltve 2014. március 14-én)
9. Geraghty, Christine (1991). *Women and Soap Opera. A Study of Prime Time Soaps*. Polity Press, Cambridge
10. Gledhill, Christine (1997). Genre and Gender: The Case of Soap Opera. In: Hall, Stuart (ed.): *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications, London, Thousand Oaks and New Delhi, 337–386.
11. Giddens, Anthony (2002). *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest
12. Hadas Miklós (2010). *A férfisság kódjai*. Balassi Kiadó, Budapest

13. Hall, Stuart (1997). The Work of Representation. In: Hall, Stuart (ed.): *Cultural Representation and Signifying Practices*. Sage Publications, London, Thousand Oaks and New Delhi, 13–74.
14. Hári Péter (2007). Környezet és életminőség. A magyar társadalom attitűdjei a környezethez és ezek kapcsolata az emberek boldogságérzetével. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Az életminőség feltételei. Műhelytanulmányok 1.* (11), MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 38–46. <http://vmek.oszk.hu/04800/04806/04806.pdf> (letöltve 2014. július 25-én)
15. Haskell, Molly (1975). *From Reverence to Rape. The Treatment of Women in the Movies*. New English Library, London
16. King, Geoff (2002). *New Hollywood Cinema. An Introduction*. Columbia University Press, New York
17. Kis Kata (2012). Replika. Hegemón maszkulinitás. 2009 (december), 69. szám (folyóirat szemle). *TNTEeF Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat 2.* (2) 194–171. http://tntefjournal.hu/vol2/iss2/12_kis.pdf, (letöltve 2014. március 19-én)
18. Martin, John (1916). Woman's Work Before Marriage. *The Public Health Journal 5.* (7) 239–243.
19. Mulvey, Laura (1975). Visual Pleasure and Narrative Cinema. *Screen*, 3 (16). 6–18. (Magyarul: Mulvey, Laura 2000 A vizuális élvezet és az elbeszélő film. *Metropolis*, 4. 12–23.)
20. Nicholson, Linda (1997). *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*. Routledge, London and New York
21. Pauwlik Zsuzsa Orsika (2008). *Szubjektív értékkategóriák és vallásosság/spiritualitás mint a mentális egészség meghatározó faktorai főiskolai hallgatóknál*. PhD disszertáció (Kézirat), Debreceni Egyetem, Debrecen. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/90360/ertekezes.pdf;jsessionid=F53BB54E2E99449A3EB14FF2238EEAAE?sequence=5> (letöltve 2014. augusztus 10-én)
22. Rosen, Marjorie (1973). *Popcorn Venus: Women, Movies and the American Dream*. Coward, McCann, and Geoghegan, New York
23. Schleicher Nóra (2012). Feminizmus(ok) és demokráciá(k). *TNTEeF Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat 3.* (2) 64–82. <http://tntefjournal.hu/vol2/iss3/schleicher.pdf>, (letöltve 2014. március 19-én)
24. Smith, Sharon (1972). The Image of Women in Film: Some Suggestions for Future Research. *Women and Film 1*, 13–21.
25. Tong, Rosemarie (1992). *Feminist Thought: a Comprehensive Introduction*. Routledge, London
26. Turner, Graeme (1999). *Film as Social Practice*. Routledge, London and New York

Internetes források

A Legjobb film Oscar-díját elnyert alkotások listája letölthető:

http://www.imdb.com/search/title?count=100&groups=oscar_best_picture_winners&sort=year,desc&ref_=nv_ch_osc_3, (letöltve 2014. március 7-én)

Louise Fletcher életrajza az IMDB-n:

http://www.imdb.com/name/nm0001221/bio?ref_=nm_ov_bio_sm, (letöltve 2014. március 7-én)

Nagy Lilla

A „lakhatatlan” Kelet-Közép-Európa reprezentációi kortárs magyar és román filmekben

Kelet-Közép-Európában a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején lezajlott politikai „fordulat” hosszú évekre meghatározta a közelmúltról való gondolkodást, a jövő felé fordulást, és mai napig beleszól az egyéni és kollektív identitások alakulásába.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a kortárs magyar és román filmek (az új filmes generáció 2000 és 2010 között készült egész estés játékfilmjei: Iszka utazása, Bibliothèque Pascal, Dallas Pashamende, Fehér tenyér, Ha fütyülni akarok, fütyülök, Rendészet, nyelvészet, Weekend anyával, Forradalmárok) hogyan jelenítik meg a társadalmi viszonyokat a rendszerváltás utáni Közép-Kelet-Európában. Továbbá azt is elemzem, hogy milyen hatalmi viszony figyelhető meg, milyen jövőkép körvonalazódik bennük, illetve hol jelölik ki a nő és férfi, valamint a felnövekvő generáció helyét a megváltozott/változó társadalomban. A vizsgálat rávilágít arra, hogy Kelet-Közép-Európa lakhatatlan helyként reprezentálódik a kortárs filmes alkotásokban: a munkaadók nem fizetnek az alkalmi munkát végzőknek, a szegényeket kizsákmányolva, nyomorba taszítva gazdagodnak meg, a rendőrség korrupt, nincs a védtelenek mellett, bűnbakokat keres az igazi bűnösök helyett, a tettesek helyett az áldozatokat bünteti, jövőtlenség vár a felnövekvő generációra, a külföldön dolgozó szülők gyerekei prostitúcióból és bűnözésből élnek, drogfüggők, a gyerekeket és a nőket elnyomják, elrabolják, megsebesítik, megerőszakolják vagy megölik, a férfiak pedig züllöttségben tengetik életüket.

A kolonializmus fogalmi apparátusát alkalmazva rámutatok, hogy a kortárs magyar és román filmek nem ábrázolják kevésbé kegyetlennek a rendszerváltást követő „változások” idejét, mint a szocializmust, és olyan Kelet-Közép-Európa-képet ábrázolnak, mely inkább a Nyugat szemén keresztül láttatik.

Kulcsszavak: nemi reprezentációk, fiatal generáció, Kelet-Közép-Európa, magyar és román film.

CÉLOK ÉS SZEMPONTOK

Jelen dolgozat 2000 és 2010 között Magyarországon és Romániában, magyar és román rendezők által készített filmeket vizsgál abból a szempontból, hogy hogyan jelenítik meg a rendszerváltást és az azt követő éveket, milyennek látják és láttatják a jelent, milyen jövőkép körvonalazódik bennük, hol jelölik ki a nő és férfi, valamint a felnövekvő generáció helyét a megváltozott és folyton változó társadalomban. A szelekció alapját a 2001 és 2010 közötti Filmévkönyvek¹ és a Magyar Nemzeti Filmarchívum (2011-től Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filminté-

¹ A Löwensohn Enikő által szerkesztett évkönyvek nélkülözhetetlen adatokat tartalmaznak a magyar filmmel foglalkozók számára. A 2010-es kivételével mindenik megjelent nyomtatásban, a Magyar Nemzeti Filmarchívum kiadásában.

zet) honlapja (<http://www.filmintezet.hu>), valamint a Román Nemzeti Filmközpont (Centrul Național al Cinematografiei) honlapja (<http://www.cncinema.abt.ro/>) illetve a Cinemagia filmes portál (<http://www.cinemagia.ro/>) képezik.

A több száz film² közötti válogatáskor műfaji és tematikus szempontok jelentették a szelekció alapját: kizárólag egész estés játékfilmekről lesz szó (a rövidfilmek és dokumentumfilmek külön kutatást jelenthetnének). A vígjátékok és az olyan filmek amelyek a vizsgált évtized előtt vagy után készültek, egy-egy utalás erejéig a viszonyítás, kontextusteremtés kedvéért szerepelnek a dolgozatban. Magyarországon markánsabban elhatárolják a *műfaji* és *szerzői* filmeket: a *műfaji filmek* egy-egy (hollywoodi) filmműfaj szabályai szerint építkező, a nagyközönséget megszólító filmek, a *szerzői film* inkább a művészfilm szinonimája: olyan alkotások, melyek esztétikai értéke (elméletileg) magasabb. A filmek kiválasztásában szempont volt az is, hogy szerzői filmnek tekinthető alkotások jelentsék a vizsgáldás tárgyát. Szempont volt, továbbá, hogy mindkét ország esetén az „új hullámhoz”³ tartozó, új filmes generáció alkotásai kerüljenek előtérbe.

Mivel napjaink magyar és román filmjeinek kulturális megközelítései, a filmek társadalmi és kulturális beágyazottságának vizsgálata viszonylag ritka, jelen dolgozat ehhez szeretne hozzájárulni.⁴

MAGYAR ÉS ROMÁN FILMEK A KÉTEZRES ÉVEKBEN

A magyar és román új filmes generáció alkotásainak jellegzetességeit keresem a továbbiakban, majd rámutatok arra, hogy a kortárs filmek hogyan reprezentálják a kelet-európaiságot és a nemeket.

A fiatal magyar filmes generáció sokszínű egyéniségekből áll, viszont közös bennük az az alap, melyet a Színház- és Filmművészeti Főiskolán szereztek Simó Sándor osztályában. Az 1995-ben induló Simó-osztály tagjai tulajdonképpen a magyar új hullám megalapozói: Erdélyi Dániel, Fazekas Csaba, Fischer Gábor, Groó Diana, Hajdu Szabolcs, Miklauzic Bence, Pálfi György, Török Ferenc. A 2001-ben induló osztályt csak egy évig vezethette Simó Sándor: Faur Anna, Krasznahorkai Balázs, Mátyássy Áron, Kocsis Ágnes, Szabó Réka, Jánossy Natália, Gigor Attila osztályát Grunwalsky Ferenc irányította Simó Sándor halála után.

Simó Sándor arra tanította tanítványait, hogy személyes hangvételő, „így jöttem”-filmeket készítsenek (Buzogány 2008), olyanokat, melyek önmagukról szólnak. Az „így jöttem”-

2 Magyarországon 2000 és 2010 között 295 egész estés film készült. 2001 és 2006 között 51, 2007 és 2012 között 78 olyan román film készült, mely a Nemzeti Filmközpont támogatásában részesült. A szerző gyűjtése szerint 160 román film készült 2000 és 2010 között.

3 Az új román filmes generáció tagjai a hatvanas évek második felében születtek, megtapasztalhatták a kommunizmus éveit is, és a '89-es fordulatot követően egy évtizedig vártak a megszólalásukra. Alkotásaikat minimalizmus, realiztikusság és rendkívül hiteles színészi játék jellemzi, ami az évtized közepére a kortárs román film védjegyévé vált a nemzetközi filmfesztiválokon. A kortárs magyar rendezői nemzedék a hetvenes évek elején született, tehát tagjainak is van személyes tapasztalata a fordulat előtti évekről, de a szocializmus éveinek filmes feldolgozása a magyar rendezők esetén is várat magára 2000-ig.

4 Hiánypótló szándékkal készült el a Metropolis. Kortárs magyar film – Kulturális értelmezések száma. 2011/03

filmekben az a közös, hogy ugyanannak a generációnak az élményeit beszélik el különbözőképpen. Simó Sándor fontosnak tartotta, hogy diákjai nagyjátékfilmmel diplomázhassanak, így a Főiskoláról kikerülve mindenkinek megadatott a bemutatkozás lehetősége (Libor 2008).

A 2001-ben végzett osztály tagjai annak érdekében, hogy együtt maradjanak, létrehoztak egy érdekvédelmi szervezetet, a Madzag Filmegyletet, amelyhez egy gyártóstúdió, a Katapult Film is kapcsolódik. Az egyesület hivatalos nyilatkozata szerint a legfontosabb célkitűzése az, hogy olyan alkotói műhely legyen, amely a filmkészítés minden fázisában segítséget nyújthasson az alkotóknak. Az egyesület 2008-tól önálló internetes tévéportált működtet, amelyen keresztül alkotásaikat megtekintheti a szélesebb közönség.⁵

A romániai Polirom Kiadó 2010-ben megjelentetett egy olyan kiadványt, melynek célja az volt, hogy meghatározza minden idők legjobb tíz román filmjét, ezáltal pedig dialógushelyzetbe hozzon különböző generációkhoz tartozó filmkritikusokat (Corciovescu – Mihăilescu 2010). A kötet nem leplezett szándéka az is, hogy valamilyen folytonosságot láttasson előző korok és a jelen román filmtermése között, a szerkesztők véleménye ugyanis az, hogy a román újrealizmus gyökerei megtalálhatóak az előző korszakok filmjeiben is. A toplistát negyven filmkritikus véleménye alapján állították fel. Figyelemre méltó, hogy a tíz legjobbnak tartott román film közül három 2000 után készült, ez a három film külföldön is nagy elismerésnek örvendhetett: a *Lăzărescu úr halála* 2005-ben, a *Forradalmárok* 2006-ban, a *4 hónap, 3 hét és 2 nap* 2007-ben készült. E három alkotás a román új hullámot meghatározó művek, és tematikusan történelmi ívet képeznek a szocializmus utolsó éveit, a forradalom(ra való emlékezés) és napjaink világa között.

A kortárs román film a magyarnál kevésbé heterogén, kevésbé sokszínű, de épp ez az egységesség vált az előnyére. Mihai Fulger tizenkét rendezővel beszélgetett, olyan kérdésekre keresvén a választ, hogy mi a román film jövője, itthon és külföldön hogyan látják a román filmet, milyen változások várhatóak a jövőben a román filmre vonatkozóan (Fulger 2006). Bár a nemzetközi fesztiválokon új hullámról beszélnek a román film kapcsán, maguk a rendezők inkább egy új generációról beszélnek, és nem feltétlenül tekintenek úgy egymásra, mint egy egységes háttérrel rendelkező csoportra.

Az új román filmes nemzedéknek nem volt könnyű az indulása. A Román Nemzeti Filmközpont az évtized közepéig átláthatatlan pályázati kiírásaival ellehetetlenítette az új filmes generáció anyagi támogatásban való részesülését (Máté 2008). A pályázatok nyertesei között olyanok is voltak, akik a pályázatokat elbírálták. 2003-ban a fiatal rendezők nyílt levélben bírálták ezt a részrehajló pénzosztási rendszert. Az aláírók között ott voltak a román új hullám meghatározó egyéniségei: Sinisa Dragin, Lucian Georgescu, Tudor Giurgiu, Hanno Höfer, Florin Iepan, Radu Muntean, Cristian Mungiu, Cristi Puiu, Alexandru Solomon, Andreea Păduraru, Alex Sterian, Valentin Hotea, Tudor Lucaciu, Mihai Tănase. A nyílt levélnek nem volt közvetlen eredménye, így 2006-ban újabb nyílt levélben tiltakoztak a fiatal filmesek a Filmközpont támogatáspolitikája ellen. Az összefogásnak megvolt végül az eredménye, a művelődésügyi minisztérium hatására módosították a pályázati rendszert, a zsűritagok is nyilvánosságra kerültek,

⁵ <http://magyar.film.hu/filmhu/hir/a-madzag-filmegylet-nyilatkozata-hir.html> és <http://madzagtv.hu>. Letöltés dátuma: 2013. 08. 19.

és filmkritikusoknak is jutott hely a zsűriben. Így 2007-ben már az új filmes generáció képviselőinek jutott a Filmközpont anyagi támogatásának nagy része. Az új filmes generáció tehát a nemzetközi fesztiválsikerek után kivívta a hazai (anyagi) elismerést is.

A kortárs román film jól felismerhető jellegzetességekkel bír. A legtöbb film olyan társadalmi problémákat tár fel, amelyek a kommunizmusban léteztek, de a jelenben is megvannak. Az új román film a 2000-es években jutott el a kommunista diktatúra hétköznapijainak feldolgozásához. Ezek az alkotások a hatalmi viszonyokat ábrázolják, általánosítják az elnyomást a Ceaușescu-rezsim bemutatásán keresztül (Gorác 2010). A román új hullám a múltból merít, az embert helyezi középpontba, a történelmet pedig az ember által megélt események tükrében mutatja meg.

A fiatal rendezőnemzedék nem kíván semmilyen hagyományhoz kapcsolódni, nem nyúlnak meglévő sablonokhoz, szinte a semmiből teremti meg filmnyelvét. Bár 1989 után már nincsenek korlátok a filmkészítésben, mégsem a 90-es években születtek a legjobb filmek. Tulajdonképpen 1990 nem jelentett fordulatot a magyar filmkánonban sem (Libor 2008). Gorác Anikó 2000-et tekinti az új román filmgyártás nulladik évének. A *Zseton és a beton* jelöli az új román film kezdeteit, melynek később is jellemzői lesznek a kényelmetlen realiztikusság, a színészek hiteles, színpadiasságot mellőző alakítása, kézi kamerás felvételek, diegetikus hangok és a kísérőzene teljes vagy részleges mellőzése. A magyar új hullámot Mundruczó Kornél debütálásától számíthatjuk, a *Nincs nekem vágyam semmi* című film bemutatásától (Varga 2000).

Közös jellemzője a két ország filmgyártásának az is, hogy a rendezők kialakult, „bevált” színészgárdát foglalkoztatnak, és egy-egy színész a különböző filmekben hasonló karaktereket játszik. Különös színt adnak az évtized filmes termésének azok az alkotások (sokszor koprodukciók), amelyek nyelvíleg is tükrözik az európai/kelet-európai sokszínűséget: ezek a filmek az olyan néző számára élvezhetőek leginkább, aki az összes megjelenített nyelvet beszéli. A filmben megszólaló és a filmet befogadó nyelvek sokféleségéről nagyon érdekes összefoglalót olvashatunk Ella Shohat és Robert Stam tanulmányában, amelyben arra is rámutatnak, hogy hatalmi viszonyokat tükröz az, ahogyan egy filmet feliratoznak vagy szinkronizálnak (Shohat – Stam 2005: 93).

Hajdu Szabolcs *Bibliothèque Pascal* című filmjében magyar, román és brit színészek anyanyelvükön (is) megszólalnak, és a film nem alkalmaz szinkront, hanem feliratokat, így a magyar nemzetiségű szereplő főként magyarul, a román románul, a brit angolul beszél. Ez az eljárás válik a *Felicia mindenekelőtt*, a *Varga Katalin balladája* vagy a *Dallas Pashamende* előnyére (bár ez utóbbi csak románul és magyarul beszélő szereplőket vonultat fel, a főszereplők pedig roma nemzetiségűek, őket viszont magyarul beszélők alakítják, ami ront a film hitelességén).

A vizsgált évtized feloldotta a nemzeti határokat is a filmvászonon (ez nem egyedülálló a film történetében, de a magyar és román filmgyártásban újnak számított), több magyar filmben találkozhatunk román színészekkel (például a *Bibliothèque Pascal*-ban), és olyan román filmek is vannak, melyben magyar színész játszik: az *Europolis* és a *Valahol Palilulában* főszereplője a Kolozsvári Állami Magyar Színház színésze, Dimény Áron.

KISZOLGÁLTATOTT NŐK ÉS FÉRFIAK REPREZENTÁCIÓJA

A kétezres évek eleje tehát mind a román, mind a magyar filmgyártásban fordulatként értelmeződik, és olyan új filmes generáció elindulását jelzi, mely az egész évtizedet meghatározza. A fiatal magyar és román rendezői nemzedék műltreprezentációi azért érdekesek, mert ennek a nemzedéknek még vannak személyes tapasztalatai a letűnt rendszerről, és nem az állami finanszírozás rendszerében kezdenek el dolgozni (Strausz 2011: 20).

A rendszerváltás előtt az államhatalom által felülről meghatározott kánon volt mérvadó, ezt a kritikusok szakmai intézménye is megerősítette (Libor 2008). A rendszerváltásra adott válaszok egyike a filmformák lebontása és parodisztikus újraértelmezése volt. A történelmi téma háttérbe szorult, mert a rendszerváltás előtt 40 évig listavezető volt, azért is, mert a Kádár-rendszerben a történelem a metaforikus beszédre adott lehetőséget. 1990 és 2000 között kevés történelmi témájú film készült. A kilencvenes évek filmjeiben a „*jelen ihlető ereje*” erősebb, mint a múlté (Berkes–Nemes 2003), a 2000 utáni filmekben viszont előjönnek témaként a közelmúlt eseményei.

Murai András a rendszerváltozás utáni múlttal foglalkozó játékfilmeket vizsgálja, a kollektív emlékezet és az identitás szerkezetváltozásán keresztül (Murai 2008). Különbséget tesz a történelmi film (régmúltról szól) és a múltfilm (közelmúltról szól) között – ez utóbbi a jelenben élőkhez kapcsolódó múlt. A viszonylag nagy számú múltfilmet az identitáskereséssel magyarázza, nem a cenzúra eltörlésével. A kilencvenes években az „*önazonosság-tudat helyreállítása*” és a „*múlt újrafelfedezése*” a cél (Murai 2008: 123).

A rendszerváltás előtti időket humorral felidéző filmek közé tartozik az *Előre!*, a *Csocsó, avagy éljen a május 1-je!*, hasonló hangvételűek a *Mesék az aranykorból* epizódjai. A szocializmus lélekölő éveit egy napba sűrítve fejezi ki Cristian Mungiu filmje, a *4 hónap, 3 hét és 2 nap*. A nőfilmként⁶ is értelmezhető alkotás a nők közötti barátság és kiábrándulás tapasztalatát közvetíti két barátnő távolodásának bemutatásával. Găbița és Otilia szobatársnők egy kollégiumban, a Ceaușescu-rezsim utolsó éveiben, Găbița terhes, és el akarja vetetni magzatát. Mivel a törvény szigorúan bünteti az abortuszt, mindent titokban kell megszervezni, és ebben barátnője segít neki. A szereplők közül Otilia az aktív, Găbița csak elszenvédi a helyzetet, eljátssza a tehetetlent, a segítségre szorulókat. Otiliának kell megszerveznie a hotelszoba foglalását, neki kell találkoznia Bebe úrral⁷, aki majd végrehajtja a beavatkozást. Mégis, barátnője felelősségre vonja, amiért nem sikerült olcsóbb szobát találnia, Bebe úr pedig megalázó modorban beszél arról, hogy telefonon más hotelben egyezett meg Găbițăval.

A távolodás nem Găbița részéről jön, hiszen ő meg lehet elégedve barátnőjével, aki mindenben mellette állt és segítette. Otilia kiábrándulásáról van szó inkább, a lány csalódik barátnőjében, akit sokkal kevésbé viselnek meg a történetek, mint őt.

6 A nőfilm fogalmáról részletes elemzést nyújt Hollósi Laura tanulmánya (Hollósi 2000).

7 Papp Attila Zsolt felhívja a figyelmet a Bebe úr névben rejlő iróniára: a csecsemőt jelentő név viselője tulajdonképpen magzatgyilkos (Papp 2007).

A film nem erőszakol a nézőjére egy nézői pozíciót, a női testet nem a férfitekintet vágyaként, szexuális tárgyként jeleníti meg, a kamera pedig nem tokolódik a női test közelébe.⁸ Egyedül a megsemmisített, a filmcímbe is beígért 4 hónapos, 3 hetes és 2 napos magzatot mutatja meg egy pillanattig, mintha jelezné – akárcsak Pálfi György *Taxidermiájában* a preparált embrió képe –, hogy ez a sors vár a jövő generációjára.

A változás pillanatait idézi fel a *Hogyan éltem túl a világvégét* egy gyerek szemén keresztül látatva a szocializmus, majd a hirtelen váltás okozta banális, komikus helyzeteket. A *Jelszó: A papír kékre vált* a forradalom egyik éjszakáját mutatja be egy közkatona történetét követve, aki fellelkesülve elhagyja alakulatát, hogy a forradalmárokhöz csatlakozhasson. Lelkesedése, anyja gondoskodása, barátnőjével való tervei, felettesével való kibélülése mind hiábavalóak, reggel ugyanis lelövik, mert az alakulatuk nem ismerte az új jelszót.

A román és a magyar filmek nem ábrázolják kevésbé kegyetlenek a rendszerváltást követő „váltások” idejét, mint a szocializmust. Az útkeresés, céltalanság jellemzi e filmek szereplőit. Az ismert rendszer felbomlott, de az új még nem állt össze rendszerré, és ebben a kaotikusságban az önérvényesítő törekvéseknek nincs helyük.

A kilencvenes években kétségbeesett útkeresés jellemzi a filmbeli női alakokat, nőiségüket keresik, érte harcolnak. Az évtized második felében az elindulás bizonytalansága jellemző: „Az évtized második felében készült filmekben bizonytalanul elindultak valamerre, félve, határozatlanul, de még nem jutottak el a biztos értékek világáig; úton vannak és egyáltalán nem biztos, hogy meglették a helyes ösvényt. Kutathatják, mi is a szerepük a világban, mely egyre kevésbé törődik velük mint nővel.” (Galambos 1999: 22). Az *Édes Emma, drága Böbe* című film kilátástalan helyzetű főszereplőjéhez hasonló a *Márió, a varázsló* hősnőjének helyzete is. A nő Márióban, az olasz cipőgyár tulajdonosában látja az elmaradott falusi életéből való kimenekülés lehetőségét, és képtelen elviselni, hogy a cipőgyár bezárása visszakényszeríti majd őt előző helyzetébe.

A Thomas Mann-t idéző filmet Halász Margit azonos című novellája ihlette. A film a közelmúltat jeleníti meg, a rendszerváltás utáni közvetlen periódust, amely nem jelenik meg nagyon gyakran magyar játékfilmben. A főszereplő, Vera turkálóból szerzi be a modernnek mondható ruháit, festeni kezdi magát, és rövidre vágatja a haját. Eleinte előnyére válik a szerelem, végül mégis szétesnek az illúziói, félreértelmezi az óhajtott férfi gesztusait, és gyilkossá válik.

Vera és férje között megvolt a „családi béke”, amíg az asszony játszott a hagyományos női szerepet. De már az is bosszúságot okozott férjének, ha nem a megszokott vacsorát, hanem olaszos ételt szolgált fel neki a felesége.

A változás iróniáját a férj és a cipőgyári munkásnak alkalmatlan szomszédasszony sorsa jelzi: a film utolsó jelenetében saját pizzázójukban szolgálják ki a klienseket, tehát a legnagyobb váltásra mégis ők képesek, akik bármire képtelenek tünnek: vállalkozásuk lesz. Vera, a tehetséges nő gyilkossá válik. A film jelzi, hogy ez az „új” rendszer sem igazságos.

8 A domináns mozi filmjei manipulálják a vizuális élvezetet azért, hogy az erotikát a patriarchális gondolkodás nyelvébe kódolják. A női filmek viszont nem erőszakolnak a nézőre egy nézői pozíciót. Erről bővebben Laura Mulvey (Mulvey 2004) és Mary Ann Doane (Doane 2000) tanulmányaiban olvashatunk.

A román filmek szintén az útkeresés idejeként ábrázolják a kilencvenes és a kétezres éveket. A rendszerváltás után megnyílt határok és az otthoni munkanélküliség sok embert külföldi munkavállalásra vagy illegális kereskedelemre kényszerített. A *Weekend anyával* és a *Ha fűtyülni akarok, fűtyülök* a gyerekeiket hátrahagyó szülők vívódásait, az elhagyott, rokonokra bízott gyerekek sorsát, perspektíva nélküli életét mutatja be. Az illegális kereskedelmet a megélhetés biztos forrásaként, ugyanakkor olyan csapdaként jelenítik meg a román filmek, amelyből nincs menekvés. A *düh* vagy *A zseton és a beton* című film főszereplői számára nincs kiút: akarattuktól függetlenül bűnözőkké, gyilkosokká válnak.

Hogy a rendszerváltás csupán „szerepcseré” volt, jól érzékelteti Corneliu Porumboiu *Forradalmárok* című filmje. A kisváros élete nem sokat változott a forradalom után, csupán egyesek más munkát találtak. Az egykori szekus könyvelőnek száznál több személyt alkalmazó vállalkozása van, és megfenyegeti az alkoholista történelemtanárt, amikor az a ’89-es decemberi események felidézésekor élő adásban elmondja, hogy a Securitate emberei (köztük a könyvelő is) testileg bántalmazták. A tanár, akit egyedül a műsor alatt betelefonáló kínai árus (tehát egy másfajta idegenséget megelő személy) védelmez, nemcsak a szocializmus, hanem a jelen kiszolgáltatottja is, számára az italon kívül nincs egyéb menekülési alternatíva.

Kiszolgáltatott a *Fehér tenyér* Dongója is. A szocializmus durvaságát, hatalmaskodását képviselő tornatanár zsarnok módján bánik diákjaival, a legjobbakat, így Dongót sem kíméli. A fiú szülei ugyanúgy bánnak gyerekükkel, mint az edző: vendégeiknek mutogatják, mint egy cirku-szi majmot, és nem hiszik el amit mond a megveretéséről, kicsikarnak belőle egy hazugságot.

Az idősíkokat váltogató film a 20 évvel későbbi eseményeket is bemutatja, Dongó, aki közben egy sérülés miatt abbahagyta a tornászást, Kanadában sportedző, és amikor hirtelen felindultságában megüt egy gyereket – ugyanazt a módszert alkalmazva, mint egykor saját edzője – a szülők nagyon megbotránkoznak. Mindkét nevelési rendszer tulajdonképpen csődöt mond, Dongó pedig mindkét társadalmi rendszerben kiszolgáltatott. Amikor egy nagyon tehetséges, de kezelhetetlenül önféjú kanadai tornászt bíznak rá, hogy készítse fel az olimpiára, elkezd újból edzeni, mert rájön, hogy egyedül a versengéssel tudja munkára bírni a rá bízott fiút. A filmben végül olyan helyzet alakul ki, amelyből Dongó mindenképpen csak vesztesként kerülhet ki: a magyarországi olimpián tanítványa az ellenfele, aki végül le is győzi tanítóját.

Az ellehetetlenült helyzetből való elvágyódást és a változtatás kudarcát jeleníti meg az *Apaföld* és az *Utolsó idők*. Mindkét film egy-egy fiatalember vergődéseit ábrázolja, mindketten illegális ügyekbe bonyolódnak, hogy valamelyest enyhíteni tudjanak elviselhetetlen helyzetükön.

A rendszerváltás környékén játszódik Nagy Viktor Oszkár filmjének a cselekménye, bár a kor inkább csak háttérként érvényesül. A film egy ősi konfliktust tematizál, erre utal a feszültséget sugalló *Apaföld* cím is.

Az apa börtönből hazatérve földművelésbe akar kezdeni, fiára íratja a földjeit, az viszont nem akarja elfogadni az apja által kijelölt életutat. A tékozló fiú tékozló apává változtatott mítosza mellett Oidipusz mítosza is megjelenik a filmben, hisz az apa és a fia közti konfliktust mélyíti, hogy az apa kapcsolatba kerül elhunyt felesége húgával, aki a fiúnak is tetszik (Stöhr 2009: 32). A rendszerváltás nyújtotta lehetőségek közül a fiú inkább az illegális, de jövedelmező biznisszt választja, ezáltal hasonlóná válik az *Utolsó idők* fiatalemberéhez, Ivánhoz. Itt a cselekmény a kilencvenes évek végén játszódik, az ukrán határ mellett egy faluban, melyet a rendszer-

váltás tulajdonképpen elkerült: a falubeliek hiába várják, hogy a közelben országút épül, ami javít majd a megélhetésükön.

A Priskin-testvérek egyedül élnek, közülük a lány autista. Iván gázolajat csempészik át a határon, ebből tartja fenn magát és hűgát. Miután beteg hűgát megerősokolják, és Iván nem számíthat a rendőrök segítségére, maga tesz igazságot úgy, hogy egyúttal igazságszolgáltatása önmaga ellen fordul.

A női test megtöretésének története a *Johanna* című film. Johanna kábítószerfüggőként kerül kórházba, élete pedig új dimenziót nyer, amikor az életét megmentő orvos a kórházban marasztja, hogy áplónőként dolgozzon. Az orvos vonzódik a lányhoz, Johanna viszont folyton elutasítja.

Johanna saját teste jelenti a gyógyíthatatlan betegek számára a gyógyírt: az életükről már lemondó férfiaknak önnön testén keresztül adja vissza az élethez való ragaszkodást, beteg testükben újból felélesztvén a szexuális vágyat. A johannai gyógymód tehát egy nő testén keresztül valósul meg, de csak férfiak számára létezhet (érdekes, hogy a kórházban egyetlen női beteg sincs).

A film végig egy kettős mércével játszik, eldönthetetlen, hogy melyik nézőpont a „valódi”. A betegek szentként tisztelik Johannát, tetteiért azonban kollégái elítélik, a film végén pedig mártírként kell szenvednie, mint Szent Johannának. A néző kezdetben távolságtartóan szemlélheti Johanna gyógymódját, majd a Johannát istenítő betegek szemén keresztül látja az eseményeket, végül az orvos és ápolók szempontja érvényesül.

Johannát épp az őt megmentő orvos küldi a halálba, a nő teste pedig a szeméttelapi máglyán ég el: Johanna az orléans-i szűz utódjaként amiatt válik szentté a betegek számára, hogy átadja testét a férfiaknak. Ő tehát egy „szent prostituált”, akinek alakjában „feloldódik a szűz és kurva szembenállás binaritása”, ugyanakkor illeszkedik a „heteronormatív genderbinarítás képzetéhez” is, mely szerint a nő hivatása az önfeladás, a (szexuális) szolgálatkészség a férfi irányában (Kis 2001: 51.). Ugyanez a szolgálatkészség a férfinak való teljes odaadással/önfeláldozással nővi ki magát Natalia alakjában Kamondi Zoltán *Dolina* című filmjében, Natalia ugyanis azért válik Colentina lesbikus partnerévé, hogy férjét követhesse a tüdőbajosok izoldájába.

Összegezve a legtöbb kortárs magyar filmben a nő testén és nemén keresztül éli meg a kiszolgáltatottság érzését, testileg töretek meg, míg a férfi lélekben: „Az apokalipszis a férfi lelkében és a nő testé(be)n játszódik le, a lélektan áll szemben a test-tannal” (Havas 2010: 30).

Az ellehetetlenült társadalmi-politikai helyzetben élők vergődéseit ábrázolják a kortárs román és magyar filmek. Angéla, Kocsis Ágnes *Friss levegő* című filmjének egyik főszereplője menekülni szeretne korlátozó életéből, Olaszországba indul divattervezői aspirációkkal. Szökése meghiúsul, és az éhség arra kényszeríti, hogy átvegye anyja munkáját: egy metróaluljáró közcéccének takarítását. A film vége nyitott, nem tudjuk meg, mi lesz a lány sorsa, bár papírosztogatás közben új ruhaterveket készít. Emiatt – a kudarcba fulladt szökési kísérlet ellenére – nem pesszimista a film végkicsengése.

Cărlin Florin Apostol *Umilință (Alázat)*⁹ című filmje egy romániai falu társadalmának drámai bemutatása. Egy önhibáján kívül elkövetett gyilkosság miatt Dumitrut, az addig meg-

9 A filmnek nincs hivatalos magyar címe, az *Alázat* cím saját fordítás.

becsült állatorvost a falu közössége kirekeszti: alamizsnáért dolgoztatják, megverik, kinevetik, és minden rosszért őt teszik felelőssé. A férfi túri a büntetést, és nem beszél senkivel, sokan emiatt némának hiszik. A tragédiáról csak a film második felében szerez tudomást a néző úgy, hogy a kamera Dumitru (a falubeliek által használt neve Umilința vagy Pacoste) emlékeit vetíti ki: egy mezőgazdasági géppel elgázolt egy kislányt, aki elaludt a kukoricatáblában. Az viszont titok marad, hogy mi lett Dumitru feleségével és kislányával. Egyetlen barátja Marinică, egy kislány, akinek édesapja jó barátja volt Dumitrunak, és el is mondta gyerekének, hogy a férfi nem hibás a gyilkosság miatt. Az apa meghalt, Marinică édesanyjával él, és vállalva a mindennapos veréseket és szidalmazásokat, ételt visz barátjának a falu szélén levő templomromhoz.

Marinică édesanyja nem értékeli fia szorgalmát, le akarja beszélni a kitartó tanulásról, a televízióban látottakra hivatkozik, melyek szerint a meggazdagodáshoz nincs szükség tanulásra.

A falubeliek – így Marinică édesanyja is – gyakran kinyilvánítják vallásosságukat, bár ez nem az egyház kínálta istenhitet, hanem inkább egy babonákon alapuló túlvilághitet jelent, ami növeli a kiszolgáltatottságukat. A falunak nincs is használható temploma, mert az romos állapotban, tátongó ablaküregekkel és kopott ikonokkal áll a falu szélén, a tornya pedig otthont és menedéket ad Dumitrunak. A férfi minden hazatérésekor keresztet vet a málladozó falakon található ikonok előtt, és erre tanítja a hozzá látogató kislányt is.

A babonás hit reprezentációja Cornel Gheorghiu *Europolis* című filmjében is megjelenik. A főszereplő, Nae és édesanyja, Magdalena táviratot kapnak Franciaországból azzal a hírrel, hogy az 50 éve elhunytak hitt Luca nagybácsi, Magdalena bátyja meghalt, és nekik el kell menniük, hogy lebonyolítsák az örökösödést. Franciaországba érkezvén megismerkednek Ata sámánnal, Luca legjobb barátjával, aki átadja nekik Luca utolsó kívánságát: hamvait egy szamar alakú koporsóba temessék Sulinán. Úton hazafelé egy jósnővel hozza őket össze a sors, aki egy szamarat hagy rájuk. Nae édesanyja meghal úton hazafelé, így a szamar alakú koporsóba ő kerül, a férfi pedig egyetlen örökségével, a samárral marad, aki átveszi anyja helyét a szó szoros értelmében, amikor a férfi maga mellé ülteti az autóban.

Mindkét film az anyát özvegyasszonyként mutatja be, aki hirtelen haragjában megveri gyerekeit/unokáját, hangosan szitkozódik, majd önsajnálataiban – a gyerekek felnevelésének nehézségeire és az egyedüllétre hivatkozva – sírva fakad. Mindkét anya mélyen vallásos, világképüknek meghatározó eleme a transzcendenssel való szoros kapcsolat, a túlvilágtól való félelem.

Nemcsak a nők, hanem a férfiak is megijednek a nem eviláginak vélt dolgoktól. Az *Europolis* Europolice feliratú rendőrhajóján megérkező tiszt előbb akadémikusodni akar Naéval, de amikor meglátja a koporsóban Nae halott anyját, gyorsan lekapja fejről a sapkát és visszakozik.

Mindkét film a *Delta* öntörvényű világát idézi. Az emberek feljogosítva érzik magukat arra, hogy döntőbírák és végrehajtók legyenek egyidőben, önmaguk bűneit – a többszörös gyilkosságot, a lopást, megvesztegetést, harácsolást – nem tekintik büntetendőnek. Egyrészt tehát útbaigazítást, fogódzót jelent a filmbeli alakoknak a hit, a vallás, másrészt viszont öngazolást, önfelmentést a hétköznapi vétkei alól.

A víz (az Olt az *Umlința* címűben, a Sulina az *Europolis*-ban és a Duna-delta a *Delta*-ban) mindhárom filmben a természet erejének megtestesítője, pusztító és védelmező, végső nyugalmat adó egyidőben. A forgatókönyvben Umilința megbünteti a falut: lerombolja a gátat, és a falut ellepi a víz (a filmben ez nem ilyen egyértelmű). Apokaliptikus képekkel zárul a forgatókönyv és a film: a víz a megtisztulás eleme is együttal, akárcsak a *Delta*-ban.

Több filmben a babonás túlvilághit a tenyér- és kártyajóslásos jelenetekben is reprezentálódik. Nae és édesanyja egy vak látó asszonnyal találkozik, akinek sejtelmes kijelentései előre vetítik az anya halálát. Rodica Păparut a *Bibliothèque Pascal* egyik jelenetében azért keresi fel egy visszatérő kliense, hogy a jósnő mondja meg, érdemes-e befektetnie egy kétes üzletbe. Rodica ebben az esetben szélhámosnak bizonyul, a férfi egy későbbi jelenetben tudatja vele, hogy a befektetését elvesztette, és ezért váltságdíjat követel. Mona kezére nézve viszont olyasmit lát, ami sejteti a lánnyal bekövetkező borzalmakat.

KISZOLGÁLTATOTT GYEREKEK

A felnövő generáció perspektíváinak filmes reprezentációiról lesz szó az alábbiakban, arról, hogy a kortárs magyar és román filmek milyen jövőt képzelnek el a térségben élő gyerekeknek.

Az *Iszka utazása* egy dokumentarista stílusú filmdráma, melyben a főszereplők önmagukat játsszák: utcagyerekek, akik egy külvárosi szeméttelen (1. kép) gyűjtik a vashulladékot, hogy abból szerezzenek néhány lejt.

1. kép. A film első képe: egy külvárosi szeméttelen

2. kép. Igavonás

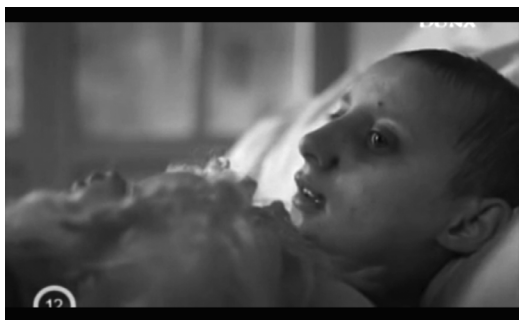
Iszka (Varga Mária) és húga, Rózsika (Varga Rózsika) azért dolgoznak, hogy alkoholistá anyjuknak és mostohaapjuknak legyen pálinkára való. Ők tehát a család kenyérkeresői, „igáslovai.” A film elején Iszka ugyanúgy húzza a vassal telt szekeret, mint az az igavonó ló, mely elhatalad mellette: a kettő így egyenértékűvé válik (2. kép).

Amikor Iszkat nem fizetik ki a vastelepen, és pénz nélkül megy haza, az anyja elveri. Mégis a nevelőintézetből anyja hívására hazamegy, pedig a nevelőintézeti személyzet emberi módon bánik vele.

A „város peremén” levő szeméttelen látványa a dolinai vagy a dallasi tájat idézi. Ezzel a látvánnyal indul a film, ezt követi a stáblista megjelenítése. Ezután a vastelepen dolgozó munkásokat és munkahelyüket mutatja a kamera: a szeméttelenhez hasonló embertelen környezet az is.

A nő és férfi közti határvonal elmosódása motívummá válik a filmben: Iszkáról még a neve sem árulja el, hogy fiú-e vagy lány, külsőre inkább fiúnak néz ki. Fiúbarátja be is vallja neki, hogy azt hitte róla, amikor legelőször látta, hogy fiú (ez az eldönthetatlenség a nyelvben is érvé-

nyesül, Iszka ugyanis románul is, magyarul is beszél, de mindkét nyelvet sajátos akcentussal és grammatikával). Iszka hűgának, Rózsikának pedig csak a neve női, ugyanis rövid haja, a később szinte kopasz feje, vékony arca, beesett szemei, idomtalan teste – a nem nélküliség bélyegét nyomják rá. Kedvenc hajás babája pótolja azt, ami a kislányból hiányzik: a szép hosszú haját, a nőiességet (3. kép). Iszkának is rövid fiúfrizurája van, de ő legalább borbélyhoz szeretne menni, megelőzve az otthoni „nyírást”. A fodrászaton egy férfi fodrász lát neki Iszka megnyírásához, de elkergeti a lányt, mert tetves.

3. kép. *Rózsika és a hajás babája*

4. kép. *Iszka vendéghajjal*

Hosszú haja a film végén lesz Iszkának, amikor a nevetséges hajfűrtös kendőt teszi fel a hajón: a nőiességet tehát az ő esetében is a műhaj jelképezi (4. kép).

Számára játéknak minősül a lányokkal való utazás az ismeretlen cél felé (egyébként, úgy tűnik, a lányok egy jó kis kiruccanásnak tekintik elrablásukat és eladásukat, viháncolnak, heherésznek, és mindannyian megfogalmazzák vágyálmaikat azáltal, hogy úgy gondolják, arrafelé tartanak). Iszka csak akkor döbben rá a valóságra, amikor barátnőjét meglátja, amint épp meg-erőszakolják. Az ablakon keresztül nézés a jövő tükrébe nézés metaforája: Iszkára is ez a sors vár.

A film kiforgatja a femininitás normáit. A lánytestvérek nőietlenként való bemutatására válaszként a nőiesség olyan attribútumai jelennek meg, melyek a patriarkális elnyomás eszközeivé válnak (a hajón a legszebbnek tartott lányt viszik el és erőszakolják meg). Iszka műhaja erre a sorsra predesztinálja viselőjét.¹⁰

A román új hullám egyik reprezentatív alkotása a *Felicia mindeneelőtt*. Egy bukaresti tömbházlakásban és a repülőtéren játszódó történet egyetlen napba sűrítve megjeleníti egy emigrációban élő román nő tragédiáját. Hollandiában van egy fia, akit egyedül nevel, mert a férjétől elvált. Szüleit rendszeresen meglátogatja, de ezek az évi egyszeri látogatások nem tudják betölteni azt az űrt, ami köztük létezik. Húga saját magánéletével van elfoglalva, még a reptérre sem tudja elvinni nővérét – aki többek között emiatt kési le a gépet. A szemünk előtt játszódik le a magára hagyott generációk (Csepeli et alii 2006) drámája: nemcsak az idősödő szülők lassúsága és múlt rendszert idéző hozzáállása borítja ki a nőt, aki menekülne szülei elől, de Felicia kifakadása azt is jelzi: őt is magára hagyták szülei, amikor soha nem vele, hanem „felszínes”

¹⁰ A femininitás fogalmairól bővebben Toril Moi (1995) tanulmányában van szó.

dolgokkal, ételkészítéssel, evéssel, vagy a kisebbik lányuk útjának egyengetésével foglalkoztak. A rendkívül gondosan kimunkált párbeszédnek húsba vágóan mondják el mindazt, amit mindannyiunk egyszer átél(het).

A film (a *Fehér tenyér*hez vagy az *Apaföldhöz* hasonlóan) az idősebb és fiatalabb generációk közti kommunikáció csődjét ábrázolja: megjelenik az új generáció ellenállása a szülei, nagyszülei, oktatóik életstílusával, vagyis a (szocialista) múlttal szemben (Strausz 2011: 21).

Pejó Róbert (sz. 1964) *Dallas Pashamende*¹¹ című filmjének forgatását a kolozsvári Pata réti szeméttelen kezdtek el, de a román hatóságok megtiltották annak folytatását, így Magyarországon kellett „felépíteni” a szemétteleni Dallast. A film minden jóindulata ellenére kliséket halmoz. A cigány származású tanítónak, Radunak (Bogdán Zsolt) vissza kell térnie gyerekkora helyszínére, Dallasba, a szeméttelre, hogy eltemesse apját. Akárcsak Felicia, ő is egy másik világhoz tartozik már, de nem tud elszakadni attól az élettértől, melyet gyerekkora óta sikerült elfelejtenie. A szeméttelről távol, a kinti világban tanítói állása és menyasszonya biztosítják a „normális” életet számára, mégis a férfi azt választja, hogy Dallasban maradjon. Nem az atyai öröksége, a megszelídített medve marasztalja, hanem egykori szerelmével, Oanával való találkozása. Radu jelenlététől a közösség élete javulni látszik: iskolát szeretne alapítani, tanítja Oana gyerekét, kölcsönadja autóját társainak, hogy azon vigyék a szelektált hulladékot eladni. A féltékeny férj viszont megöli Oanat, Radu pedig épp akkor hagyja el végleg a szeméttelét, amikor a legnagyobb szükség volna ott rá, hiszen anya nélkül maradt a kisfiú és nővére; Radu megkérdi ugyan, hogy a kisfiú vele akarna-e menni, de az inkább a játszást választja.

A film ragaszkodik a sztereotípiákhoz, ezért a cigányábrázolásnak minden „kellékével” találkozunk: a szemétteleni romák munka után vígan járnak a táncot, iddognak az autóbusból átalakított kocsmában, prenadezt szívnak, megátkoznak mindenkit, aki nem kedvükre tesz. Hasonló ez a fajta sztereotíp ábrázolás a feketék vagy mexikóiak korábbi amerikai filmekbeli ábrázolásához (Stam–Spence 2005: 19). Az amerikai filmgyártás kezdetén úgy ábrázolták a rabszolgákat, mintha számukra felemelő lett volna, kiemelkedés az állati sorból, hogy szolgálhattak. Az *Amerika hőskora* című filmben a Ku-Klux-Klán emberei felszabadítóként jelennek meg, akik megvédik a segítségre szoruló fehéreket, akik ellen fellázdáltak addig énekelve robotoló kedves rabszolgáik (Bogle 2005).

Dallasban a nőt bármikor megverheti és megerőszakolhatja a férje, és jobb fizetőeszköz híján a nő bármikor tud fizetni a testével – még olyan apróságnak tűnő dolgokért is, mint egy fej káposzta vagy egy Barbie baba. Örkény Antal szavaival: „*A szeméttelen társadalmának lakói beteljesítik mindazokat a negatív sztereotípiákat, amelyek segítségével a többségi társadalom szereti meghúzni a határokat romák és nem romák között, és amelyek aztán a romákat sújtó előítéletek legfőbb motorjává válnak. A gubérálók világa erőszakos és önző, primitív és civilizálatlan, az emberek lopnak, csalnak, hazudnak, egymással szemben sem érznek különösképp szolidaritást, alkalmatlanok mindenféle »normális« munkára, isznak és felelőtlenek, a gyerekeikkel nem törődnek, és persze gyengék és kiszolgáltatottak a hatóságoknak, a saját maguk közül kiemelkedett maffiózóknak, sőt egymásnak is.*” Örkény Antal szerencsésnek látja azt, hogy a multikulturalizmus jegyében több olyan film is készült Magyarországon, mely a roma kisebbség élethelyzetét mutatja be.

¹¹ A *pashamende* szó jelentése mellettünk, a közelünkben.

Tanulmányában ír arról a divathullámról, amely a huszadik század utolsó évtizedében jelentkezett, s amely a kisebbségi kultúrák felé való nyitottsággal jellemezhető. A kisebbségekről készült filmek közül a *Nyóckert* pozitív példaként említi, a filmnek ugyanis sikerült a roma identitás keresésének igazi dilemmáit bemutatni (Örkény 2005).

A szeméttelép „tulajdonosa” a szemétyűjtők munkáján meggazdagodva nem akarja elveszíteni hatalmát, a rendőrséggel szövetkezve igyekszik megtartani privilégiumait. Radu „megzavarja” a szeméttelép társadalmi berendezkedését és törvényeit, mindent hátrahagy, de kiderül, hogy csak a szerelme tartotta addig vissza, annak halálával értelmetlenné vált ottmaradása, pedig az iskolaalapítás, a gyerekek oktatása, amit tervezett, talán kiutat jelenthetett volna néhány gyereknek abból a környezetből. Sőt, talán megszüntethette volna a szeméttelépi létet, és magabiztos, önrendelkező, önmaguk sorsát irányítani képes emberekké váltak volna a lakók: a Radu autójával ugyanis már ők maguk viszik a hulladékot, és jóval több pénzt kapnak érte, mint addig, hiszen addigi szállítójuk kizsákmányolta őket, a kapott pénz töredékét adta csak oda nekik, és azt is csak akkor, amikor akarta.

A film következtetése tehát az, hogy a nyomorban élőkön nem lehet segíteni, és azok számára, akik ott élnek, úgy a legjobb minden, ahogy van. Ha Radu nem maradt volna, Oana nem halt volna meg. Ezt a logikát követve a film üzenete az, hogy ha a külvilág nem avatkozik a cigányság (vagy bármilyen hátrányos helyzetű csoport) életébe, akkor vígan éldegélnek a szeméttelépen.

A filmbéli gyerekek számára nem létezik perspektíva egy emberségesebb életre. Környezetük eleve meghatározza azt, amilyen bánásmódban életük során részük lehet. Jól példázza ezt a balesetet szenvedő kisgyerek esete: bár Radu eszeveszetten kiált segítségért, senki sem igyekszik mentőt hívni.

TETTESEK HELYETT ÁLDOZATOK

A *Rendészet, nyelvészet* című film egy fiatal rendőr, Cristi (Dragoș Bucur) belső konfliktusát ábrázolja. Főnöke parancsára le kell tartóztatnia egy diákot, aki kábítószerrel használ, ő viszont úgy érzi, több nyomozást igényelne az ügy, ki kellene deríteni, kitől veszi a diák a kábítószerrel, és azt kellene felelősségre vonni. Cristi túl szigorúnak ítéli a romániai törvényt, amely úgy akarja megfékezni a bűnözést, hogy nem a tetteseket, hanem az áldozatokat bünteti, és amely értelmében legkevesebb három és fél év járna a fiúnak kábítószer fogyasztásáért. Cristi lelkiismeretfurdalását a főnöke a DEX (Román értelmező szótár) címszavainak (lelkiismeret, törvény, rendőr) felolvasatásával és értelmezésével, majd kárúgással való fenyegetőzéssel akarja elnyomni, sikerrel: a zárókép ugyanis egy táblarajz készítését mutatja, melyet Cristi rajzol, hogy az alapján magyarázza kollégáinak a fiatalok elfogásának tervét.

A minimalista eszköztár (valós idejű cselekvések, kísérőzene mellőzése) egy sajátosan kelet-európai környezetet teremt (ehhez az is hozzájárul, hogy a főszereplő párhuzamot von Románia és a romániai törvények, illetve Csehország és más európai országok törvényei között, hangsúlyozván, hogy a közeljövőben Romániában is biztosan megváltoztatják pozitív irányba a törvényt).

A szereplők egymáshoz való viszonyulása általános emberi jellemzőket hoz felszínre. Cristi szinte egész nap egyedül dolgozik: követi a diákok és barátait, leskelődik a házuk előtt, ellenőrzi a diák hozzátartozóinak autóit, majd otthon egyedül ebédel és egyedül vacsorázik. Fiatal házas ugyan, de felesége társaságában is egyedül van. Felesége filológus: nyelvtanár, és egészen más dolgok foglalkoztatják, mint Cristit; viszonyuk kiüresedett, nem lehetséges a kommunikáció közöttük. Amikor a nő számítógépen zenét hallgat, Cristi tévézik. Egyetlen jelenet van, amelyben közös tevékenységet folytatnak: vacsoráznak, de itt épp arról beszélgetnek, hogy kettőjük között nincs valami rendjén. A nő elvégzi háziasszonyi teendőit: főz, elmosogat, előkészíti a tiszta törülközőt férje számára, figyelmezteti, hogy cserélje le a ruháit. Cristi megdicséri az ételt, sörözik és tévézik, de nem érti, miért hallgatja meg felesége többször is Mirabela Dauer *Nu te părăsesc, iubire* (Nem hagylak el, kedvesem) című slágerét, mit jelentenek felesége számára a dalszövegben megjelenő szimbólumok, mint például a napsütés nélküli tengerpart. A dalszövegnek a férfi szerint nincs semmi értelme, a tenger tenger marad nap nélkül is, a mező virág nélkül is mező. Felesége értelmezésében a dal az abszolút szerelemről szól, és ezt definiálja anafora szerkezetű sorokban megfogalmazott szimbólumok segítségével: „*Ce ar fi marea fără soare/ Ce ar fi câmpul fără floare/ Ce ar fi astăzi fără mâine/ Ce ar fi viața fără tine*” (Mi lenne a tenger napsütés nélkül/ Mi lenne a mező virág nélkül/ Mi lenne a ma holnap nélkül/ Mi lenne az életem nélküled).

A nő szerint a tenger a végtelen, a nap a fény, a mező a születés, a teremtés, a virág a szépség szimbóluma. Férje számára idegenek ezek a terminusok, az anafora szót helytelenül ejti ki, nem érti, minek használna szimbólumokat a dalszöveg, amikor el lehetne mondani mindazt érthetően (számára ugyanazt jelentik, mint a fogpaszta nélküli fogkefe), és úgy tűnik, túl földhözragadt felesége fennköltségéhez képest, aki kiábrándultan lekapcsolja a számítógépet és indul lefeküdni. A nő már nem is férjébe, hanem a szerelem érzésébe szerelmes, elképzeléseiben élő férfiideálja nem egyeztethető össze férjével. A jelenet így az illúziók és álmok kiégését ábrázolja. Cristit ugyanakkor sokkal konkrétabb és életbevágó fontosságú dolgok foglalkoztatják: nem akarná megfosztani az általa követett diákok életének három és fél évétől. Felesége viszont épp ezt a belső vívódást képtelen megérteni és enyhíteni.

A KOLONIALIZMUS FILMES REPREZENTÁCIÓJA

A fenti filmek szerint Kelet-Európában az anyák jó esetben egyedül nevelik gyerekeiket, akiket megvernek és szidalmaznak, az apák részegesek, verik feleségeiket és gyerekeiket. A gyerekek elvagyódnak ebből a környezetből, a nagyvárosba mennének, ahol magas házban szeretnének lakni. Az *Umilința* Marinicája Amerikába szeretne menni, és ott egy felhőkarcolóból szeretne majd integetni barátjának. A *Frisz levegő* egyik főszereplője, Angéla Olaszországba akar szökni, hogy ott divattervező lehessen. Az *Iszka utazása* is megjeleníti a fiatalok azon vágyát, hogy külföldre menjenek, bár a film rámutat e vágyak lerombolására is, hisz a külföld fogja jelenteni az elrabolt lányok számára a megaláztatást, embertelenséget.

A külföldön dolgozó szülők gyerekei prostitúcióból (*Weekend anyával*) és bűnözésből élnek (*Ha fűtyülni akarok, fűtyülök*), drogfüggők, és az emberi kapcsolataik kiüresedettek. Az igazi emberi kapcsolatot jelentő gyereket vagy testvért elszakítják a szereplőktől. Cristina kislányát

emberkereskedők rabolják el, akik Cristinával is végeznek, így a Spanyolországban élő anyja egyszerre veszíti el lányát és unokáját (*Weekend anyával*). A *Ha fűtyülni akarok, fűtyülök* főszereplője két héttel a javítóintézetből való szabadulása előtt túsul ejt egy szociológus lányt és megszökik, mert Olaszországban dolgozó anyja magával akarja vinni a fiú öccsét, s ő ezt meg akarja akadályozni. Silviu nem enged fogolytársa provokálásának, de a kistestvér elvesztésének lehetősége miatt elveszíti önuralmát (megtudjuk, hogy korábban őt is kivitte kétszer magával az édesanyja Olaszországba, de mindkét alkalommal hazaküldte, amint talált magának társat). Tulajdonképpen anyja okolható azért, hogy Silviu javítóintézetbe került, és a jelenben, amikor meglett volna a lehetősége egy normális életre, az anyja okozza visszaesését is. Silviu vágyódik egy normális életre: el szeretné vinni kávézni a túsul ejtett lányt; a film vége nyitott, nem tudjuk meg, hogy mennyi időt kell még várnia a fiúnak az óhajtott „normális” életre, és azt sem, hogy öccsét végül magával viszi-e az anyjuk.

E filmek szerint a gyerekeknek és a nőknek nincs jövőjük ebben a környezetben: elrabolják, megsebesítik, megerőszakolják vagy megölik őket. A hazatérő ifjút sem várják tárt karokkal: Mihailt és hűgát másságuk miatt megölik a falubeliek a *Delta* című filmben. Még a Fertő-tó partján is ez a sors vár a gyerekekre (Pejó Róbert *Látogatás* című filmjében). Kelet-Európában a munkaadók nem fizetnek az alkalmi munkát végzőknek, és a szegényeket kizsákmányolva, nyomorba taszítva gazdagodnak meg. A rendőrség korrupt, nincs a védtelenek mellett, bűnbakokat keres az igazi bűnösök helyett.

Dánél Mónika a kolonialista jelképrendszer érvényesülését vizsgálja olyan kortárs magyar filmekben, melyek Romániához, Erdélyhez is kapcsolódnak (Dánél 2012). Ezekben a szülőföld nem nyújt oltalmat a nők számára: megerőszakolják és eladják őket. Dánél Mónika szerint a nő csak Tony Gatlif *Transylvania* című filmjében talál menedéket Erdély földjén. A szerző rámutat azokra a motívumokra, amelyek egyaránt megjelennek a *Katalin Varga balladája*, *Delta*, *Iszka utazása*, *Bibliothèque Pascal*, *Dolina*, *Dallas Pashamende* című filmekben: az erőszakos férfiak, a disznótor (disznóvísítás), a kocsmá, tánc/dorbézolás, tűz a szabadban. Ezek a motívumok a táj reprezentációivá válnak olyannyira, hogy a külföldi néző már el is várja őket, ha kelet-európai filmről van szó.

A kolonializmus rövid áttekintését nyújtja Robert Stam és Louis Spence tanulmánya, amelyben a kolonializmust a következőképpen határozzák meg: „*A kolonializmus szóval arra a folyamatra utalunk, melynek során az európai nagyhatalmak (ideértve most az Egyesült Államokat is) gazdasági, katonai, politikai és kulturális értelemben is uralkodóvá váltak Ázsia, Afrika és Latin-Amerika túlnyomó része felett*” (Stam–Spence 2005: 13). A szerzők hangsúlyozzák, hogy a kolonialista folyamat legalább a „nagy földrajzi felfedezésekig” vezethető vissza. Európa ebben a diskurzusban úgy alkotta meg énképét, hogy a felfedezett/leigázott, „civilizálatlan” Másik konstrukciójára támaszkodott. A történelem „nyerteseinek” nézőpontjából a gyarmatosítás civilizatorikus tetté szelídült. A kolonializáció Hans Belting szerint a képek háborúját jelentette, az „*egzotikus, primitív és történetietlen jelzőkkel minősített idol*” feletti győzelmet: a gyarmatosítóknak le kellett rombolniuk az őslakosok képi reprezentációit, és ezeket keresztény képekkel kellett pótolniuk, hogy biztosítsák hatalmukat (Belting 2007: 56).

A kolonializmus filmes reprezentációja az oka számos olyan berögzült – sajnos ma is a köztudatban élő – sztereotípiának, mint: „*lusta mexikóiak, sunyi arabok, primitív afrikaiak és egzo-*

tikus ázsiaiak” (Stam–Spence 2005: 15).¹² És hozzátehetjük azokat a sztereotípiákat, amelyeket a fent említett filmek is megerősítenek: elmaradott kelet-európaiak, lerongyolódott és primitív falusiak, guberáló cigányok.

A kelet-európai gender-kutatások esetén a posztkolonialista elmélet nem alkalmazható anélkül, hogy figyelembe vennénk azt a sajátos helyzetet, amely a kelet-európai országokban alakult ki a szocializmust követően. Imre Anikó úgy látja, hogy a kommunista elnyomás és a poszt-kommunista alsóbbrendűségi érzés a férfiaság férfiatlanodásához (emasculatation) vezetett, amelynek kompenzatorikus reprezentációja a filmekben is sokszor megjelenített erőszakosság a belső kolóniák képviselői, a nők és egyéb kisebbségek fölött (Imre 2001).

Úgy tűnik, hogy a kortárs magyar és román filmek olyan Kelet-(Közép-)Európa-képet ábrázolnak, amely mintha a Nyugat szemén keresztül látszana. Kelet-Európa ugyanis „*a felvilágosodott Európa sajátos árnya,... a félig barbár, félig civilizált állapotok tere, ahonnan nézve különösen imponáló és lenyűgöző az értelem fénye*” (Babkou 2012: 27). Olyan periféria, amelyet a centrum fedezett fel, alkotott meg: „*A modernitás perifériája nem csak földrajzi fogalom. Perifériává válik minden olyan szféra, amelynek alá kell rendelnie magát az európai észnek. Az érzelmek és a képzetek alkotják az értelmes lélek vagy az emberi tudat közeli perifériáját. A falu és a hagyományos kultúra alkotja a társadalmi és kulturális perifériát. A nem európai (vad, primitív, történelmen kívüli) népek alkotják a térbeli-történelmi perifériát*” (Babkou 2012: 37). A szerző a kolonizáció történetének a gyermekkor történetét, a női lét történetét és az öregség történetét tekinti, a legyőzöttek, bár nem felülmúltak történeteit (Babkou 2012: 38).

Ennek következménye pedig az, hogy egy nyugat-európai „második/másik Európának” tekintik e régiót, olyannak, amely alul marad a Nyugattal szemben. Skórczewski jegyzi meg tanulmányában, hogy a Penguin Books kiadó *The Writers of the Other Europe* címmel közöl egy sorozatot, amely kelet-európai irodalmi válogatásokat tartalmaz (Skórczewski 2012: 43). Kelet-Közép-Európa egy „senki földje”, „stigma” (Rjabcsuk 2012: 61), amely nem rendelkezik saját reprezentációval, hanem olyannak mutatkozik, mint amilyennek látni engedi a Nyugat, melyet folyton követnie, utánoznia kell, tanulnia kell tőle (Skórczewski 2012: 44). Mindez nemcsak a kelet-európaiak önmagukról kialakult képének vált a részévé, hanem – láthattuk – az itteni filmek is ezt az alsóbbrendűségi érzést tükrözik, és ez a fajta látásmód, úgy tűnik, még hosszú időre meghatározza az identitást: „*Kelet-Közép-Európa országai kínosak, és egész biztosan még sokáig azok is lesznek mások számára – sőt önmaguk számára is. Így lesz ez mindaddig, amíg a kontinens ezen részének társadalmi dédelgetik és megerősítik magukban a kisebbségi komplexust, a „hitványság” érzését, és a ressentiment terhét hordozzák, amely arra kárhoztatja őket, hogy újra és újra ugyanazon kérdéseket tegyék fel: vajon minden „rendben van” velünk? Vajon el lehet fogadni bennünket? Vajon már a civilizált országok ligájához tartozunk? (...) Így lesz ez mindaddig, amíg a „Nyugat” a „Kelet” ellenében határozza meg magát, amíg bitorolja azt a jogot, hogy saját, állítólagosan „univerzális” ismeretelméleti kategóriáit más társadalmakra rákényszerítse, kérdés nélkül*

12 Az amerikai westernnek is sztereotípiákat gyártottak: azt a látszatot keltették, hogy az őslakók a betolakodók, és úgy tüntették fel a fehéreket, hogy a néző számára ők válnak szimpatikussá, velük érez együtt a néző, aki önkéntelenül a kolonialista nézőpont rabjává válik.

hagyva azok adekvát voltát, és amíg nem tanúsít kellő tiszteletet az „ott”, vagyis a nyugati diskurzus struktúráin kívül megszületett tudás iránt” (Skórczewski 2012: 56–57).

Szinte eldönthetetlen, hogy az, ahogy a filmrendezők lát(tat)ják magukat, önreflexió-e, ön-reprezentáció-e, vagy egy kívülről rákényszerített szemüveg, melyet kénytelenek viselni. Skórczewski ezt frappánsan így fogalmazza meg: „a Nyugat ismeri Kelet-Közép-Európát, Kelet-Közép-Európa az, amit a Nyugat ismer” (Skórczewski 2012: 50). Bár megvan a szociológiai alapja a fenti reprezentációknak, kifogásolható az, hogy szinte kizárólagossá válik. Hasonló volt a helyzet a kínai filmmel is: a filmkészítők szándékosan egzotizáló Kína-ábrázolásokat készítettek, ön-orientalizálva a reprezentált világot, hogy felkeltsék a nyugatiak érdeklődését (Kaldis 2005). A fentiek alapján megkockáztatható kimondani, hogy ez a fajta önreprezentáció szándékos, célja pedig épp az, hogy a nyugati tekintetet vonzza.

A DOLGOZATBAN SZEREPLŐ FILMEK JEGYZÉKE

4 hónap, 3 hét és 2 nap. 4 luni, 3 săptămâni și 2 zile: román filmdráma, rendezte Cristian Mungiu, 2007

A düb. Furia: román film, rendezte Radu Muntean, 2002

A polip. La piovara: olasz filmsorozat, rendezte Damiano Damiani, Luigi Perelli, 1955

A zseton és a beton. Marfa și banii: román filmdráma, rendezte Cristi Puiu, 2001

Amerika hőskora. The Birth of a Nation: amerikai filmdráma, rendezte David Wark Griffith, 1915

Apaföld: magyar film, rendezte Nagy Viktor Oszkár, 2009

Bibliothèque Pascal: német-magyar filmdráma, rendezte Hajdu Szabolcs, 2010

Csocsó, avagy éljen május elseje!: magyar vígjáték, rendezte Koltai Róbert, 2001

Delta: magyar-német filmdráma, rendezte Mundruczó Kornél, 2008

Dolina: magyar játékfilm, rendezte Kamondi Zoltán, 2006

Édes Emma, drága Böbe: magyar film, rendezte Szabó István, 1992

Előre!: magyar film, rendezte Erdélyi Dániel, 2002

Europolis: román filmdráma, rendezte Cornel Gheorghiu, 2010

Fehér tenyér: magyar filmdráma, rendezte Hajdu Szabolcs, 2005

Felicia mindenekeelőtt. Felicia înainte de toate: román filmdráma, rendezte Răzvan Rădulescu (sz. 1969) és Melissa de Raaf (sz. 1976), 2009

Forradalmárok. A fost sau n-a fost?: román film, rendezte Corneliu Porumboiu, 2006

Ha fűtyülni akarok, fűtyülök. Eu când vreau să fluier, fluier: román film, rendezte Florin Șerban, 2010

Hogyan éltem túl a világvégét. Cum mi-am petrecut sfârșitul lumii: román film, rendezte Cătălin Mitulescu, 2006

Iszka utazása: magyar filmdráma, rendezte Bollók Csaba, 2007

Jelszó: A papír kékre vált. Hârtia va fi albastră, román filmdráma, rendezte Radu Muntean, 2006

Johanna: magyar operafilm, rendezte Mundruczó Kornél, 2005

Látogatás: magyar-osztrák játékfilm, rendezte Pejó Róbert, 2010

- Lăzărescu úr halála. Moartea domnului Lăzărescu:* román film, rendezte Cristi Puiu, 2005
Márió, a varázsló: magyar film, rendezte Almási Tamás, 2007
Mesék az aranykorból. Amintiri din epoca de aur: román film, rendezte Cristian Mungiu, Ioana Uricaru, Hanno Höfer, Constantin Popescu, Răzvan Mărculescu, 2009
Nincs nekem vágyam semmi: magyar filmdráma, rendezte Mundruczó Kornél, 1999
Nyócker!: magyar animációs film, rendezte Gauder Áron, 2004
Rendészet, nyelvészet. Polițist, adjectiv: román filmdráma, rendezte Corneliu Porumboiu, 2009
Taxidermia: magyar film, rendezte Pálfi György, 2005
Transylvania: francia filmdráma, rendezte Tony Gatlif, 2006
Umilință (Alázat): román filmdráma, rendezte Cătălin Apostol, 2011
Utolsó idők: magyar film, rendezte Mátyássy Áron, 2009
Valahol Palilulában. Undeva la Palilula: román filmdráma, rendezte Silviu Purcărete, 2012
Varga Katalin balladája. Katalin Varga: román–angol filmdráma, rendezte Peter Strickland, 2009
Weekend anyával. Weekend cu mama: román film, rendezte Stere Gulea, 2009

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. Babkou, Ihar (2012). A modern/posztkoloniális a kelet-európai határvidéken. *Szépirodalmi Figyelő* 4. 27–41.
2. Belting, Hans (2007). *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Kijárat Kiadó, Budapest
3. Berkes Ildikó – Nemes Károly (2003). *A kilencvenes évek filmművészete*. Uránusz Kiadó, Budapest
4. Bogle, Donald (2005). Fekete kezdetek. A Tamás bátya kunyhójától az Amerika hőskoráig. *Metropolis. Posztkoloniális filmelmélet* 2. 58–67.
5. Buzogány Klára (2008). Így jöttek. A Simó-osztály. *Korunk* 02. 8–14.
6. Corciovescu, Cristina – Mihăilescu, Magda (ed.) (2010). *Cele mai bune 10 filme românești ale tutorilor timpurilor (stabilite prin votul a 40 de critici)*. Editura Polirom, București
7. Csepeli György – Kígyós Éva – Popper Péter (2006). *Magára hagyott generációk. Fiatalok és öregek a XXI. században*. Saxum Kiadó, Budapest
8. Dánél Mónika (2012). *Surrogate Nature, Culture, Women – Inner Colonies. Postcolonial Readings of Contemporary Hungarian Films*. In: Dávid László (ed.): *Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies*. 5. 107–128.
9. Doane, Mary Ann (2000). Film és maszk: A női néző elmélete. *Metropolis: Feminizmus és filmelmélet* 04. 24–36.
10. Fulger, Mihai (2006). „Noul val” în cinematografia românească. Grup Editorial Art, București
11. Galambos K. Attila (1999). Női vonalak. Nemek és szerepek Kelet-Európában. *Filmvilág. Filmművészeti folyóirat*. 07. 22–27.
12. Gorács Anikó (2010). *Forradalmárok: Az új évezred román filmművészete*. Mozinet-könyvek 4. Budapest

13. Havas Júlia Éva (2011). Test-tanok. Kortárs magyar szerzői filmek nőképe. *Metropolisz. Kortárs magyar film – Kulturális megközelítések* 03. 30–41.
14. Hollósi Laura (2000). Nőfilmek – nem csak nőknek. *Metropolis: Feminizmus és filmelmélet* 04. 69–86.
15. Imre Anikó (2001). Gender, Literature, and Film in Contemporary East Central European Culture. *Comparative Literature and Culture* 03, <http://dx.doi.org/10.7771/1481-4374.1104> (Letöltve 2013. augusztus 8-án)
16. Kaldis, Nick (2005). Kötelező orientalizmus. Hou Hsiao Hsien: Sanghaj virágai. *Metropolis. Posztkoloniális filmelmélet* 02. 82–91.
17. Kis Kata (2011). Az identitásszörny, a szent mártír és az ellenálló férfi versus női prostituáltak a kortárs magyar filmben. *Metropolisz. Kortárs magyar film – Kulturális megközelítések* 03, 42–55.
18. Libor Anita (2008). Közönségfilm, ha magyar. *Korunk* 02. 4–7.
19. Libor Anita (2008). Diploma után. Fiatal filmesek: második hullám. *Filmvilág* 10. 42–45.
20. Máté Erzsébet (2008). Egy konfliktus története. *Korunk* 02. 32–37.
21. Moi, Toril (1995). *Feminista irodalomkritika*. In: Jefferson, Ann – Robey, David (szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Osiris Kiadó, Budapest. 233–253.
22. Mulvey, Laura (2004). *A vizuális élvezet és az elbeszélő film*. In: Vajdovich Györgyi (szerk.): A filmelmélet kortárs útjai. Palatinus, Budapest. 249–272.
23. Murai András (2008). *Film és kollektív emlékezet: Magyar múltfilmek a rendszerváltás után*. Savaria University Press, Szombathely
24. Nemes Károly (1999). *A magyar film útja*. Uránusz Kiadó, Budapest
25. Örkény Antal (2005). Cigány film vagy roma film? (Dallastól a Nyóckerig). *Filmvilág* 06. http://www.filmvilag.hu/xereses_frame.php?&mod=kereses&cikk_id=8198 (Letöltve 2013. augusztus 2-án)
26. Papp Attila Zsolt (2007). Fojtott visszaszámlálás. Cristian Mungiu: 4 luni, 3 săptămîni și 2 zile / 4 hónap, 3 hét és 2 nap. *Filmtett* 09. <http://www.filmtett.ro/cikk/73/fojtott-visszaszamlalas-cristian-mungiu-4-luni-3-saptamini-si-2-zile-4-honap-3-het-es-2-nap> (Letöltve 2011. augusztus 12-én)
27. Rjabcsuk, Mikola (2012). Nyugati „eurázsianizmus” és az „új Kelet-Európa:” a kirekesztés diskurzusa. *Szépirodalmi Figyelő* 04. 59–70.
28. Schubert Gusztáv (2002). Rejtőzködő évtized. A magyar rendszerváltás filmjei. *Metropolis. Kelet-európai film a rendszerváltás után*. 3–4. 11–22.
29. Skórczewski, Dariusz (2012). Európa kellemetlen (poszt)kolóniái. *Szépirodalmi Figyelő* 04. 42–58.
30. Shohat, Ella – Stam, Robert (2005). A filmművészet Babel után. Nyelv, különbség, hatalom. *Metropolis. Posztkoloniális filmelmélet* 02. 92–113.
31. Stam, Robert – Spence, Louis (2005). Kolonializmus, rasszizmus és reprezentáció. *Metropolis. Posztkoloniális filmelmélet* 02. 12–26.
32. Stóhr Lóránt (2007). Csapatfotó: Fiatal filmesek. *Filmvilág*. 01. 12–16.
33. Stóhr Lóránt (2009). Karóval jött. *Élet és Irodalom* 13. 32.
34. Strausz László (2011). Vissza a múltba. Az emlékezés tematikája fiatal magyar rendezőknél. *Metropolisz. Kortárs magyar film – Kulturális megközelítések* 03. 20–29.

35. Varga Balázs (2000). A másik ország. *Filmvilág* 05. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=2916 (Letöltve 2013. augusztus 10-én)
36. Varga Balázs (2011). A kortárs magyar film mint kutatási probléma. *Metropolis. Kortárs magyar film – Kulturális értelmezések* 03. 8–19.

ET

MEZŐNY

2

Harbula Hajnalka

„Hát mi flakonyozunk...”¹

Beszámoló egy terepmunka eredményeiről

Jelen tanulmány a lakóhelyi szegregáció különböző formáit vizsgáló kutatás keretében jött létre. Egy roma telepen élő nagycsalád nőtagjainak példáján keresztül mutatja be az ott élők helyzetét, különös figyelmet szentelve a térbeli elkülönülés és ezáltal a külvilágtól való elszakadás mikéntjének. Továbbá reflektál arra, hogy a szegregálódás milyen szerepet játszik a formális és informális mindennapi stratégiák kialakításában egy olyan kontextusban, ahol a kisebbségi roma csoport egy többségi magyar környezet peremén él. Az általuk épített barakkokat a polgármesteri hivatal nem legalizálta, így az ott lakók nem rendelkeznek hivatalos iratokkal. Ennek következtében a roma közösség tagjai nem találnak fizetett munkát, gyűjtögetésből, alkalmi munkából élnek; munkatapasztalataikra elsősorban a kizsákmányolás jellemző. Az elemzés bemutatja, hogy míg 1989 előtt a nagycsalád tagjainak – különösen az itt élő nőknek – az adaptációs stratégiáit a valamennyire formalizált, fizetett munka határozta meg (például dolgoztak a köztisztasági vállalatnál és a vasútnál), addig az 1990-es évek első felét követően az informális stratégiák jellemzőek.

Kulcsszavak: nők és munkaerőpiac, család, területi szegregáció, létfenntartó gazdaság.

TÉRBELI ELKÜLÖNÜLÉS: ROMA KÖZÖSSÉG TÖBBSÉGI MAGYAR KÖRNYEZETBEN

Ez a kutatás² egy olyan településen készült, amelynek lakossága másfél évtizede kevéssel haladta meg a 40.000 főt, ám az itt élők száma folyamatosan csökken. Az 1971 óta megyei jogú város a „Nagy medence”³ középső részén fekszik. Az itt élő roma családok több teleszerű lakókörnyezetben élnek:

- 1 *A Spatialization and racialization of social exclusion. The social and cultural formation of ‘Gypsy ghettos’ in Romania in a European context - SPAREX* (www.sparex-ro.eu) elnevezésű kutatási program 2011 októbere és 2014 szeptembere között zajlik. A kutatásban résztvevő romániai és külföldi multidiszciplináris csapatot dr. Vincze Enikő vezeti. A támogatást a PN-II-ID-PCE-2011-3-0354-es számú szerződés értelmében a romániai Országos Tudományos Kutatási Hivatal biztosítja.
- 2 A SPAREX-kutatás öt romániai terepe közül az egyik az itt bemutatott közösség. Az alkalmazott módszer a többterepű etnográfia (*multi-sited ethnography*). A kulcsfogalmak nyújtotta keret a kutatás során elsősorban kvalitatív eszközök alkalmazását tette lehetővé. A terepmunka első lépéseként a város közintézményeinek alkalmazottaival készültek félig-strukturált interjúk, majd az itt nyert információk alapján került sor a mélyinterjúk felvételére a Nagyváros különböző elkülönített/elkülönülő, többségében romák által lakott területein. Ezt egészítették ki a többszöri látogatás alkalmával készített spontán beszélgetések jegyzetei. A tanulmány alapjául szolgáló interjúk a 2012-es év folyamán készültek olyan emberekkel, akik a Nagyváros különböző, romák által lakott telepein élnek.
- 3 A szövegben minden földrajzi, település- és személynevet megváltoztattunk annak érdekében, hogy se a helyszínek, se az egyes személyek ne legyenek felismerhetők.

(1.) A településen belüli szegénytelep, melyet többségében romák laknak („Nagyvárosban” ilyen a Kissétányon található, a város központi területén elhelyezkedő, szociális lakásokat magába foglaló tömbház);

(2.) A város periférikus részén, a helyi önkormányzat által a romák számára kialakított telep (Nyár utca);

(3.) Szemirurális típusú közösségek (D. város és a Telep);

(4.) A szeméttelen („a bánya”) élő családok.

Minden itt felsorolt telep szegregált, az egészségtelen környezet, a decens lakhatás hiánya, valamint a munkalehetőség és az infrastruktúra hiánya jellemzi. Az általam vizsgált közösség biológiai rokonság mentén szerveződik. A szülők az 1950-es évek második felében migráns munkavállalóként lakóhelyet változtatva kerültek a „Telepre”⁴ és költöztek a „Sebes” patak partján található egykori vágóhid két szobás téglaházába. 2012-ben ugyancsak itt éltek 34 háztartásban⁵ a tizenégy, már itt született gyermek egy részével, valamint azok leszármazottaival és családjaival.⁶ A „kisfalvi” és „hosszúvárosi” születésű pár nagyvárosi letelepedése után több tíz éven keresztül a köztisztasági vállalat alkalmazásában utcaseprőként dolgozott:

„Ezek, ezek a nagyon szegény emberek, akik végül is úgy kerültek a Telepre a 60-as évek körül, és a köztisztasági vállalatnál dolgoztak. Tehát ezek mind munkás emberek voltak itt.” (nő, volt szociális munkás)

Jelenleg a harmadik generáció neveli gyermekeit a régi vágóhid két szobás lakása mellé épített deszkaházakban.

A család 1950-es évekbeli letelepedése legális keretek között történt. Az akkori néptanács utalt ki számukra egy, a falu szélén, a városközponttól három kilométerre fekvő helyet. A család bővülése lakhatási szempontból egyre inkább az informális irányába sodorta a nagycsalád tagjait. „Nem voltak ennyien. Mer, mer a fiatalok... tehát nem is volt hely, hogy sokan legyenek” meséli a szociális munkás.⁷ Az egykori téglaház mellé sorra épültek a deszkabódék, amelyek villanyárammal való ellátását egy közös villanyóráról húzott improvizált vezetékekkel oldják meg. A telep vízellátását egyetlen, a bejáratnál elhelyezett közkút látja el. Az épületek állaga leromlott, az általuk lakott területre a túlzásfűlés jellemző. „Társadalmon kívüli” helyzetüket az általuk elfoglalt lakóhely pozíciója is bizonyítja: a városközponttól távol, csatornázás nélküli félig aszfaltozott zsákutca a falu szélén.

Az 1990-es évek közepén a telepen még csak három-négy család élt, majd a 90-es évek második felétől a kiscsaládok visszatértek a Telepre. A volt szociális munkás szerint ennek oka az

4 A Telep a városközponttól három kilométerre helyezkedik el északkeleti irányba a Sebes patak partján.

5 A polgármesteri hivatal alkalmazásában álló, jelenleg nyugdíjas szociális munkás közlése.

6 A telepen élő 34 családból kettő nem volt vérségi kapcsolatban a nagycsaláddal.

7 Kutatások igazolják azt a tényt, hogy az 1990-es éveket követő gazdasági változások legfőképpen a roma lakosságot érintették. A munkahelyek elvesztése, a tulajdon hiánya, valamint a csak rosszul fizetett munkákhoz való hozzáférés (Vincze 2011: 8) egyre erősebben kiéleződő társadalmi-gazdasági különbségeket idézett elő. Hasonlóképpen történt ez a vizsgált közösség esetében is.

1996-ban életbe lépett „szociális segélyezési törvény, amelyik kimondta, hogy az állandó lakhely szerinti polgármesteri hivataltól lehet a segélyt kérni. S ezeknek az embereknek – Rovinari-ról, Târgu Severinről, tehát az ország minden részéről egy fél év alatt mind összeverődtek, mert – oda szolt a személyi igazolványuk, a Nagyváros 33-ba.” (nő, volt szociális munkás)

FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A MINDENNAPOKBAN

A Nagyváros lakossága többségében magyar etnikumú. A Sebes patak melletti telepen élő nagycsalád és a többségi társadalom közeledése egyéni történetek mentén rajzolódik ki. Az emancipációs törekvésekben résztvevő társadalmi szereplők epizódszerűen jelennek meg az életükben, majd ugyanúgy távoznak.

Erre a kapcsolatfelvétellel jó példa a Nagyváros melletti Telep, ahol erős a római katolikus egyház határátlépési kísérlete, ugyanis egy ott szolgáló pap nyitott a Telepen élő közösség felé. Távozását követően ezt utódja nem folytatta, de a katolikus egyház helyét rövid időre átvette az ortodox vallás egyik képviselője, napjainkban pedig megjelentek a közösségben a neoprotestánsok képviselői is.

„*Hogy hívják ezt a pap bácsit?* Nem tudjuk. Hát ezt a fiataalt nem tudjuk, melyiket ide tették Tiszti helyett. *És akkor, amikor a Tiszti volt, akkor jártatok?* Elsőáldozónak jártam én. Tiszti bácsi jó lelkű vót. Ő segített is, meg így mikor karácsonykó' vót, akkor hozott ilyen tötélékes káposztát. Ő hozta az élelmeket. Igen. Hozta a csokit, s aszondja: rosszak voltatok-e? S mink mondjuk: nem! Van, amikor van az ő apukája is. Csakhogy most már nem. Most már nem segít senki.” (nő, 28 éves)

Az iskola szintén fontos társadalmi faktor a helyi romák életében. Jelenleg az itt élő gyerekek szegregált iskolába járnak. Az alsó tagozatos képzés kimondottan roma diákok számára kialakított osztályokba várja a diákokat. A tíz év fölöttiek egy városzéli iskolában kapnak helyet.

„A gyerekek ingyen ételt kapnak, persze azzal a kondícióval, hogy iskolába kell menniük, ha nem, nem kapnak semmit. Tehát azt ott kapják az iskolába. Év elején cipőt veszünk nekük, ruhát veszünk nekük, tehát kapnak egy-egy ilyen bizonyos összeget, amit megint úgy oldunk meg, mert első alkalommal úgy volt, hogy megkapták a szülők a pénzt, hogy vegyék meg. ...Van a Nagyvárosban roma iskola. Csak az a helyzet, hogy 1-4. osztályosoknak van, általában. Kint Köröndön az 5-8.-ba is járnak, de ott már az 5-8.-nál elég jól megfogyatkozik a számuk.” (nő, volt szociális munkás)

A közösség felnőtt lakosságának nagy része írástudatlan. Ez megnehezíti a mindennapi megélhetést is. A helyi rendfenntartó erők időszakosan ellenőrzik a Telepet. Ők mint a hatalom képviselői román nyelven beszélnek. Velük a nagycsalád azon tagja tartja a kapcsolatot, aki a legjobban beszél románul.

„Ő a felelős. Hát azért, mert az még egy kicsit jobb, mint más. Nem iszik, nem ittkányos[?], s megéri a népeket. Ha kell takarítani az udvarokat, akkor nekiálunk, az egész takarítunk. *Mióta lett ő a főnök? Mióta meghalt édesapátok, vagy már előtte?* Előtte. Egy hónappal. *Addig édesapátok volt a...* Aha. *Melyik?* X. S ő lemondott, s akkor átadta csak a fiútestvérének. Hát az lemondott, mert nem tudott igen rományul is. S nem tudott igen értekezni. S nem tudott értekezni, hogy a zsaruk... Hát a zsarukkal, azzal nem tudott értekezni. Hát, ha kijönnek, s rományul úgy beszélgetnek, nem ért semmit. És ha tudnak is magyarul, nem szólnak elé magyarul. Ők rományul szólnak elé.” (nő, 46 éves)

A rendőrökön kívül az önkormányzat részéről csak a segítő szakma képviselője látogatja a Telepet. Mivel a közösség nagy része írástudatlan, nem beszél a román nyelvet, valamint nem ismeri ki magát a bürokratikus rendszerek hálójában, a szociális munkás jelenléte nagy fontossággal bírt a Telep lakóinak az életében. Az egykori, jelenleg nyugdíjas hivatali alkalmazottról a közösség emléke pozitív képet őriz meg, olyan embernek írják le, aki gyakran járt ki hozzájuk, segítette őket ügyes-bajos dolgaik intézésében. A jelenlegi szociális munkásról azonban más a véleményük: „Hát hányszor bementünk a tanácshoz, valamit, hogy segítsenek. Egyáltalán nem segítettek. Hát XY jár ki, itt csak úgy ki, hogy: na mentek-e iskolába a gyerekek. Ennyit mond, s úgy mejen el a kocsival.”

A fent említett társadalmi szervezetek próbálkozásai nem hozták közelebb egymáshoz a Telep lakóit és a többségi közösség tagjait. Megtúrt csoportként élnek a jól körülhatárolt térben, külön oktatási intézménybe járnak a Telepen lakók és a többségi társadalom gyerekei, periodikus munkakapcsolatokat tartanak fenn egymással. Állandó bérmunkakapcsolata a magyarokkal csak egy maritális asszimiláció révén a telep szomszédságában álló, magyarok lakta családi házba költözött nőnek volt, de az is urbánus környezetben.

„S nem is kérek. Hanem kérek a boltból. Akkor tudom, hogy egyik szombatról a másik, mer' egy hétre kap a férjem két s fél milliót, s az el is mejen, az már nem... Úgyhogy én keveset kapok, s a család [?]. Há' valamikor dolgoztam így az üzletbe, takarítottam. Városba. S akkor segítettek ennivalóval. Pénzt nem is adtak, de ennivalót igen. *Nem adtak pénzt a takarításért?* Nem, mer' ennivalót adtak. És én megértettem, hogy pénztől [pénznél] jobb, hogy elkölsünk, mint a... Megvót kenyér, s minden. Há' télen dolgoztam havat hánni, s akko' az üzlet előtt megseperni. Így. S akkor adtak kenyeret, tyúkaprólékot, ami kellett. Hagymát, pityókát, ezek nekem mind jók vótak.” (nő, 36 éves)

Az írástudatlanság, valamint a közösségi mediátor komoly munkájának hiánya miatt még azokhoz az erőforrásokhoz sem jutnak hozzá, amelyeket a jelenlegi romániai törvénykezés biztosít a szociálisan hátrányos helyzetű családok számára.

„De viszont mivel írástudatlanok, nem tudják követni azt, hogy személyazonosságijuk le van... tehát állandó... nem mondom én azt, hogy anyáskodást vagy felügyeletet igényelnek, de mindenképpen állandó kapcsolattartást és személyes kapcsolattartást. Követést. És sokszor az, hogy mondjad neki, hogy most ide kell menj, ezt kell csináln, több időt és energiát felemész, mintha elmennél és helyette megcsinálnád.” (nő, volt szociális munkás)

Mindezt pedig tovább nehezíti a központosított bürokrácia:

„Míg az egyik papírját beszerzi, a másiknak lejár az érvényességi ideje, tehát annyi, annyi papírt kell összeszedni és folyamatosan igazolni a semmit... mert amilyen helyzetbe' ezek az emberek vannak, és 20 év alatt csak lefele csúsztak, előrelépés nem történt. Tehát ha nincsen semmilyen jövedelme, akkor a pénzügyről is háromhavonta kell igazolást vigen, ha büntetése van kifizetetlen, nem adnak neki igazolást. Ezért nagyon sokan kiestek. Mert, ahogy most el van bürokratizálva a szociális segélyezés, abba bele van rokkánva mindenki. Nem csak a segélyezettetek...” (nő, volt szociális munkás)

Sem az 1989 előtti, sem pedig az azt követő időszak nem teremtett a Telepen élő romák, kiemelten pedig a roma nők számára olyan helyzetet, amely csökkentette volna a kialakuló területi elkülönülést. A Telep, bár adminisztratív szempontból a Nagyváros, tehát a város szerves része, alapvetően napjainkban is erősen rurális jellegű. A szocializmus idején innen vándorolt a Telepen élők egy része a városokba, majd az 1990-es évek elején megváltozott a vándorlási irány, és a városokból visszaköltöztek a falu szélén álló Telepre, ahol egyre nyilvánvalóbbá vált az elkülönülés. A hagyományos paraszti munkaformák – amint az a tanulmány későbbi részében kiderül – a Telepen élők esetében nem jellemzőek, mint ahogy az sem, hogy hagyományosan urbánus, elsősorban ipari munkán alapuló megélhetési forrásaik lennének. Szociális problémáik (munkanélküliség, inaktivitás, alapelállásból való kiszorulásuk stb.) koncentráltan jelentkeznek.

A NŐK HELYZETE A ROMA KISEBBSÉGI KÖZÖSSÉGBEN

Az 1990-es évek első felét érintő, a nők helyzetét vizsgáló 1999-es UNICEF jelentés több helyen hangsúlyozza, hogy a rendszerváltás előtti nagyarányú foglalkoztatottság jövedelembiztonságot kínált a családok számára (UNICEF 1999). Ezt támasztja alá az általam vizsgált család példája is, ahol a szülők az 1950-es évektől a felsővárosi köztisztviselési vállalatnál dolgoztak, a felnőttkorba kerülő gyerekek egy része szintén annál a vállalatnál helyezkedett el, de voltak, akik elvándoroltak, és máshol kerestek munkát. A család két nőtagja párválasztás után, munkahelyi migráció eredményeként jutott el egy másik városba, az ottani vasútnál talált munkát az 1989-es változásokig. Közülük egy nő került vissza a Telepre, egy pedig családjával jelenleg is a másik városban él.

„Én is dógoztam a vasutaknál. Hát, tíz éve, hogy dógoztam. Még a Ceau... Tizenkilenc évemet. Ceau idejébe' is dógoztam. Csak nem itt. X-ben. *Odavalósi volt a férje is?* Nem oda valósi vót. Y-i vót. *Hát hogy került oda?* Hát a férjem után. *Ez hányban volt?* Hát nem tudom aztat, mer'. Hát, a sínokat megcserélni, azokat a tranversákat kiizélni, amelyekek e'vótak. A... olyan ütközés vót, hogy kellett menjünk éccaka is dógozni. *És az ura, az mit dolgozott?* Csak ottan, ő is. Amikor izét. Kitettek. S akkor eljöttünk a szülőházamba. *És akkor, amikor kitették s visszajöttek, akkor találtak valami munkát itthon?* Nem. Nem. Mert szívesen dolgoztam volna, persze, hogy szívesen dolgoztam volna, mer' annyi évet ledolgoztam, persze, hogy szívesen dolgoztam volna, hát én is kapjam meg a nyugdíjt úgy, mint más.” (nő, 46 éves)

Az 1990-es években drasztikus hirtelenséggel megszűnt munkahelyek miatt a családtagok visszatértek a nagycsalád biztosította hálóba. Munkát már nem találtak, mindennapjaikat a keresetnélküliség és a munkanélküliség határozta meg.⁸ Hasonló helyzet alakult ki itt is, mint amiről Messing és Molnár tesz említést a szegény családok megélhetési stratégiáit vizsgáló kutatási zárójelentésben: „A roma foglalkoztatás összeomlása törvényszerűen vonta maga után a roma családok elszegényedését, ami azonban nem pusztán anyagi elszegényedésüket jelentette, hanem a romák társadalomból való kirekesztődését is. A tartós, kiszámítható megélhetést biztosító munka nélkül maradtak számára gyakran a szociális transferek valamely formája jelenti az egyetlen biztonságos bevételt.” (Messing–Molnár 2010: 16)

Csakhogy a Telepen élő 34 család nagyon kis százalékban él szociális juttatásokból. A korábbi szociális munkás szerint „[e]gynek van nyugdíja, egynek özvegyi nyugdíja, és van vagy két-három család, ahol rokongyermekek vannak elhelyezve, hol gyámság, hol nevelőszülői felügyelet”. Az alapvető jövedelmi forrásuk a gyűjtögetés („Hát mi flakonyozunk, most kezdtük meg a flakonyozást. Hát akkor ő mejen [a férj] is, flakonyozni is és akkor én itthon maradok a kisgyerekekkel, a gyermekekkel, s mosok. Ezeket csinálom.”) és az alkalmi munka („Z-n dolgoztunk, pityókaszedni, ő is, s ők mentek tolázni⁹). A családon belüli munkamegosztás jól ismert gyakorlatát – amikor a nők számára elsősorban a háztartás a kijelölt terepe a munkának, és csak esetenként a jövedelemszerző tevékenység –, a fenti interjúrészlet is alátámasztja.

Állami támogatásban kevés család részesül, mezőgazdasági munkával terület hiányában nem foglalkoznak, és az állattartás is – mint a rurális közösségek egyik gazdasági tevékenysége – kevésbé jellemző. Társulásban (két-két család közösen) nevelnek egy-egy sertést, valamint vannak lovaik, amelyeket igavonásra használnak. Alapvető megélhetésük a gyűjtögetésből származik, ilyen a már említett a „vasazás” (vas gyűjtése) és a flakonyozás (műanyagpalackok gyűjtése)¹⁰, az őszi betakarítás alkalmával vállalt napszámos munka és a tallózás (az őszi betakarítás után kint maradt termény összegyűjtése). A gyűjtögetés e formáinak egy része engedélyezett, mint például a tallózás, amelyet a gazda jóváhagyásával végeznek, de nagy részük illegális. A vas és műanyagpalack gyűjtése például, mióta megjelentek a szelektív hulladékgyűjtők, nehezebbé vált. Mivel a Telepet körülvevő közösség, mint már említettük, rurális település, nem rendelkezik olyan forrásokkal (mint például a szeméttelép, lebontás alatt álló gyárak), amelyek lehetővé tennék a gyűjtögetést, így a telepiek a városban kénytelenek gyűjtögetni. Ezt azonban a szelektív hulladékgyűjtésen kívül megnehezíti az a tény is, hogy lovasszekérrel nem lehet a városba behajtani, így a szemetekukákból egyenként összeszedett palackokat csak nehézkesen tudják nagy mennyiségben szállítani.

A gyűjtögetést mint jövedelemkiegészítő gazdasági tevékenységet több tereptapasztalat kapcsán ismerjük, ám az itt bemutatott helyzetben a felvázolt megélhetési stratégiák sajátosan nem

8 Hasonló magyarországi példáról számol be Koncz Katalin akkor, amikor a nők szegénységkockázatáról beszél, axiómaként megállapítva, hogy „a keresetnélküliség, a munkanélküliség a fő kockázati tényező a szegénnyé válásban.” (Koncz 2002: 71)

9 Toláz lásd tallóz, tallózás, szedegetés: a termény begyűjtése után a tarlón maradt termés összeszedése. “Rendszerint az illető falu, város, település szegényeinek a közösség vagy a földterület gazdája által hallgatólagosan megengedett foglalkozása.” (Ortutay 1982: 166)

10 2012 nyarán 1 kg műanyag palack 0,5 lej, 1 kg vas ára 0,8 lej volt.

a jövedelemkiegészítésre, hanem inkább a mindennapi élet túlélésére koncentrálnak. Állandóság nem jellemzi ezt a típusú jövedelemszerzést, esetlegességük a létbizonytalanságot támasztja alá. Ezeknek a munkáknak nagy részét nők végzik, a férfiak szerepe többnyire kimerül a már összegyűjtött palackok, termények szállításában. A nők mellett a munkákban a gyerekek is részt vesznek. Az ő feladatkörük a városi kukákból való műanyagflakon gyűjtése mellett kiegészül az utcán való kéregetéssel, valamint a templomban való koldulással. Ezek mind olyan munkák, amelyekre a családok a gyerekeket használják.

„Olyan gyerekek is vannak, hogy kódulnak. Még akko' vót leltitva a templom, mikor mink koldultunk. *Ti is koldultatok a templomban?* Persze, nem szégyellem magam. Abból... ..éltünk, hogy kicsi pénzt gyűjtöttünk, s vásároltunk. Nagymisén. Minden vasárnap, pünkösdkor, szilveszter. Igen, de most már nem. *S ki tiltott le?* Hát, pap. S a rendőrök. Hogy nem szabad kódulni. ...kiülnek a rendőrök [?], s megbüntetik a szülőket. Van, amikor bemegyünk, s ott amikor jövünk ki, bent jók vagyunk, mikor jövünk ki, már bécsapják az ajtót, s akkor megszidja a pap bácsi őket.” (nő, 28 éves)

Az a tény, hogy az itt élők teljes mértékben kiszorultak mindenfajta formális, kereső tevékenységből, arra sarkallta őket, hogy kipróbáljanak újabb és újabb, a térségben fellelhető lehetőséget a jövedelemszerzésre. Így bővült az informális munkatípusok köre a gyűjtögetés, az alkalmi munka mellett a külföldi munkavállalással¹¹ is, aminek a kontextusát az adta, hogy a Nagyváros környéki többségi magyar társadalom tagjai már az 1990-es évek eleje óta vállaltak külföldön munkát. A célország legtöbbször Magyarországon volt, ahova etnikai kötődésük miatt is vándoroltak.¹² Ez az etnikai migráció, valamint az alapvetően gazdasági célú mozgás kihatott a romák munkavállalási célú mobilitására is: ők is szerencsét próbáltak Magyarországon. Ez a mozgás azonban csak a közösség férfi tagjait érintette. A nők gyereknevelési kötelezettségeikre, és a házimunkára hivatkozva argumentálták otthon maradásukat.¹³ Tény azonban, hogy migráns tapasztalataikkal kapcsolatos narratíváik egyetlen negatív tapasztalatra, a külföldön felvállalt, de ki nem fizetett munkára épülnek, ez azonban olyan meghatározó élményként él a közösség emlékezetében, hogy többször már nem próbáltak sem ott, sem máshol munkát vállalni. A csoportosan Magyarországon munkát vállaló romák számára nem hozott sem gazdasági, sem presztízs-növekedést ez a tapasztalat.

11 A migráns munkaerőt vizsgáló kutatások Románia esetében megállapítják, hogy az első helyen szerepel a kibocsátó országok között, valamint azt, hogy a munkavállalók között jelentős számú a szakképesítés nélküli, az építőiparban és a mezőgazdaságban dolgozók száma (Feischmidt–Zakariás 2010: 157).

12 Feischmidt és Zakariás az etnikai migráció három típusát különbözteti meg: egyik számára a célország kiválasztása annak „kulturális vonzása következtében jön létre”; a másik, amikor a motiváció alapvetően gazdasági, és van amikor „a kisebbség integrálatlansága az oka annak, hogy egy kisebbség tagjai máshol próbálnak boldogulni” (Feischmidt–Zakariás 2010: 152–153).

13 A nők munkaerő-piaci integrációját Koncz háromféle „munkaerő-értékesítési stratégia kombinációként” írja le, így beszél (a.) folyamatos, megszakítás nélküli munkaviszonyról, (b.) kereső periódusok és rövidebb, hosszabb munkamegszakítás váltakozásáról, és a (c.) teljes életre szóló háztartásbeli státusról (Koncz 2002: 68–69).

„S máshova szoktak járni innen külföldre valahova? Magyarország. Igen. Hát én nem jártam soha. Én itt el vagyok izélve a gyerekekkel. *S akik Magyarba' jártak, azok hol dolgoztak?* Valahol disznyókkal. Vágták a disznyót. S vágóhídon is dógoztak. De akkor pénz nélkül jöttek haza... Hát úgy, hogy nem fizette ki a patron. Az egész cigány kiment, s pénz nélkül jöttek haza. *Jaj jaj jaj, s ez mikor volt?* Hát má' hat-hét éve, vagy miko' Négy, vagy három éve. Igen, három éve. *S akkor azóta már nem mer menni senki?* Azóta nem. S aztán nincs is buletinjük. S az is, hogy nincs is buletinik, hogy. S menjenek külföldökre, mer' kell ez a rendes buletin, ez a kártyás buletin. De én is kimentem vóna, csak nincsen rendes buletinom. *Nem is volt rendes buletined soha?* Nem.” (nő, 46 éves)

Külföldi munkavállalásukat, amennyiben a közösség eddigi emlékét felülírják az esetleges pozitív egyéni tapasztalatok (egyetlen, Olaszországban munkát vállaló család több hónapos ott-tartózkodása), lehetetlenné teszi az a fent említett tény is, hogy a Telep lakói csak ideiglenes személyi igazolvánnyal rendelkeznek. A külföldre való alkalmi migráció, ami a már említett egyetlen család olaszországi vendégmunkáját jelenti, lokális hálózatok mentén jött létre. Aki pedig ezt létrehozta, egy – a közösségbe beházasodott, külső kapcsolatokkal rendelkező – személy.

„Hát ő kicsike vót, amikor elment az anyja. Most nem is ösmeri meg az anyját. Így telefonba beszélgettünk. *S ott Olaszországban hol, merre vannak?* Beneventoba. Hát elmentek Z városba, s Z városba a testvére jártak le, még most is ott vannak, s ott, aki vitte őt is, s kivitte a feleségit. Ilyetén mikrobusszal vitte ki. Száz eurót. Száz eurót kellett fizetni. Hát hitelbe kivitték és ott megadták. Hát van, a szivar-dohánnyal. Szivar-dohánnyal dolgoznak. Hát júniusban, hogy haza kell jöjjön, a gyerekek végett, hogy csináltasson pasaportot a gyerekeknek. *A gyerekeket is vigye ki.* Igen. Mer' a patron adott lakást. Igen. És hogy akarja a patron, hogy csináltasson buletint, ottan a, odavalósi buletint nekik.” (nő, 28 éves)

Az informális gazdaságban való részvétel néha még az egyik napról a másikra való megélhetés minimumát sem tudja biztosítani. A társadalom peremére szorult nagycsalád tagjai számára a lehetőségek korlátozottak. A munkaerőpiacon betöltött pozíció bizonytalanságának egyik oka az oktatási rendszerben való részvétel hiánya. Mindez összecseng a Messing és Molnár által megfogalmazott tapasztalatokkal, amelyek szerint „bár a romák alacsony foglalkoztatottsága nyilvánvalóan alacsony iskolai végzettségük következménye, kialakulásában más tényezők, így a roma népesség kedvezőtlen regionális elhelyezkedése, és mindenek előtt a velük szemben alkalmazott diszkrimináció is szerepet játszik...” (Messing–Molnár 2010: 16)

AZ OKTATÁSI RENDSZER SZEREPE

„*Hány gyerek járt iskolába a tizenégyből?* Hát, egyik se. Egy se. Egy járt, amelyik meghalt. Az tudott olvasni s írni. F. is tud egy kicsit olvasni, éppen egy kicsit tud olvasni. Hát akkor nem vót az a lehetőség, hogy járjunk iskolába, mint most, hogy. Akkor kellett fizessenek az iskolába, kellett megvegyék a füzeteket, könyveket, mindenfélét és annyi, tizenhárom gyereknek nem tudott édesanyám annyi

mindenfélét megvegyen. *De akkor is volt itt a faluban iskola?* Igen. Vót. Vót, de az már magyar iskola vót, nem ilyen cigányiskola. De egybe jártak a cigányok is és a magyarok is.” (nő, 28 éves)

Hasonló helyzetről számol be egy 2009-es, Románia több megyéjét érintő kutatás is (Vincze 2011: 43)¹⁴, amelynek eredményeként megállapítható, hogy a szülőket érintő alacsony oktatási részvétel a gyerekek szintjén reprodukálódik. A Vincze kutatásába bevont négy településen megkérdezettek 7 százaléka nem vett egyáltalán részt az oktatásban. A jelen vizsgálatban a nagyvárosi telepen élők esetében ez az arány sokkal nagyobb. A szülők 14 gyermeke közül egyetlen egy járt iskolába. A második generáció tagjai a helyi magyar többségű iskolába járhattak volna, de mint az a fenti interjúból is kiderül, ezzel a lehetőséggel nem tudtak élni. A család harmadik generációja esetében az oktatási rendszerből való kimaradás szintén megjelenik.

A MEZŐGAZDASÁG MINT MUNKALEHETŐSÉG

A régió nyújtotta gazdasági lehetőségekből kiindulva a telepen élők számára a mezőgazdasági áruterelés is potenciális kereső tevékenység lehetne. Bár a falu magyar többségű társadalmának gazdasági tevékenységére az elmúlt időszakban a földművelésen alapuló megélhetés volt a jellemző, a telepen élők elsősorban a földterület hiánya miatt nem integrálódtak ebbe a típusú munkavégzésbe. A mezőgazdasági munkákban az őszi betakarítás alkalmával vesznek részt napszámoként. Javadalmazásuk ilyenkor pénzben, valamint terményben történik. Az így megkezesített terményt a deszkából épített szobák közepén a földbe vajt vermekben helyezik el. A mezőgazdasági kistermelésbe csak napszámoként képesek bekapcsolódni a Telepen élő romák. Földterület és tőke hiányában nem tudtak mezőgazdasági tevékenységbe kezdeni sem a szocializmusban, sem az azt követő évtizedekben.

A támogatás mértéke és gyakorisága, valamint az egy térben való elhelyezkedés a Telepen élő család esetében elengedhetetlen fontosságú. A mindennapi élethez való adaptáció egyik feltétele – mint azt a továbbiakban látni fogjuk – az együttélés, aminek példája az, ahogyan a szocializmus időszakában a külvilághoz és a kihívásokhoz alkalmazkodva elvándoroltak, majd pedig az 1989-es változás után az újfajta kihívásokra válaszként visszakerültek a Telepre.¹⁵ Ez a rokonságon belüli támogatás, az erőforrások hiányában, elsősorban nem anyagi támogatást jelent. A segítség egyik jó példája az, amikor a telepen élő nukleáris családok gondozásukba veszik azokat a gyerekeket, akiknek szülei valamilyen oknál fogva (külföldi munka, válás, letöltendő börtön-

14 A könyv alapjául szolgáló projekt: *Egalitate prin diferență. Accesul femeilor române pe piața muncii* (Egyenlőség a különbség révén. Roma nők munkaerő-piaci hozzáférése). Kutatási területek: Jászvásár, Bukarest, Temesvár, valamint Kolozsvár roma közösségei.

15 Az 1989 előtti periódusban a saját közösség és a célközösség között kialakuló migráció típusait klaszifikálva Sandu megkülönböztet rurálisból-rurálisba, rurálisból-urbánusba, urbánusból-urbánusba, valamint urbánusból-rurálisba történő vándorlást, és megállapítja, hogy a jelenség „azon folyamatok ellenőrizhetősége által, amelyek meghatározzák, makroszinten mint irányított folyamat jelenik meg.” (Saját fordítás) (Sandu 1984: 14)

büntetés stb.) már nem tudják a szülői feladatukat ellátni. Így került eltartásba a jelenleg legidősebb fiúhoz az elhunyt nővér két gyermeke, valamint egy egyedülálló nagymamához a külföldön dolgozó szülők két kiskorú gyermeke. Előfordul az is, hogy bűncselekmény miatt letöltendő büntetés idejére kerül a gyermek a rokonokhoz.

„Ez ilyen gyermeknevelés, mert a fiamtól elvették a nagygyermeket, még hat éves volt, és én gondoztam, most jár iskolába. Hát ő meg kicsike volt, amikor elment az anyja. Most nem is ösmeri meg az anyját. Így telefonba beszélgettünk. A nagyobbik az szereti az apját, ez szereti az anyját is.” (nő, 46 éves)

Ezek a vállalások többnyire formalizáltak, mint azt a fenti eset is jelzi. A gyermekek gondozásáért a két család állami támogatásban részesül. Előfordul azonban olyan eset is, amikor a szülők önkényesen döntenek arról, hogy informálisan elveszik a fiatalabbaktól a gyermek felügyeletét. Ezekben az esetekben a döntéseket általában a nagycsalád idősebb férfitagjai hozzák meg, a fiatalabb nők pedig nem kérdőjelezik meg azokat, alávetik magukat az apák által hozott döntéseknek. Ilyen például a következő történet is, amikor a 13 évesen első gyermekét szülő lánytól apja elvette a gyermeket.

„Édesapám elvette. Sokszor fogtam én is, de a leginkább édesapám, mert kicsit tiltotta ő is tőlünk, mert azt mondta, hogy el akartunk vitetni. A leánkának mondtam, hogy édesapám mielőtt nem halt meg, örökké mondta, hogy »anyád el akart vitetni«. S a leánka a nevemre szólít. Aszondja: »Ha te el akartál vitetni, aszondja, soha semmit nem csinálok neked.« S akkor. Mert nem volt, lehetőségem nem volt, amiből növeljem, s nem is tudtam, hogy kell gyereket növelni.” (nő, 28 éves)

A fenti gyerekneveléssel kapcsolatos eset jól példázza azt, hogy a telepki közösségben élő nők döntései a férfiakénál szűkebb korlátok közé van szorítva. Annak ellenére, hogy nem csak gyermekeikről, háztartásukról, de párválasztásukról sem hozhatnak önálló döntést¹⁶, a munkaerőpiaci, a mindennapi megélhetést lehetővé tevő „egyensúlyteremtő funkció ellátását”, mint azt Koncz is leírja magyarországi példák mentén, így esetünkben is „a nőkre testálja a társadalom.” (Koncz 2002: 70)

A terepkutatás rávilágított arra, hogy a nemi egyenlőtlenségek különféle területeken, mint amilyen az oktatás, a fizetett munka, a családon belüli munkamegosztás stb., az elmúlt húsz év folyamán a telepen élők – főleg a nők – mindennapjaiban egyre élesebben van jelen. A megfigyelések alapján a közelmúltban Romániában a többségi társadalomban végbement változásokhoz ez a közösség nem tudott alkalmazkodni. A magára maradt nagycsalád saját erejéből próbálja túlélni a mindennapokat. Néha elengedi tagjait, akik szükség esetén visszatérhetnek. Bár történetünkben volt példa munkavállalási célú migrációra, a családtagok közötti interakció ak-

16 Párválasztás kapcsán mesélték azt a történetet, amikor a szülők nem fogadták el a fiatalok döntését, és a család férfitagjai fizikailag bántalmazták lányuk jövőbeli férjét: „megverték, s akkor, hogy megverték, bevittek a rendőrségre, s a rendőrségnél is kérdezték, hogy ugye: szeretem? S azt mondtam: szeretem, no, rendben, nem szólnak semmit. De... úgyse voltak beleegyezve.” (nő, 28 éves)

kor sem szűnt meg. Megállapítható, hogy bár szerves egységként él ez a közösség és menedék-ként szolgál, a család alapvető szükségleteinek kielégítése – a hozzáférhető speciális szociálpolitikai eszközök (lakhatás, jövedelem, foglalkoztatás stb.) nélkül – nehéz.

A szociális ellátások igénylésének bürokratikus nehézségei, valamint kirekesztő jellege olyan tapasztalatokat nyújtott a Telep lakóinak, amelyek egybecsengnek a Szalai Júlia által *A társadalmi kirekesztődés kérdései az ezredforduló Magyarországon* című tanulmányban megfogalmazottakkal: a segélyezési rendszer kirekesztő, etnikai szelekció alapján működő intézmény, amely a legszegényebbeket tartja távol ettől a jövedelemszerzéstől (Szalai 2002).

ÖSSZEGZÉS

A Telep erősen rurális jellegű település, 1959 óta közigazgatásilag a szocializmus idején erősen industrializált Nagyváros része. Sok szegmens mellett a foglalkoztatottság is jól érzékelteti a két település közötti különbséget: a Telep és környéke történetileg elsősorban a mezőgazdaság, majd napjainkban a turizmus mentén alakítja ki a munkakapcsolatait, míg a Nagyváros gazdaságára a specializálódott ipar jellemző. Az 1989 előtti urbanizációs trendek eredményeként a rurális közösség struktúrája átalakult, a helyi parasztokból ingázó munkások lettek. A bemutatott nagycsalád női és férfi tagjai is munkások voltak 1989 előtt. Amikor már nem volt szüksége a társadalomnak az általuk végzett munkára, akkor immár munkanélküliként visszaköltöztek a Telepre (mint egyedüli lehetőség). Azóta informálisan építkeznek a szülői ház szomszédságában és a helyi gazdaság által számukra nyitva hagyott rés nyújtotta végső kereseti lehetőséget használva – vagyis a gyűjtögetéssel – próbálják túlélni a mindennapokat.

Egy tanácsi rendelet az 1950-es években a faluba költözött roma család számára egy periférián elhelyezkedő, funkcióját veszített, leromlott épületet rendelt ki lakóháznak. Az a tény, hogy ez a lakhely a falu szélén helyezkedik el (a városközponttól távolinak számító három kilométerre található), meghatározta azt a térbeli elkülönülést, amelyből a Telepen élő nagycsalád tagjai máig sem tudnak kitörni. Sem az 1989 előtti, sem pedig az azt követő időszak nem teremtett a telepen élő romák számára olyan helyzetet, amely csökkentette volna a kialakult területi szegregációt. Az általuk épített barakkokat a polgármesteri hivatal nem legalizálta, így az ott lakók nem rendelkeznek hivatalos iratokkal, ezért például nincs lehetőségük külföldön munkát vállalni. Az általuk végzett munkák korlátozottak (gyűjtögetés, alkalmi munka). A nők esetében halmozottan jelenik meg a diszkrimináció, és az elmúlt húsz évben végbement történések esetükben is igazolják azt a megállapítást, amely szerint „*a háztartásbeli réteg újratermelődése a rendszerváltás terméke*” (Koncz 2002: 70).

Az elemzésben bemutatott példák jól körülírják azt a tényt, hogy míg 1989 előtt a nagycsalád tagjainak, különösen az itt élő nőknek, az adaptációs stratégiáit a valamennyire formalizált munka határozta meg, addig az 1990-es évek eleje óta az informális eljárások a jellemzőek a közösségre. A gyűjtögetés és az alkalmi munka csak az informális gazdaságba való betagozódást teszi lehetővé számukra, amely azonban kiszolgáltatottá teszi őket, hiszen ez a pénzkeresési lehetőség néha az egyik napról a másikra való megélhetés minimumát sem tudja biztosítani a

számukra. A társadalom peremére szorult, kirekesztett nagycsalád tagjai számára a lehetőségek korlátozottak.¹⁷

BIBLIOGRÁFIA REFERENCES

1. Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó (2010). Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben. In: Feischmidt, Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 152–169.
2. Koncz Katalin (2002). A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei. *Esély. Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*. 1. 59–86.
3. Messing Vera – Molnár Emília (2010). *Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben*. Az OTKA 67898 sz., *Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben* c. kutatásának zárójelentése; http://www.socio.mta.hu/uploads/files/archive/otka_zarojelentes.pdf (letöltve 2014. július 11-én)
4. Ortutay Gyula (szerk.) (1982). *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. kötet. Budapest
5. Sandu, Dumitru (1984). *Fluxurile de migrație în România*. Román Szocialista Köztársaság Akadémiája, Bukarest
6. Szalai Júlia (2002). A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországnán. *Szociológiai Szemle*. 4. 34–50.
7. UNICEF (1999). Women in Transition. The MONEE Project. Regional Monitoring Report Summary, 6. <http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/monee6sume.pdf> (letöltve 2013. december 7-én)
8. Vincze Enikő (2011). *Accesul femeilor și bărbaților de etnie romă la muncă decentă. Viața cotidiană, politici și proiecte*. Desire Könyvkiadó, Kolozsvár

17 Koncz Katalin a következő három kritérium valamelyikének jelenlétekor véli megállapíthatónak a társadalmi kirekesztettséget: az adott csoport „1. nem részesedik a gazdasági fejlettség adott szintjén a társadalom rendelkezésére álló anyagi és kulturális javak, szolgáltatások egy főre jutó átlagának legalább felével, 2. nem rendelkezik a javak és szolgáltatások átlagos mértékének tartós birtoklásához szükséges hatékony érdekérvényesítési képességgel életpályájának minden szakaszában, 3. nincs lehetősége arra, hogy részt vegyen a teljes értékű állampolgári lét gyakorlásához szükséges politikai döntéshozatali folyamatokban” (Koncz 2002: 61). Az itt bemutatott csoport, ha egy képzeletbeli skálát állítanánk fel, a legrosszabb pozíciót foglalná el. Ők mindhárom kritérium alapján kirekesztettnek minősülnek.

ET

SZEMPONT: RECENZÍÓK

3

RECENZIO GERGELY ORSOLYA *VÁLLALKOZÁS NŐI MÓDRA* C. KÖNYVÉRŐL
(STUDIA TERRA SICULORUM 2., NEMZETI KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZET,
KOLOZSVÁR, 2013)

Az ezerarcú valóság társadalomtudományos megismerésében és megértésében néha időbeni különbségek mutatkoznak az élettények valóságbeli és szakirodalmi megjelenésében. Előfordul, hogy az örökös változásban lévő társadalom új jelenségeit egy ideig észre sem vesszük, vakon megyünk el mellettük, miközben azok a szelektív kutatói kíváncsiságra fittyet hányva zavartalanul, öntörvényűen kibontakoznak. Bizonyosan így van ez a Gergely Orsolya könyvében tárgyalt téma – a székelyföldi női vállalkozói kultúra – esetében is: a jelenség vizsgálata megjelenése után bő két évtizedes késéssel kerül napirendre az erdélyi magyar társadalomkutatásban. A kutatói érzékenység indítékai között meglehet nem utolsó, hogy a témát megtaláló „feladatteljesítő társadalomkutató” maga is nő. Ha férfiuralmú társadalmunkban maszkulin kutató adná a fenti címet munkájának talán sokan eleve enyhe előítéllettel, kaján, lesajnáló attitűddel közelednék a szerény küllemű kötethez: no lám, milyenek is ezek a váltakozó nők? De mellőzzük a fölösleges feltételezéseket, inkább nézzük tárgyyszerűen a tényállást: milyen módszerekkel, adatokkal megalapozott valóságreferenciákat talál a szóban forgó kötetben az olvasó.

Gergely Orsolya két székelyföldi megye – Hargita és Kovászna – női vállalkozói populációjának bemutatására vállalkozott. A kutató célja a jelenkorban – társadalmi léptékben mérve az időt – kialakuló, formálódó új társadalmi csoport megismerése: a kis- és középvállalkozók körében megjelenő női szereplők vállalkozásindítási és -menedzselési motivációinak, a vállalkozások profiljának, a vállalkozás-működtetések logikájának szociológiai módszerekkel történő vizsgálata. E vállalkozásában eszközei: széleskörű elméleti tájékozódás, félezer megkérdezettre kiterjedő kérdőíves vizsgálat és interjúk vállalkozó nőkkel. A kutatás alapkérdései: milyen jellemzők mentén írható le és tipizálható a vállalkozó nők csoportja, akik kisebb-nagyobb vállalkozásba kezdtek? Hogyan egyeztethető össze a vállalkozói életmód a „tradicionális” női szerepkörrel? Milyen indítékok, döntésbefolyásoló tényezők, mikrokozmoszi feltételek – például munkaerő-piaci esélytelenségek, családi viszonyok – működnek, amikor valaki a székelyföldi társadalomban nőként vállalkozásba kezd? Hogyan jelenik meg a vállalkozó nők önértelmezéseiben új társadalmi szerepük, pozíciójuk?

A fenti kérdésekre adott válaszok mellett Gergely Orsolya könyvének nem mellékes jelentőségű hozadéka, hogy a kutatás folyamatát, a tárgyalt jelenségről való tudásszerzés szakmai következetességének módjait is nyomon követhetjük. A kutatás és értelmezés a kvalitatív és kvantitatív módszertan eredményeire támaszkodik. Az empirikus adatszerzés eszköze a megkérdezésen alapuló adatgyűjtés: a 77 kérdést tartalmazó kérdőív lekérdezése 518 személytől történt, és a vállalkozó nőkkel körültekintő alapossggal félig strukturált interjúk készültek.

A székelyföldi női vállalkozói kultúra, a női vállalkozók kialakulóban levő rétegének árnyalt, sok szempontú bemutatására, az adatok, tények, helyzetek, magatartások, viszonyok és kontextusok megjelenítésére a használt leíró jellegű tárgyalásmód alkalmas és megfelelő.

A KÖNYV FELÉPÍTÉSE

A kötet első fejezetében a szerző áttekinti a nemzetközi, országos, magyar, valamint az erdélyi magyar szakirodalmat, hogy érzékelhetővé tegye a romániai vállalkozások indulásának gazdasági-társadalmi kontextusát. A poszt szocialista országok gazdasági jelenségeit tárgyaló szakirodalom és a romániai társadalmi-gazdasági környezet sajátosságainak összefoglalása a fontosabb vállalkozói magatartások és vállalkozó típusok cselekvési lehetőségeinek és indítékainak megismertetéséhez volt szükséges. Az elméleti keretek körültekintő kijelölése után a gazdasági szerveződési formák, vállalkozások ágazati megoszlása, munkaerő-piaci pályák elemzése következik. A szerző a romániai társadalmi-gazdasági kontextus ismeretében a székelyföldi női vállalkozókra vonatkozó hipotéziseket fogalmaz meg. Olyan tényezők figyelembevételével, mint a vállalkozókra jellemző szocio-demográfiai tényezők, társadalmi meghatározottságok, kulturális tényezők, vállalkozói irányultság, motiváló tényezők. A kutatás folyamán sor kerül a hipotézisek helyességének mérlegelésére, a szerző gondosan elemzi, ellenőrzi, tényekkel bizonyítja, vagy elveti előzetes feltételezéseit, ha azok nem állnak összhangban a feltárt valósággal, a kutatásban megismert élet-tényekkel.

EMPIRIKUS EREDMÉNYEK. MÓDSZERTAN

A kutatás módszertanilag két pilléren nyugszik: a dolgozat alapját képező empiriahalmoz a 2010 március–áprilisában lezajlott survey-kutatásból (kvantitatív módszer), valamint a több hónapon át tartó interjúgyűjtésből (kvalitatív módszer) származik. A két módszertani eljárás a női vállalkozói magatartás megismerésében, a sajátos élethelyzetek megértésében szerencsésen kiegészíti egymást.

A kérdőíves kutatásban a mintavételi alappopulációt 8504 soros névlista képezte. A végső mintavétel kialakítása után a mintavételi terv Kovászna megyében 240 kérdőív, Hargita megyében 360 kérdőív lekérdezésére vonatkozott. A kérdőív 77 kérdést tartalmazott, ebből közel egyharmad nyílt kérdés, kétharmad pedig zárt kérdés, a lekérdezésben 17 kérdezőbiztos vett részt, a lekérdezési arány 83 százalékos volt. Külön figyelmet érdemlő a két megyében térségenként és településtípusonként bejegyzett vállalkozások alapsokaságából történő arányos mintavételi eljárás.

A *kvalitatív kutatás* módszerével 31 interjú készült vállalkozásokat vezető nőkkel. Az interjúalanyok keresésében a kutató ismerősi kapcsolathálózata volt a kiindulópont, majd hólabdamódszerrel további alanyok kerültek a vizsgálatba. Az interjúalanyok kiválasztásánál a vállalkozás-változatok – eltérő területek, eltérő vállalkozástörténetek, eltérő gazdasági szektorok – minél alaposabb megismerése volt a cél, érvényesítve ezúttal is a mintavételben a terület- és település-

típusok arányos megjelenítésének lépéseit. A félig strukturált interjúk (mellékletben közölt) interjúvezető segítségével készültek.

EREDMÉNYEK: AZ EMPÍRIA FELDOLGOZÁSA

A kutatási eredmények feldolgozásában a kétféle adatgyűjtési technika eredményeit ötvözve ismerjük meg a feltárt valóság tényeit. Például: vizsgált népesség szocio-demográfiai jellemzőit, a vállalkozásindítás feltételrendszerét, a vállalkozásindítás motivációs bázisát, a vállalkozások működtetésének kulturális, környezeti tényezőit, a vállalkozói döntést befolyásoló személyek és a vállalkozók kapcsolatait, a vállalkozások alaptevékenységeit, eredményeit, ágazati megoszlásukat, a vállalkozás működtetésére fordított idő mértékét stb.

A vállalkozásokban végzett tevékenység szerint a kutató három kategóriát különített el: a *kereskedő*, a *szolgáltató*, valamint a *termelő*, nők által vezetett és működtetett vállalkozásokat, illetve vállalkozónöket, kifejtve, hogy mit fednek az egyes kategóriák. A vállalkozói magatartás, a vállalkozások menedzselésének vezérelveit, általános stratégiáit tekintve a szerző szakmaiságról, profitszerzésről, karrierépítésről, illetve hobbiról beszél. Motiváció szerint négyféle székelyföldi női vállalkozótípust azonosít: vannak *nyomkövetők*, *munkavágyók*, *nagyravágyók* és *számlavágyók*. A recenzens eltekinthet az eredmények részletes tartalmi ismertetésétől, másképp milyen újdonságok, eddig nem tapasztalt ismeretek maradnak az érdeklődő olvasónak?

Gergely Orsolya a téma tárgyalásában attribútumokat, tulajdonságokat és ezekből összetevődő változókat, ezek közötti kapcsolatokat állapít meg. Nem esik a túláltalánosítás csapdájába, megnézi, *mi van* és értelmezi, hogy az a jelenség miért éppen úgy van. Értelmezéseiben, következtetéseiben a mégoly kritikus, árgus (férfi)szem sem találhat elfogultságot, aránytévesztést, mellébeszélést. A sokszínű valóság felderítésében állításai egyaránt alapulnak szilárdan alátámasztott empirikus megfigyeléseken és logikai érveléseken.

A könyv elévülhetetlen, megkérdőjelezhetetlen jelentősége szociológiai irodalmunkban a társadalomtörténeti fontosságú téma felismerése és módszeres vizsgálata a változóban levő poszt szocialista társadalomban. Ez a megismerési folyamat nem zárult le, a szerző az interjúk közzétételét is tervezi, ezek elemzése nagy valószínűséggel árnyalni fogja a székelyföldi női vállalkozók világról eddig megrajzolt képet.

A könyvet használhatja bárki, aki a székelyföldi mindennapi valóság e szegmensének társadalmi viszonyai iránt érdeklődik, de jó szívvel ajánljuk azoknak a kezdő társadalomkutatóknak is, akik módszertani következetességet, értelmezési szempontok választását, hipotézisek felállításának módozatait szeretnék tanulni.

Nagyon tetszett a kutató következtetéseiben a téma pontos kontextusba helyezése: „Nem a „business”-emberek világa ez, hanem a rurális térség emberi léptékű sikertörténeteinek tárháza. A siker pedig a családfenntartás, a létfenntartás, a végleges elvándorlás gondolatának kiiktatása, a hagyományokhoz ragaszkodás, a mentális egyensúly megtartása.” Hétköznapi életünk legfontosabb tényei.

Szalma Ivett

A gyermekvállalás meghatározó tényezői Nyugat-Európában

RECENZIO ANNE LISE ELLINGSAETER – AN-MAGRITT JENSEN – MERETE LIE (SZERK.) *THE SOCIAL MEANING OF CHILDREN AND FERTILITY CHANGE IN EUROPE C. KÖTETÉRŐL* (ROUTLEDGE, 2013)

Ebben a könyvben a tanulmányok nem arra a szokásos kérdésre keresik a választ, hogy milyen tényezők akadályozzák a gyermekvállalást, hanem úgy próbálják megérteni a mai alacsony fertilitási rátát, hogy a gyermekvállalás társadalmi jelentését vizsgálják, illetve azt, hogy miért szeretne valaki gyermeket vállalni. Ehhez a szerzők főként kvalitatív módszereken alapuló kutatásokat végeznek, csak kiegészítő jelleggel alkalmaznak kvantitatív kutatásokat. A tanulmányok hat országra vonatkoznak, amelyek között alacsony (Olaszország és Németország) és magas termékenyséű országok is találhatók (Franciaország, Dánia Norvégia, Svédország).

A tanulmányok három téma köré csoportosíthatók. Négy tanulmány fókuszában a gyermek társadalmi jelentésének vizsgálata áll. Az első fejezetben a könyv három szerkesztője azon keresztül vizsgálja a gyermekvállalás társadalmi jelentését, hogy miként változott a fertilitási ráta. Az ezt követő fejezetben Marie-Thérèse Letablier történeti áttekintés keretében vizsgálja meg azt, hogy a francia társadalom miként lett gyermekközpontú, majd a tanulmány második felében a makroszintről a mikroszint felé fordul, és interjú vizsgálatok alapján mutatja be, hogy mit jelent a férfiak és a nők számára a gyermekvállalás Franciaországban. Mai Heide Ottosen és Sofie Skvodal Mouritzen 33 mélyinterjút készített 20-as és 30-as éveikben járó fiatalokkal annak érdekében, hogy feltérképezzék, milyen párkapcsolati és gyermekvállalási mintázatok figyelhetők meg Dániában. Tanulmányukban Bergnéhr és Bernhardt a gyermekvállalást abból a szempontból vizsgálják egyéni és fókuszcsoportos interjúk alapján, hogy a fiatalok mennyiben látják úgy, hogy a gyermekvállalás korlátozza személyes szabadságukat, illetve hogy értelmet ad az életüknek.

A tanulmányok többsége arra fókuszál, hogy a különböző társadalmi kontextusok – mint például a munkapiaci helyzet, a szociálpolitika, a társas viszonyok – miként hatnak a gyermekvállalással kapcsolatos döntésekre. Ellingsaeter és Pedersen 90 interjút készített középosztálybeli és munkásosztálybeli fiatalokkal. Az interjúalanyok egyik fele gyermektelen volt, a másik felének volt már egy gyermeke, viszont közös volt bennük, hogy a fertilitási karrierjüknek még az elején jártak. A kutatásuk központi kérdése, hogy a gazdasági bizonytalanság miként befolyásolja a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseket. A kutatás eredménye, hogy a norvég jóléti állam hatásosan tudja csökkenteni mind a gazdasági bizonytalanság, mind az érzelmi stressz negatív hatásait. Mivel a tanulmány a gazdasági bizonytalanságot vizsgálta, így érdekes lett volna, ha olyan országban is készül hasonló vizsgálat, amelyet a 2008-as gazdasági válság érintett. Ezáltal jobban kitapintható lett volna, hogy a jóléti államnak milyen szerepe van a gazdasági bizonytalanság csökkentésében.

Karin Jurczyk azt vizsgálta, hogy a rugalmas munkavégzés miként egyeztethető össze a gyermekvállalással és a gyermeknevelés kérdésével. Ehhez összesen 76 szülővel készített interjút Németország keleti és nyugati részében. Az interjúalanyok mindegyike vagy a kiskereskedelemben vagy a médiában dolgozott, ugyanis ebben a két szektorban a leggyakoribb a rugalmas munkavégzés. A szerző azt találta, hogy a rugalmas munkavégzés akadályozza a gyermekvállalást, azaz a gyermekvállalás strukturálisan a munka kultúrájába ágyazott. Azonban munkapiacra tapasztalható rugalmassághoz nem igazodtak olyan intézmények, amelyek segíthetik a rugalmas munkaidőben dolgozó szülőket (pl. bölcsődei vagy óvodai nyitva tartás, vagy a szociálpolitika).

Két további tanulmány a társas kapcsolatok szempontjából tárja fel a gyermekvállalás jelentését. Laura Bernardi azt vizsgálta, hogy a nemzedékek között hogyan zajlik a fertilitással kapcsolatos normák átadása Olaszországban. Összesen 36 interjút készített anyákkal és reprodukcióban levő, ám még gyermektelen lányokkal. A kutatásból kiderül, hogy létezik egy generációkon átívelő mintázat anyák és lányaik között. Ez egyrészt abból származik, amit a lánygyermekek tapasztaltak gyermekkorukban, másrészt pedig abból, ahogy az anyák interpretálják a saját szerepüket mint feleségek és anyák, ezzel hozzájárulva ahhoz, ahogy a lányaik megkonstruálják a saját gyermekkori tapasztalataikat. A szerző utal arra, hogy lehetséges egy torzítás is a mintában: csak olyan anyákkal és lányokkal készített interjút, akik kapcsolatban vannak egymással. További kérdés, hogy miért csak az anya-lány viszonyra fókuszál a szerző, vajon az anya és fiúgyermek között nem fedezhető fel hasonló mintázat?

Ellingsaeter, Jensen és Lie egy áttekintő tanulmányban vizsgálják a gyermekvállalásra mikro- és makroszinten ható tényezőket, valamint ezek kölcsönhatását is figyelembe veszik. A skandináv országok és Franciaország között számos hasonlóság van, ugyanakkor Norvégiában és Svédországban a munkavállaló nők támogatása mellett fontos szerepe van annak is, hogy a férfiakat is bevonják a gyermeknevelésbe. Ezzel szemben az olyan alacsony fertilitási rátával rendelkező országokban, mint Olaszország, a gyermeknevelés továbbra is a nők felelőssége. Az emberek több gyermeket szeretnének, mint amennyi ténylegesen megszületik, ezért azonban gyakran a gazdasági erőforrások hiánya okolható. A skandináv országokban a fiatalok sokkal többször hivatkoznak arra, hogy azért nem vállalnak több gyermeket, mert a gyermek korlátozza a személyes szabadságukat, miközben csak ritkán említik meg a gazdasági kockázatot.

A kötet egyik erőssége, hogy szinte valamennyi tanulmányban szerepet kapnak az olyan rétegződési szempontok, mint a nemek, kohorszok, társadalmi rétegek. Különösen a kötet következő három tanulmányában kap valamilyen típusú rétegződés hangsúlyos szerepet. Ravn és Lie azt vizsgálták meg, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos döntés mennyire meghatározott kulturálisan az egyes társadalmi csoportokban Norvégiában. Azt találták, hogy létezik az ezzel kapcsolatos döntésnek egy társadalmi normája, amely szerint a gyermekvállalás kérdését és annak időzítését a pároknak közösen kell meghozniuk. A munkásosztályon belül általában a nők azok, akiktől társadalmilag elvárt, hogy ezt a kérdést egy partnerkapcsolatban felvegyék, viszont a felső középosztálynál ebből a szempontból nagyobb a nemi egyenlőség. Utóbbiak körében férfiak is kezdeményezhetik a párkapcsolaton belül ennek a gyermekvállalás kérdésének a megvitatását.

Jensen a tanulmányában egy érdekes paradoxonra hívja fel a figyelmet a nemek szerinti rétegződés tekintetében. A nők miért vállalnak több gyermeket, miközben a gyermektelen férfiak

száma nő Norvégiában? A szerző 90 félig strukturált interjút készített gyermektelen és gyermekes fiatalokkal. A nők esetében a network sokkal inkább meghatározó a gyermekvállalás kérdésében, mivel számukra fontosabb, hogy a barátaikkal egy időben váljanak anyává. A gyermekvállalás egyfajta társadalmi kötést jelent számukra a társadalomban, miközben a férfiak sokkal inkább úgy érzik, hogy a gyermekvállalás által elszigetelődnek a korábbi barátaiktól.

Lappegård, Noack és Rønsen a 1945–1949 és 1960–1964 között született kohorszoknak a fertilitási mintázatában bekövetkezett változásait vizsgálja a társadalmi rétegek, nemek és munkapiaci helyzet tekintetében. A tanulmány fő megállapítása, hogy míg a férfiak estében növekedett a különbség az egyes társadalmi rétegek között a fertilitás tekintetében, addig a nők esetében konvergencia figyelhető meg.

A kötet gyengesége, hogy a tanulmányok egyike sem vizsgálja a poszt-szocialista országokat, holott ezekben a régiókban is jelentős átalakulások következtek be az elmúlt húsz évben a fertilitási mintázatokban. Továbbá egy-egy tanulmány csak egy országra fókuszál, így a fertilitási szempontból különböző mintázatokhoz tartozó országok közötti összehasonlítás hiánya megakadályozza, hogy mélyebben megértsük az olyan makro-tényezők hatását, mint a munkaerőpiaci helyzet, a gazdasági krízis vagy a jóléti állam. A könyvben szereplő tanulmányok erőssége viszont, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos döntések vizsgálatában reflektálnak a társadalmi egyenlőtlenség kérdésre is. Annak ellenére, hogy a család a társadalmi egyenlőtlenség reprodukciójának első számú közvetítője, ez idáig kevés elemzés vette figyelembe a gyermek társadalmi jelentésének és ezáltal a fertilitás alakulásának megértésében a rétegződési szempontokat. A tanulmánykötet ezt a hiányt kívánja pótolni.

Családi dilemma. Hogy jutottunk idáig?

RECENZÍÓ SOMLAI PÉTER *CSALÁD 2.0. EGYÜTTÉLÉSI FORMÁK A POLGÁRI CSALÁDTÓL A JELENKORIG* C. KÖNYVÉRŐL (NAPVILÁG KIADÓ, BUDAPEST, 2013)

Somlai Péter több évtizedes munkáinak mintegy szintézisaként olyan könyvet tár az olvasó elé, amely elsősorban bemutatja és értelmezi a családos – vagy éppen családon kívüli – életformákban végbemenő változásokat, de semmiképpen sem kívánja megítélni eme átalakulásokat, melyekhez sokféle és szerteágazó tényező vezetett. A családszervezetek változatosságának magyarázatában történeti átalakulást követ, erre már az alcímben is utalást tesz: a polgári családtól a jelenkori, „posztmodern” életformákhoz jut el, a vizsgált korszakot pedig két nagy horderejű átalakulási folyamathoz – az ipari forradalomhoz és a posztindusztriális kapitalizmus-hoz – kapcsolja. Elemzésének tágabb keretei az európai, zsidó-keresztény civilizáció és a szűkebb magyarországi társadalmi környezet, ahonnan a legtöbb példázó, szemléltető adat és forrás származik. Ezek mellett a szerző összehasonlítóképp helyenként kitér észak-amerikai folyamatokra is. Az érdeklődő olvasó rendkívül gazdag, kétszáznál is több forrást megjelölő irodalomjegyzéket talál és további szakkönyvi, de szépirodalmi ajánlásokat is, melyek igen hasznosak, hiszen a család rendkívül nagy téma, tárgyalása fölöttébb nehezen tömöríthető 200 oldalas korlátok közé. A szerző nemegyszer egy-egy „kiszólással” érezteti az olvasás során, hogy könyve keretei között önmagának és olvasóinak is meg kell elégedni a „rövid jelzésekkel”.

A könyv szerkezete 4+1 nagyobb fejezetre tagolódik, melyekben a jelenkor új életformái a polgári családhoz, illetve ennek a premodern családhoz való viszonyításában kerülnek bemutatásra. *Az együttélés új perspektívái* a munka rövid összefoglalójának tekinthető, önálló fejezetben.

Kutatásának fókuszaként a poszt-indusztrializmusban létrejött, 1970-es évektől bekövetkezett változásokat, az új, posztmodern életformákat és családi mintázatokat jelöli meg a szerző. Ezek újszerűsége leginkább széles körű elterjedésükre, elfogadottá válásukra, magának a hagyományos/polgári életformától való eltérésnek az értelmezésére, jelentésére vonatkozik, semmint a jelenség létének újdonságára, hiszen korábban is léteztek a kiterjedt családtól, a polgári mintától eltérő jellegű családi viszonyok, így az egyedülálló életutak és az azonos neműek párkapcsolata sem volt ismeretlen.

A polgári családnak¹ szánt fejezet áttekinti az immár elkülönült, magántulajdonú gazdasági alappal rendelkező család funkcióit, szerkezetét és a keresőmunka-központú (férfi) életút alaku-

1 A polgári család alatt olyan intézményt ért, amely kezdetben csak a polgárság körében létezik, a modernizáció előrehaladtával azonban mintává válik más társadalmi rétegek számára, és az együttélés történelmi típusa. (Somlai 2013: 21).

lását az individualizált, standardizált életpályáig. Az intimitás fizikai, kommunikációs kereteinek átírásában, valamint a privát és nyilvános szféra szétválásában a polgárosodás folyamata lehetőségeivel együtt kitüntetett szereppel bírt. A polgári család visszahúzódott, ahogy Lasch (id. Somlai 2013: 32) fogalmaz, s ilyen körülmények között hosszú időn át fennmaradt a családfő, a férj mint a létfenntartásért felelős személy szerepmintája, és domináns életformaként vált elterjedté a hatvanas évekre.

„Új összefüggések alakultak ki egyfelől a személyesség szférái és ezen belül a nemek közötti kapcsolatok, másfelől a társadalom nagyobb szervezetei és személytelen erői között. A magánélet intézményei zártabbak lettek, új falak emelkedtek – és új kapuk nyíltak – a családi otthonok és a társadalmi nyilvánosság világa között. *A polgári család a magánélet és az intimitás központjaként a társadalmi nyilvánosság ellenpólusává vált.*” (kiemelés az eredeti szövegben) (Somlai 2013: 27)

A családról alkotott felfogások egyik korszakról a másikra nagymértékben változtak, viszont a meghatározóak nem likvidálódtak, hanem különböző módosulásokkal továbbéltek. Az eszményi polgári család ugyan szétzilálta a patriarchális család eszméjét, akárcsak a posztmodern életformák a polgári szellemiséget, a családi élet koncepciói, mintái függtek a társadalmi struktúrában elfoglalt helytől, a munkamegosztástól, a szokásoktól és hagyományoktól – úgyszólván a lehetőségektől. (Erről részletesen az *Intimitás, patriarchizmus, kettős erkölcs, kétkeresős család*, valamint a *Gyermekek és szülők* című alfejezetekben olvashatunk.) A konzervatívoknak tehát a régi rend védelmében minden időben volt okuk a család válságának beemelésére a köztudatba. Elméleteik mögött a családok gazdasági és erkölcsi alapjainak megingását, a rokoni kötelékek szertefoszlását, az egyenlőségjogok kiterjesztését sorakoztatták föl. (E válságelméleteket öt tételben foglalja össze Somlai.) A válság kapcsán fontos megjegyeznünk a szerző kérdésfelvetését: *mely* családi formák kerültek válságba, és *miért* éppen azok? Az új életformák elterjedése mögött óhatatlanul ott találjuk a gazdasági-társadalmi szerkezetváltozásokat, újabban a globális világgazdaságot és ennek kockázatait, hiszen amint Beck fogalmaz, a család nem oka, mindössze színtere a társadalmi történéseknek (Beck 2003: 198). Más szóval nem lehet visszaállítani a „kiscsaládot”, ahhoz a modernizáció folyamatát is vissza kellene fordítani, visszavenni a nemi egyenlőségjogokat a képzés, a bérek és a törvénykezés területén.² Tehát a jogfejlődés és az életformák alakulása között is szoros összefüggés figyelhető meg, téves azonban az állítás, miszerint a hagyományos családmodelltől való távolodásban keresendő a korunk népesedési problémái, amit szerzőnk jól illusztrál a *Poszt- és jelen* című fejezetben található alábbi gondolatával:

„A skandináv országokban van a legtöbb válás, itt a legmagasabb a házasságon kívül együtt élők aránya, itt költöznek el legkorábban a fiatalok a szülői otthonból, *de egyúttal itt születik a legtöbb gyermek* (kiemelés tőlem). Dél-Európában kevesebb

2 „(...) Vajon a baj nem már az általános választójog bevezetésével kezdődött-e; (...) a modernitás megfelelezhetetlen elveit meg kellene *felelni*, méghozzá úgy, hogy az egyik nem természettől fogva részesül bennük, a másik természettől fogva nem, mégpedig egyszer s mindenkorra” – jegyzi meg Beck a tőle megszokott fanyar kritikával (Beck 2003: 224).

gyermek születik, de kevesebb a válás és a házasságon kívüli együttélés is, a fiatalok pedig évekkal tovább élnek együtt szüleikkel, mint északi kortársaik.” (Somlai 2013: 107)

A polgári család ideálja fölötti nosztalgizások közepette a társadalmi emlékezet felettébb szelektív. Somlai Péter könyvét szemlélve azonban könnyen felelevenednek feledésbe merült negatív jellemzők, úgymint az erkölcs kettős jellege, a kettős mérce mely más mutatók szerint mázsált nőket és megint mással férfiakat; a házasságon kívül született, jogfosztott és szegénységbe taszított „potyagyerekek” problémája. Az együttélési-szervezeti formák folyamatosan megújultak az előnyösebbnek vélt formák irányába, így váltak egy időre népszerűvé a képmutatást, kizsákmányolást és kettős erkölcsöt kárhoztató, baloldali kommuna pártiak, akik vagyonszegységben, közös vagy megosztott gyermekfelügyeletet, háztartási munkamegosztást gyakoroltak és a gyermekeket pszichoanalitikus – a tekintélyelvűséggel ellentétes – elgondolások mentén nevelték. A legismertebb kommunák világnézeti, terápiás, ökológiai jellegű megfontolásokból szerveződtek, viszont a családi étellel kapcsolatos feszítőerők, mint a pénz allokációja, vagy gyermeknevelési elvek természetesen a kommunák életében is jelentkeztek. A kommunák célkitűzései a kommunizmusban perverz módon éltek tovább, noha korábban a lenini politika támogatta a nemek közti egyenlőséget, a bírósági válópereket átható hazugságoktól való mentesítést, az életforma megválasztásának szabad jogát megtagadták az egyéntől, s ezzel merőben átrajzolódott a privát szféra, a magánélet központjának számító (polgári) család.

A posztindusztriális kapitalizmus a világ fejlettebb országainak társadalmait új kihívások elé állította, melyekre a családoknak, és a társadalom (új?) alapegységeinek, nevezetesen az egyéneknek válaszolni kellett. A *Gyermekek, ifjak, idősek*, a *Gender*, az *Új együttélési formák*, valamint a *Szülőség* problémaköreinek tárgyalásának külön alfejezeteket szentel a szerző.

A népesedési folyamatok alakulásában több tényező, így a házasságok és válások dinamikájában például a makrogazdasági viszonyok, konkrétan a foglalkoztatottság alakulása vált egyre fontosabbá mind a nők, mind a férfiak számára. Nemcsak a munka, hanem az oktatás terén is jelentős változás zajlott le, az egyes életszakaszok közt nem húzható éles határ, a tanulmányok vagy a munkavállalás nem strukturálja a korábbihoz hasonló élességgel a felnőtté válás határait.

„A posztindusztriális társadalmakban a korábbinál gyorsabban változik a világ s benne a munkaerőpiac. (...) A fiatalok számára az egyetem nem betetőzése a tanulásnak, hanem inkább olyan hely, ahol kivárhatnak valamilyen kedvező lehetőséget. (...) Sokan dolgoznak tanulmányi idejük alatt, és többen ezt teljes munkaidőben teszik. Keresőmunkájuknak gyakran semmi köze a tanulmányokhoz, és nagy hányaduknak éppen azért kell dolgoznia, hogy kifizethesse az egyetemi tandíjat. Ez is közrejátszik a tanulmányi idő kitolódásában. (...) A kamaszkorral kitolódik sok országban az a folyamat is, amelyet leválásnak nevezünk.” (Somlai 2013: 127–129)

A hetvenes évektől széles körben elterjedt jelenséggé vált a házasságkötések számának csökkenése, a válások számának növekedése, a házasságon kívüli, élettársi és egyéb formájú kapcsolatban élők csoportjának gyarapodása. Növekedtek továbbá a házasságon kívüli születések, csökkent a termékenység, az első gyermeket vállaló anyák átlagéletkora kitolódott, és a gyer-

mektelen párok vagy soha házasságra nem lépők száma is emelkedett – egyszóval az életformák rendkívüli sokféleségének, pontosabban a korábban deviánsnak tekintettől az egyre plurálisabbá váló életformák és életutak társadalmi legitimációjának lehetünk tanúi. Az egyes életformákon belül is tapasztalhatók eltérések, példának a szingli életforma sokféleségét hozza fel a szerző, akik élhetnek rövid vagy tartósabb ideig egyedül, esetleg partnertől távol, vannak köztük nőtlenek, hajadonok, elváltak stb., úgyhogy nehéz általánosítani. Nem ritkák a látogató együttélések, melyek az alkalmi találkozások és a hosszabb távú elköteleződés-mentesség állapotát jelölik, vagy ott vannak a mozaikcsaládok, melyekben a különváló szülők új élettársra vagy házastársra találnak, és közös gyermekeikkel alakítanak ki új közösséget.

A posztmodern társadalom, s benne az egyén a posztmodern életforma által lehetőségeket és alternatívákat keres. „A választás mozzanatát tartom alapvetőnek a mai családok életében” – írja Somlai a 181. oldalon. Persze a választási szabadsággal különféle előnyök és hátrányok járnak együtt, amelyek különféle konfliktusok forrásai lehetnek a társadalom minden szintű szervezeti formáiban, így a kisebb együttélési formákban is. A konfliktusok fakadhatnak generációs különbségekből: szülők és gyermekeik, idősek és fiatalok közt, és valamennyi konfliktus hátterében ott található a családtagok eltérő szükségleteinek koordinátlansága. Ezeknek a gyakorlati ellentétes szükségleteknek, amelyek felölelik a kötődés és választás szabadságát, de egyben az önállóság igényét is, személyes kommunikáció révén kölcsönösen össze kell hangolódniuk, hiszen ezen múlik a családi kapcsolatok sorsa.

A család felszámolódásának veszélye nem nagyobb annál, mint volt akár egy évszázaddal korábban. A szerző higgadtságra int, nem történt egyéb, mint változás, átalakulás, és mindezek közepette a család továbbra is megtartotta magas értékpozícióját.

BIBLIOGRÁFIA

SOMLAI, Péter

2013 *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest.

BECK, Ulrich

2003 *A kockázat-társadalom - Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, Budapest.

English Abstracts

JUDIT TAKÁCS – IVETT SZALMA

SOCIAL ATTITUDES TOWARDS HOMOSEXUALITY IN HUNGARY AND ROMANIA

This study examines social acceptance of gays, lesbians and homosexuality as well as social attitudes towards adoption by same-sex couples on the basis of comparing Hungarian and Romanian data from two longitudinal surveys, the European Social Survey (ESS) and the European Values Study (EVS). Using descriptive statistics and ordered logistic regressions, we examine the impact of several factors that can affect attitudes towards homosexuality and adoption by same-sex couples.

The two examined societies are similar in various respects: both can be seen as – at least verbally – family-centred societies, where people consider family to be very important, and most of them agree that women as well as men have to have children in order to be fulfilled. At the same time, neither of these two countries have the legal option of joint adoption by same-sex couples. However, we expect significant difference between the two countries regarding attitudes towards homosexuality as in Hungary the legal institution of registered partnership for same-sex couples was introduced in 2009, while in Romania no such legal institution exists as yet.

Keywords: homosexuality, same-sex adoption, European Values Study, European Social Survey

ATTILA PILINSZKI

THE RELATIONSHIP BETWEEN DIVISION OF HOUSEHOLD LABOUR, PARTNERSHIP SATISFACTION AND INSTABILITY

The study examines the correlation between division of household labour and relationship quality and stability based on data of a dyadic research (N = 175 dyads). Recipients of family support and child welfare services participated in the questionnaire survey in Budapest and Pest county. As a consequence, the data primarily applies to families with lower socio-economic status.

The aim of this analysis was the examination of whether and to what extent the division of household labour influences the relationship satisfaction and the risk of divorce of men and women. The output variables (satisfaction, inclination of divorce) are also dyadic, therefore I used the Actor-Partner Interdependence Model with structural equation modelling.

Keywords: dyadic research, division of labour, gender roles, partnership quality, divorce

EMESE VITA

PARTNERSHIP TYPES AND CONCEPTIONS ABOUT FAMILY LIFE AMONG THE HUNGARIANS FROM TRANSYLVANIA AND THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC STATUS AND VALUE SYSTEM

In this paper we are focusing on two important fields. First, we would like to explore if there is any relationship between different forms of partnership on the one side and socio-demographic indicators and value options on the other. Second, we attempt to reveal conceptions about gender roles and family among the Hungarians from Transylvania. Our hypothesis is that people living in different forms of partnership forms (marriage, cohabitation etc.) differ in terms of socio-demographic status and value options.

To verify our thesis we used data of National Institute of Statistics and two databases (from 2007 and 2010) of Kárpát Panel research program.

Keywords: second demographic transition, relationship stability, pluralization of partnerships, religiosity, traditionalism, division of household labor, gender egalitarianism

RÉKA GEAMBAŞU

PART-TIMER: A HALF WORKER? THE MAIN NARRATIVES OF FEMALE PART-TIME WORK IN HUNGARY AND ROMANIA

The article aims at offering an empirical insight into the larger topic of female part-time employment in Central and Eastern Europe. The research was carried out in 2013 in Hungary and Romania, both characterised by low part-time rates. The study is based on 39 interviews conducted with women with part-time work experience. In opposition to other studies carried out in this region within this theme it does not aim to look at atypical employment on a macro-social level, but it attempts to understand the interpretations, social meanings and main narratives that frame these women's experiences. It also emphasises the motivations behind these work choices, as well as the effects these have upon women's private and work careers. The output is a model of four types of narratives of part-time work that are also informed by socially legitimate conceptions of gender roles.

Keywords: part-time work, women's work, occupation and labour market in Hungary and Romania, gender roles

EMESE BIRÓ

FROM SUBORDINATE POSITIONS TO SELF-ACTUALIZATION? ANALYSIS OF OSCAR BEST PICTURE MOVIES' FEMALE CHARACTERS IN RELATION TO THE PUBLIC AND PRIVATE SPHERES

This paper presents the analysis of female characters in leading roles and important supporting roles in films that have won the Oscar Best Picture Award from 1970 to 2013. It concentrates on the chosen female characters' activity, goals, goal attainment and hierarchical relations with male characters and other female characters, in the private and public spheres. Looking into the women character's perception of the border between their private and public spheres, I am interested in whether they experience the passing of this border as easy or difficult, as a one way possibility or as flexible, and how they reconcile their activities in the public and private spheres. A further question is which female characters occupy more favorable power positions and have better goal attainment: those who are active either in the public or in the private sphere, or

those who take part in both. I conducted qualitative content analysis of the films based on a previously elaborated analysis schema and on narrative film analysis aspects.

Keywords: film, gender, representation, public, private

LILLA NAGY

THE REPRESENTATIONS OF THE “UNINHABITABLE” EAST-CENTRAL EUROPE IN CONTEMPORARY HUNGARIAN AND ROMANIAN MOVIES

The political turn in 1989 in East-Central Europe had an important impact on public thinking and even nowadays determines the way people think about themselves and form their identity. My paper focuses on contemporary Hungarian and Romanian movies, trying to reveal how these movies represent the turn, the years after the fall of the communism and how they represent women, men and the younger generation in these changing times. Most of the movies analysed are the works of the new generation of filmmakers (for example “Iszka’s Journey”, “Bibliothèque Pascal”, “Dallas Pashamende”, “White Palms”, “If I Want to Whistle I Whistle”, “Police, Adjective”, “Weekend with My Mother”, “12:08 East of Bucharest”).

In the case of Hungary and Romania the political turn did not mean a complete and immediate change of film industry. The new generation of filmmakers made their first long features after 2000. Their first movies reflect the recent past by presenting the power structures of the socialism and the life of people under political oppression. This is usually presented with minimalist film techniques: uncomfortably realistic approach, documentary-like surround-sound, hand-held shooting, real time narration.

Movies about the recent socialist past represent Eastern and Central Europe as an uninhabitable region that cannot offer a future for the growing generations, where they punish the victims instead of the delinquents, where women are oppressed, sexually abused, where men live from one day to the other drinking alcohol, to sum up: a place where people should escape from. My goal is to point out that this image is seen through the lenses of a Western perspective.

Keywords: gender representations, new generation, East-Central Europe, Hungarian and Romanian movies

HAJNALKA HARBULA

“WELL, WE COLLECT PLASTIC BOTTLES...” RESULTS OF AN ETHNOGRAPHIC FIELDWORK

This study was written in the frame of a project that studied different forms of residential segregation. Using an example it shows how spatial segregation and isolation is produced, and also the role segregation plays in shaping formal and informal everyday strategies in a context where the Roma, a minority group, live in the periphery of the Hungarian majority. The study is based on ethnographic fieldwork and interviews with inhabitants of the slum. My analysis shows that in the context of spatial segregation the only solid basis of the large family’s livelihood was the aid received from the relatives, as authorities did not support them in solving their social problems (unemployment, dropping out from basic supplies etc.). Examples in this analysis show how the adaptation strategies have changed as part of the regime changes. While before 1989 they had access to more or less legal, formalized work, from the beginning of the 1990s informal adaptation strategies have become widespread in the community.

Keywords: women and the labour market, family, spatial segregation, subsistence economy

Rezumate în limba română

JUDIT TAKÁCS – IVETT SZALMA

ATTITUDINI SOCIALE FAȚĂ DE HOMOSEXUALITATE ÎN UNGARIA ȘI ROMÂNIA

Articolul analizează comparativ măsura în care persoanele gay, lesbiene și homosexuale sunt acceptate în România și Ungaria, respectiv atitudinile față de adopția de către cuplurile de același sex. Datele folosite provin din două cercetări longitudinale: European Social Survey (ESS) și European Values Study (EVS). Prin intermediul statisticilor descriptive, precum și a regresiei logistice am analizat impactul unor factori ce influențează atitudinile față de homosexualitate și adopția de către cupluri de același sex.

Cele două societăți studiate sunt similare din mai multe puncte de vedere. În primul rând, ambele se consideră – cel puțin verbal – ca valorând familia: oamenii consideră că atât femeile, cât și bărbații trebuie să aibă copii ca să fie împliniți. În același timp nici una dintre cele două țări nu pune la dispoziția cuplurilor de același sex opțiunea legală a adopției. Totuși am presupus că vor fi diferențe semnificative între cele două țări în ceea ce privește atitudinile față de homosexualitate, pe motiv că în Ungaria există din 2009 instituția legală a parteneriatelor înregistrate pentru cuplurile de același sex, în timp ce acest lucru lipsește din România.

Cuvinte cheie: homosexualitate, adopție de către cupluri de același sex, European Values Study, European Social Survey

ATTILA PILINSZKI

RELAȚIA DINTRE DIVIZIUNEA MUNCII ÎN GOSPODĂRIE ȘI SATISFACȚIA ȘI INSTABILITATEA VIEȚII DE CUPLU

Articolul analizează corelația dintre diviziunea muncii în gospodărie și calitatea și stabilitatea vieții de cuplu, pe baza unei cercetări diadice (N = 175 diade). Pe parcursul cercetării am aplicat un chestionar cuplurilor ce au beneficiat de asistență familială și de protecția copilului în Budapesta și județul Pest. În consecință, rezultatele se aplică în principal familiilor cu un statut socio-economic scăzut.

Scopul studiului este acela de a analiza măsura în care diviziunea muncii în cadrul gospodăriei afectează satisfacția cu viața de cuplu, precum și riscul divorțului. Variabilele dependente (satisfacția și riscul divorțului) sunt și ele diadice, fapt pentru care am utilizat Actor-Partner Interdependence Model, împreună cu metoda numită „Structural Equation Modelling”.

Cuvinte cheie: analiză diadică, diviziunea muncii, roluri de gen, calitatea vieții de cuplu, divorț

EMESE VITA

RELAȚII PARTENERIALE ȘI VIZIUNI DESPRE VIAȚA FAMILIALĂ ÎN SOCIETATEA MAGHIARĂ DIN TRASNSILVANIA. EFECTUL STATUTULUI DEMOGRAFIC ȘI AL VALORILOR ASUPRA OPȚIUNILOR LEGATE DE PARTENERIAT

Studiul are două teme importante legate de viața familială a cuplurilor maghiari din Transilvania: pe deoparte prezintă indicatorii socio-demografice, precum și valorile cuplurilor care trăiesc în diferite relații parteneriale, pe de altă parte se ocupă de concepții despre rolurile de gen și imaginea familiei în societatea transilvăneană. Scopul lucrării este explorarea posibilităților conexiuni între relația partenerială tradițională și factorii structurali, socio-culturali, cum ar fi valorile și atitudinile. Ipoteza este că persoanele care trăiesc în diferite forme parteneriale (căsnicie, coabitare etc.) diferă prin caracteristici socio-demografice, și totodată au valori diferite referitoare la viața familială și rolurile de gen. În vederea testării acestor ipoteze am folosit datele Institutului Național de Statistică (statistici despre mișcarea naturală a populației) și două baze de date (din 2007 și 2010) ale programului de cercetare „Kárpát Panel”.

Cuvinte cheie: a doua tranziție demografică, stabilitatea relațiilor parteneriale, pluralizarea relațiilor parteneriale, religiozitate, tradiționalism, desacralizare, diviziunea muncii în gospodărie, egalitate de gen

RÉKA GEAMBAȘU

ANGAJATĂ CU JUMĂTATE DE NORMĂ: LUCRĂTOARE PE JUMĂTATE? DISCURSURI ALE MUNCII PART-TIME ÎN RÂNDUL FEMEILOR DIN UNGARIA ȘI ROMÂNIA

Articolul se încadrează în tematica ocupării în regim part-time în Ungaria și România. Cercetarea s-a desfășurat în două țări cu o rată scăzută a ocupării de acest gen. Problematika centrală este aceea a interpretărilor individuale atribuite acestui statut ocupațional. Pe parcursul anului 2013 am realizat 39 de interviuri cu femei angajate în regim part-time cu scopul de a înțelege și de a descrie experiențele, motivațiile lor, precum și consecințele de natură personală și profesională a acestei decizii. Cercetarea se limitează doar asupra femeilor datorită naturii feminizate a muncii part-time atât la nivel statistic, cât și la nivelul discursurilor economice și politice a muncii atipice. Studiul prezintă o tipologie a discursurilor și a sensurilor atribuite acestui tip de muncă, dar în același timp el arată cum aceste interpretări individuale sunt construite și negociate la nivel social în strânsă legătură cu concepțiile despre rolurile de gen.

Cuvinte cheie: ocupare part-time, muncile femeilor, ocupare în România și Ungaria

EMESE BIRÓ

DE LA SUBORDONARE LA ÎMPLINIRE? ANALIZA PERSONAJELOR FEMININE DIN FILMELE PREMIATE CU PREMIUL OSCAR PENTRU CEL MAI BUN FILM: RELAȚIA SFEREI PRIVATE CU CEA PUBLICĂ

Studiul prezintă analiza personajelor feminine în rolul principal și în rolurile secundare importante din cadrul filmelor premiate cu premiul Oscar pentru cel mai bun film între 1970 și 2013. Articolul se concentrează asupra activităților, scopurilor, atingerii scopurilor personajelor feminine, precum și asupra relațiilor ierarhice ale acestora cu personajele masculine și celelalte personaje feminine, în cadrul sferei private și cea publice. În ceea ce privește percepția acestor femei referitoare la granița dintre cele două sfere, studiul se focalizează asupra experiențelor de trecere a acestei granițe, precum și asupra naturii acestor treceri: unidirecționale

sau flexibile. Întrebări similare de cercetare au fost: cum reconciliează femeile activitățile lor din cele două sfere, unde ocupă poziții de putere mai favorabile și care dintre tipurile de femei își ating scopurile mai ușor: cele active într-o singură sferă sau acelea care participă în ambele. În vederea răspunderii acestor întrebări de cercetare am realizat o analiză de conținut calitativă pe baza unei scheme stabilite în prealabil și de asemenea pe baza unei analize narative de film.

Cuvinte cheie: film, gen, reprezentare, public, privat

LILLA NAGY

REPREZENTAREA EUROPEI DE EST „NELOCUIBILĂ” ÎN FILME CONTEMPORANE MAGHIARE ȘI ROMÂNEȘTI
Lucrarea analizează modul în care „turnura” politică din 1989 și perioada schimbării de regim este reprezentată în filmele contemporane maghiare și românești: „Bibliothèque Pascal”, „Dallas Pashamende”, „Eu când vreau să fluier, fluier”, „Polițist, adjectiv!”, „Weekend cu mama”, „A fost sau n-a fost?”. Aceste filme prezintă Europa de Est (și Centrală) drept o regiune nelocuibilă, un loc unde generația tânără nu are viitor, unde victima este pedepsită în locul făptașului, unde femeile sunt asuprite și violate, bărbații își trăiesc cu greu viața depravată, un loc deci de unde trebuie scăpat. Folosind conceptele colonialismului concluzionez că filmele contemporane maghiare și românești reprezintă perioada schimbării de regim ca o perioadă extrem de grea, la fel ca și socialismul, iar imaginea despre Europa de Est e văzută din perspectiva Vestului.

Cuvinte cheie: reprezentări ale genului, generația nouă, Europa Centrală și de Est, filme românești și maghiare

HAJNALKA HARBULA

„NOI COLECTĂM FLACOANE...” REZULTATELE UNEI CERCETĂRI DE TEREN

Articolul de față a fost scris în cadrul unui proiect de cercetare care vizează diferitele forme ale segregării rezidențiale din România. Folosind exemplul unei familii lărgite de romi studiu descrie ce rol are segregarea rezidențială și izolarea în viața acestei comunități, cum se conturează strategia lor de adaptare la schimbările de după 1989 în contextul în care înainte de 1989 membrii familiei erau angajați, aveau locuri de muncă legale, iar după 1990 muncile informale sunt cele prezente în viața lor.

Cuvinte cheie: femei și piața muncii, segregare rezidențială, economia de subzistență

A szerzőkről

BIRÓ EMESE Marosvásárhelyen született, jelenleg Budapesten él. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végzett szociológia szakon, majd a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában szerzett PhD fokozatot. Az MTA TK Szociológiai Intézetében dolgozik az *Életkeretek a börtönön túl. Szubjektív reintegrációs esélyek* c. kutatásban, illetve a szegénység médiareprezentációját vizsgáló projektben. Elérhetősége: biroemese@yahoo.com.

GEAMBAŞU RÉKA a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen szerzett szociológus diplomát 2002-ben, majd ugyanott végzett szociológia és antropológia mesteri programon. Doktori fokozatát a romániai és magyarországi nők részidős foglalkoztatásának kérdését vizsgáló disszertációjával szerezte. Jelenleg a BBTE Szociológia és Szociálismunkás-képző intézetének oktatója. Kutatási területei: társadalmi nemek, munkaerőpiac, munkaszociológia és időződés. Elérhetősége: geambasureka@gmail.com.

HARBULA HAJNALKA magyar nyelv és irodalom – néprajz szakon szerzett diplomát (1999), majd kulturális antropológiát tanult (2012). Jelenleg a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Európai Paradigma doktori iskolájának hallgatója. Főbb kutatási területei a társadalmi nemmel, munkásantropológiával, társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos kérdések. Elérhetősége: hharbula@yahoo.com.

NAGY LILLA a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett 2005-ben, magyar–angol szakon. Ugyanitt magiszteri képzésben részesült, majd 2009 és 2013 között a Hungarológiai Doktori Iskola doktorandusza volt. Kutatási területe: nemi reprezentációk kortárs magyar és román filmekben. Elérhetősége: laszlolilla@yahoo.com.

OLÁH SÁNDOR a KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának alapító tagja. Kutatási témái a gazdaságantropológiához és a székelyföldi etnikumközi kapcsolatok problematikájához kapcsolódnak. Munkássága részben a néprajztudományhoz, részben a kulturális antropológiához (és ezáltal a szociológiához) sorolható. Elérhetősége: issigyo@yahoo.com.

PILINSZKI ATTILA szociális munkás, szociológus, a Semmelweis Egyetem Egészségügyi Közszolgálati Kar Mentálhigiéné Intézetének egyetemi adjunktusa. 2001-ben szociális munkás végzettséget (PTE-IGYFK), majd 2005-ben szociológus diplomát szerzett (ELTE-TÁTK). Jelenleg az ELTE Szociológia Doktori Iskolájának doktorjelöltje. Kutatási területei: válás, párkapcsolati elégedettség, párkapcsolati instabilitás, családi konfliktusok, konfliktuskezelés. Elérhetősége: pilinszki.attila@public.semmelweis-univ.hu.

SZALMA IVETT szociológus, a *Swiss Foundation for Research in Social Science* munkatársa, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskolájának a vendégoktatója. PhD fokozatát 2011-ben szerezte a Budapesti Corvinus Egyetemen. Jelenlegi kutatási területei a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos társadalmi attitűdök, a homofóbia mérése, a partnerkapcsolatok vizsgálata és a gyermektelenség jelensége. 2012 óta a Magyar Szociológiai Társaság Család-szociológiai Szakosztályának az elnöke. Elérhetősége: ivett.szalma@unil.ch.

TAKÁCS JUDIT szociológus, az MTA TK Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa. PhD fokozatot 2002-ben szerzett a BKE-n (ma: Budapesti Corvinus Egyetem). 2011-től a szociológiai tudományok habilitált doktora (ELTE TáTK). Jelenlegi kutatási területei: családi kapcsolatok, gyermektelenség, a homoszexualitás társadalomtörténete. Publikációs listája (valamint több könyve és tanulmánya) itt olvasható: <http://www.policy.hu/takacs/publications.php>. Elérhetősége: takacs.judit@tk.mta.hu.

VITA EMESE a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociálismunkás-képző Karán végzett szociológia alapképzésen, jelenleg végzős hallgató a *Településfejlesztésben alkalmazott szociológia* mesterszakon. Korábbi kutatási témái: internet- és Facebook-használat, középiskolások értékrendje és az egyházi oktatás értékrendre gyakorolt hatása, roma szegregáció. Elérhetősége: emese_v89@yahoo.com.

A tanulmányok bírálói

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata (double-blind peer review) alapján a szerkesztőség döntött.

Köszönjük az alábbi bírálók munkáját:

Bakó Rozália

Gács Anna

Gergely Orsolya

Hadas Miklós

Hajdú Gábor

Horváth István

Kende Anna

Magyari Tivadar

Megyesi Boldizsár

Messing Vera

Murinkó Lívia

Nagy Beáta

Paksi Veronika

Pásztor Gyöngyi

P. Tóth Tamás

Sántha Ágnes

Toma Stefánia

Virginás Andrea

